

ΑΚΤΙΝΕΣ

Έτος 34ον

ΜΑΡΤΙΟΣ 1971

Άριθ. 319

150 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙ

ΝΙΑΤΑ ΣΤΟ 1821

Όσο κι αν προσπάθησαν, μερικοί άρνηταί, σέ ύλιστικά αίτια νά αναγάγουν τόν ύπέρ τής έλευθερίας σκληρό άγώνα του 1821, απέτυχαν. Άπέτυχαν οί προσπάθειές τους νά άδειάσουν τήν Έλληνική Έπανάσταση άπό κάθε ιδεολογικό περιεχόμενο. Άπέτυχαν νά άποδείξουν ότι ή Έπανάσταση δέν ήταν τίποτ' άλλο, παρά μιá άπλή οικονομική και καθαρά συμφεροντολογική έπιχείρησης μερικών «πλιατσικολόγων».

Η ιστορία αντίθετα συμπεράσματα μάς θροντοφωνεί. Τό 1821, τονίζει, κηρύχθηκε και περατώθηκε κάτω άπό τήν πνοή των μεγάλων ιδανικών. Τρανή άπόδειξις τούτου ή γεμάτη θυσίες ζωή των άγωνιστών, τά έγγραφα τους, οί έπιστολές τους, τά άπομνημονεύματά τους. Καί τρανότερη άπόδειξις των ν έ ω ν ή ζωή και τά έγγραφα, πού έχουν φθάσει ως έμάς.

Τό θαῦμα τοῦ Εἰκοσιένα στηρίχθηκε στά νιάτα. Νέοι ήταν οί άρματωλοί και οί κλέφτες. Νέοι και τά παλληκάρια, πού πολέμησαν μέ θάρρος και θυσιάσθηκαν στά διάφορα μέτωπα τά έπτá χρόνια του Άγώνος. Νέοι, πού, όπως Κληρικοί και Όπλαρχηγοί, Στρατιωτικοί και Πολιτικοί Ηγήτορες, θεμελιώναν τόν μόχθο και τήν θυσία τους **στά Ιερά θεμέλια των πιδ εὐγενικῶν ιδανικῶν.** Τούτο άς τό καμαρώσουμε και στα λιγοστά στοιχεία πού παραθέτουμε στη συνέχεια και οί νέοι μας άς θγάλουν κάποιο συμπέρασμα.

Τιμητική θέσι στην παράταξι των νέων, πού μέ πίστι και φλογερό πατριωτισμό άγωνίσθηκαν τά ήρωικά έκείνα χρόνια, άνήκει στους **Έερολοχίτας.**

Ξέρουμε πώς πρώτοι πού έτρεξαν στο κάλεσμα του Άλ. Ύψηλάντου τόν Φεβρουάριο του 1821 ήταν τούτοι οί σπουδασταί, συγκροτώντας τόν πρώτο τακτικό στρατό στην ιστορία τής Έθνεγερσίας. «Στρατόν Ιερόν άληθώς έξαιρετον», τόν χαρακτηρίζει ό Ίωάννης Φιλήμων.

Στις 26 Φεβρουαρίου στο Ναό τής Μονής των Τριών Έεραρχών στο Ίάσιο εύλογήθηκε πανηγυρικά ή σημαία του Έεροϋ Λόχου και έδωσαν τόν όρκο τους οί Έερολοχίτες. Τά λόγια του είναι «ένδεικτικά του ιδεολογικού περιεχομένου αύτης τής φοιτητικής Έπαναστάσεως», όπως τήν χαρακτηρίζει ή Ζωή Γκενάκου-Μουρούτη.

«**Ως χριστιανός Έορθόδοξος, έλεγαν, και νιός τής ημετέρας Καθολικῆς και Άποστολικῆς Έκκλησίας, όρκίζομαι εις τό όνομα τοῦ Παντοδυνάμου μας Θεοῦ, εις τό όνομα τοῦ Κυρίου μας Ίησοῦ Χριστοῦ και τῆς Αγίας Τριάδος, νά διαμείνω πιστός εις τήν θρησκείαν μου και εις τήν Πατρίδα μου.**

»**Όρκίζομαι νά χύσω και αύτήν τήν ύστέραν ρανίδα τοῦ αίματός μου ύπέρ τῆς θρησκείας και τῆς Πατρίδος μου.**

» *Νὰ χύσω τὸ αἷμα μου, ἵνα νικήσω τοὺς ἐχθροὺς τῆς θρησκείας μου, ἢ νὰ ἀποθάνω ὡς μάρτυς διὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν.*

Στὰ χρόνια μας, πού οἱ νέοι κλονίζονται στοῖς ἰδεολογικὸ πεδίο, ἢ ὑπενθύνονται μιᾶς συμφωνίας νέων ὑπογραμμένης μπροστά στοῦ Θεοῦ καὶ στοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἕνα γεγονός ἀξιοσημείωτο. Γεγονὸς πού τονίζεται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἐγκόλπιο προσευχῶν, πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἱερολοχίτες. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ δεήσεων «Συναπταί καὶ ἐκτενεῖς, λεγόμενοι ἐν καιρῷ πολέμου κατ' Ἐθνῶν ἐπερχομένων ἡμῖν... ἐκδοθεῖσαι δὲ διὰ τῶν κόπων, δαπάνῃ τῆς ἐν Ἰασιῶ φιλογενοῦς ἑταιρείας τῶν Φιλικῶν, χάριν τῶν ὁμογενῶν», πού τυπώθηκε τὸ 1821.

Τὸ μοτίβο τοῦ ἐγκολπίου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ κλεισθῇ στὶς φράσεις του:

«*Ὅκ ἐπὶ τῷ τόξῳ ἡμῶν ἐλπιούμεν, Κύριε, οὐδὲ ἡ ρομφαία ἡμῶν σώσει ἡμᾶς, ἀλλὰ τὴν σὴν παντοδύναμον βοήθειαν αἰτούμενοι καὶ τὴν σὴν δυναστείαν θαρροῦντες...*» (Βλ. «*Ἀκτίνες*» 1969, τεύχος 299).

Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ πόσο τὰ ἡρωϊκὰ ἐκεῖνα Ἑλληνόπουλα κράτησαν πιστὰ τὸν ὄρκο τους καὶ ἔμειναν δεμένα μετὰ τὸ Θεό. Στὴ μάχη τοῦ Δραγατσανίου οἱ σπουδασταὶ τῆς Ὁδησοῦ καὶ τοῦ Βουκουρεστίου ἔπεσαν ἡρωϊκᾶ. Ἡ θυσία τους μεγάλυνε τὸ Γένος, ἔγινε ὁ σπόρος τῆς Ἑλευθερίας.

» Ἀς μὴ λησμονοῦμε:

«*Ἡ μεγαλωσύνη τοῦ ἔθνους μας δὲν μετριέται μὲ τὸ στρέμμα, μὲ τῆς καρδιάς τὸ πύρωμα μετριέται καὶ τὸ αἷμα.*

★ ★ ★

Πρωτοπόροι οἱ Ἱερολοχίτες, δὲν ἔμειναν μόνοι στῆς προσφορᾶς τὴν πορεία. Ἔχουμε καὶ ἄλλους νέους, πού τὸ ἀγγελμα τῆς Ἐπαναστάσεως τοὺς θρῖσκει πάνω στὶς σπουδές τους. Εἶναι ἡ ὁμάδα τῶν ὑποτρόφων τῆς «Ἑταιρείας τῶν Φιλομούσων», πού ἀφήνει τίς σπουδές

τῆς καὶ κατεβαίνει στὴν Ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα.

Τὸ ξεκίνημα τῶν νέων αὐτῶν μᾶς περιγράφει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ Γεώργιος Ψύλλας, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ δυναμικοὺς τῆς παρέας. Γράφει:

«*Κατέβημεν εἰς Λειψίαν. Εὔρομεν τοὺς ἐκ Γοτιγγης συμμαθητάς μας· ἤλθομεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἡμέραν τῶν Βαΐων· καὶ ὅτε ὁ ἱερεὺς μᾶς ἐνεχειρίζε, κατὰ τὸ ἔθιμον, τὸν κλάδον τῆς δάφνης, ἔλεγεν εἰς ἕκαστον ἐξ ἡμῶν: «Τοῦτο ἔστω δι' ἡμᾶς τὸ σύμβολον τῆς νίκης». Συνεσεκέφθημεν ὅλοι ὁμοῦ ποῖον δρόμον νὰ πάρωμεν καὶ ἀπεφασίσθη νὰ καταβῶμεν εἰς Βιέννην, ὅπου οἱ περισσότεροι ἐξ ἡμῶν εἶχον τὰς σχέσεις των καὶ ἐκείθεν νὰ διαβῶμεν εἰς Ρουμανίαν, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἶχε πρῶτος ἀναπετάσει τὴν σημαίαν τῆς Ἑλευθερίας. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπράξαμεν διαβαίνοντες 15 Ἑλληνας μαθηταὶ ὡς ἐν θριάμβῳ διὰ Δρέσδης καὶ Πράγας καὶ πολλῶν ἄλλων πόλεων, κωμωπόλεων καὶ πολιχνίων, παρακολουθούμενοι καὶ θαυμαζόμενοι ὑπὸ τῶν κατοίκων».*

Ἀπὸ τὴν Τεργέστη πού περνοῦν σὲ λίγο καιρὸ γιὰ νὰ διεκπεραιωθοῦν στὴν ἀγωνιζομένη Πατρίδα θὰ συναντήσουν Ἑπτανησίους νέους καὶ ἄλλους, καὶ κατεβαίνουν ὅλοι μαζί στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ.

Ἀνάμεσα στοὺς μορφωμένους νέους, πού ἦρθαν καὶ πήραν μέρος στὸν Ἀγῶνα ἄς ἀναφέρουμε τὸν Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο, τὸν δάσκαλο Στέφανο Κανέλλο καὶ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπη. Ὁ τελευταῖος ἦταν γραμματεὺς τοῦ Λόρδου Γκίλφορντ, σπούδαζε στὸ ἐξωτερικὸ καὶ προωριζόταν γιὰ τὴν Ἴονιο Ἀκαδημία. Ὡστόσο αὐτὸς ὁ τόσο προικισμένος νέος μὲ «*τὸ παράστημα εὐθύ, τὸ φρόνημα φιλελεύθερον, τὸ ἦθος εὐσταθὲς καὶ τὸν νοῦν ἡσχημένον διὰ τῆς μελέτης τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων... ἐσπευσεν ἄμ' ἀκουσθείσης τῆς Ἐπαναστάσεως νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Πατρίδα, πνέων τὸν ἐνθουσιασμόν*

τὸν ὑπαγορεύσαντα τὸ «Κλέφτικον»
ἄσμα τοῦ Δήμου».

★ ★ ★

Ἔχουμε ἐπίσης στὰ χρόνια τῆς Ἐθνεγερασίας κι ἄλλη μία πολυπληθῆ ὀμάδα νέων — Ἀθηναῖοι αὐτοὶ — ποὺ θάδισαν στὸ δρόμο τῆς θυσίας.

Ἡ ὀμάδα αὐτῆ τῶν νέων δὲν ἦταν ὠργανωμένη, ὅπως οἱ Ἱερολοχίτες. Ἦταν μαζὺ μὲ τοὺς Ὀπλαρχηγούς καὶ τοὺς στρατιῶτες στὴν πολιορκημένη Ἀκρόπολι. **Τριακόσιοι ἐβδομήντα νέοι**, ἀναφέρεται, ἀποφασισμένοι νὰ μείνουν καὶ νὰ κρατήσουν τὸν Ἱερό Βράχο, ἐφοδιάζουν, ἐπιδιωρθώνουν καὶ ὀχυρώνουν τὸ φρούριο, δουλεύοντας μέρα-νύκτα κοντὰ στὰ παλληκάρια.

Ὡστόσο δὲν θὰ ἀναφέραμε ἐδῶ τὴν ὀμάδα αὐτῆ τῶν νέων τῆς Ἀθήνας, ἀνδὲν εἶχαμε ἕνα σύντομο, μὰ περιεκτικὸ κείμενό της. Πρόκειται γιὰ μιὰ κοινὴ ἐπιστολή, ποὺ ἔστειλαν στοὺς γονεῖς καὶ συγγενεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταφυγεῖ στὴν Αἴγινα καὶ στὴ Σαλαμίνα. Ἀπὸ τὶς γραμμὲς ποὺ χαράζουν οἱ ἀνθρώποι καὶ δὲν τὶς προορίζουν γιὰ δημοσιότητα φαίνεται ἡ φτώχεια ἢ ὁ πλοῦτος τῆς ψυχῆς τους. Καὶ στὴν περίπτωσι ποὺ μελετᾶμε ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῆς σύντομης ἐπιστολῆς τους ἀναπηδᾷ ὅλο τὸ ψυχικὸ τους μεγαλεῖο, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀκλόνητη Πίστι.

Γράφουν:

«**Ἀγαπητοὶ γονεῖς, φίλοι, συγγενεῖς καὶ λοιποὶ συμπολίται!**

» **Ἡ πατρίς μας βλέπετε κινδυνεύει τὰ ἔσχατα. Ἡμεῖς μὴ δυνάμενοι νὰ πράξωμεν ἄλλως πως, ἀπεφασίσαμε νὰ μείνωμεν ἐδῶ διὰ νὰ τὴν ὑπερασπισθῶμεν ὅλοι ὁμοῦ μὲ ἀπόφασιν νὰ χύσωμεν καὶ τὴν ὑστερηγὴν σταλαγματιὰν τοῦ αἵματός μας. Τίποτε ἄλλο δὲν ζητοῦμεν ἀπὸ σᾶς εἰμὴ τὴν εὐχὴν σας, τὴν ἀγάπην σας καὶ τὴν ὑγείαν σας καὶ νὰ παρακαλῆτε τὸν Θεὸν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος. Ἡ ὑπόθεσις τῆς πατρίδος εἶναι ὑπόθεσις τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐλπίζομεν εἰς**

τὴν θεῖαν βοήθειαν νὰ μὴ χαθῶμεν ἀδίκως μήτε ἡμεῖς, μήτε ἡ πατρίς. Εἴθε ν' ἀπολαύσωμεν καὶ ἡμεῖς ἐσᾶς καὶ σεῖς ἡμᾶς καθὼς ἐπιθυμοῦμεν.

1η Ἰουλίου 1822».

★ ★ ★

Ἔχουμε ὅμως ἀκόμα μιὰ συμμετοχὴ παιδιῶν στὴν ἀφύπνισι τῶν συνειδήσεων.

Ὁ γνωστὸς Δάσκαλος τοῦ Γένους ὁ Γεννάδιος θέλοντας νὰ κεντρίσῃ γιὰ στρατιωτικὴ δρᾶσι τοὺς Ἑλληνας στὰ χρόνια τοῦ Ἰμπραήμ, συνεκέντρωσε στὴν πλατεῖα τοῦ Ναυπλίου τὰ παιδιά τοῦ Σχολείου κι ἀφοῦ τοὺς μίλησε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Πατρίδος, γονάτισαν καὶ σηκώνοντας τὰ χέρια τους ψηλὰ ἀπήγγειλαν μὲ ὁμαδικὴ φωνὴ τούτη τὴν ἔκκλησι:

— **Ὡ κυβερνήται, στρατηγοί, στρατιῶται, ἄνδρες πολιτικοί, κινήθητε κατὰ τοῦ ἐχθροῦ Αἰγυπτίου σατραπῶν... Ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ ἐν τῷ γλυκεῖ αἰσθήματι τῆς Πατρίδος ἡμῶν νὰ μὴ μένητε ἀδιάφοροι εἰς τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον...**

Πολλοὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος ἀναλύθηκαν σὲ δάκρυα καὶ στὸ τέλος φώναξαν ὅλοι:

— Ἀμήν.

Τὴν ἔκκλησι τὴν εἶχε θέσθαια μάθει στὰ παιδιά ὁ Γεννάδιος, ἀλλ' αὐτὴ ἀνταποκρινόνταν στὰ αἰσθήματα τῶν παιδιῶν καὶ βοήθησε στὸν ξεσηκωμὸ ἐναντίον τοῦ Ἰμπραήμ.

Νὰ σχολιάσουμε τόσο τὴν ὁμορφὴ ἐμπνευσι τοῦ Γενναδίου, ὅσο καὶ τῶν παιδιῶν τὴν ὀλοπρόθυμη μετοχή; Νομίζω κάθε σχόλιο θὰ ὑποτιμοῦσε τὴν πράξι τους, ποὺ μόνη της μιλάει! Μιὰ καὶ ἔχει ἕνα ἰδιότυπο πρωτότυπο πνευματικὸ μεγαλεῖο καὶ σὰν ἐμπνευσι καὶ σὰν ἐκτέλεσι.

★ ★ ★

Κάθε νέος καὶ κάθε νέα τὰ ἑπτὰ χρόνια τῆς Ἐθνεγερασίας ἦταν κι ἕνας ἡρώας καὶ μιὰ ἡρωίδα. Ἀνώνυμοι γιὰ

τήν Ἱστορία, ἐπάνωμοι γιά τὰς δέλτους τοῦ Οὐρανοῦ, εἶναι οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοῦς. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἀνώνομη τῶν νέων τὴν φάλαγγα ξεχώρισαν καὶ ἐφθασαν ὡς ἐμᾶς λιγοστά ὀνόματα νέων, ποὺ ἔδρασαν καὶ θυσιάσθηκαν στὸν ἱερὸ Ἄγωνά με ὄπλο τὴν πίστι στὸν «Κύριο τῶν Δυνάμεων». Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ, ποὺ πρέπει νὰ τονισθῆ, τὸ δυνατὸ δέσιμο — ἢ συνταύτισις — τὰ χρόνια ἐκεῖνα πίστεως καὶ ἡρωϊσμοῦ.

Ἔπρεπε νὰ κατορθώσῃ ἓνα πυρπολικὸ νὰ περάσῃ μέσα ἀπὸ τὰ στενά τοῦ Ρίου καὶ Ἀντίρριου καὶ ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν τουρκικὸ στόλο στὸ φρούριο τῆς Ναυπάκτου. Ἡ ἐπιχειρήσις ἦταν τρομερὰ ἐπικίνδυνη. Γι' αὐτὸ οἱ Καπεταναῖοι ρώτησαν τὰ πληρώματα τῶν ὑδραϊκῶν καὶ τῶν σπετσιώτικων πλοίων, ποῖος θὰ δεχόταν νὰ πάρῃ τὴ θέσι στὸ τιμόνι τοῦ πυρπολικοῦ τοῦ Γιώργου Μυργιαλῆ.

Ἄπ' ὅλους τοὺς ἄνδρες, ξεπετάχθηκε τότε ἓνας νέος 25 χρονῶν, ποὺ ὑπηρετοῦσε σὰ ναύτης στὸ πλοῖο «Σύμμαχοι» τῆς Μπουμπουλίνας. Κατὰπληκτοὶ ἐκεῖνοι θαυμάσανε τὸν Γεώργιο Παξινο — ἔτσι λεγόταν — ποὺ χαρούμενος καὶ γελαστός ξεκίνησε γιά τὴν μεγάλη θυσία.

Ὅταν ζύγωναν στὸν ἐχθρικὸ στόλο ὁ Μυργιαλῆς πέταξε τ' ἀνάμμα στὸ μπουρλότο καὶ ἔλυσε τὸ σχοινὶ τῆς θάρκας. Ὁ Παξινοὺς ὅμως καίτοι τὸ πυρπολικὸ ἄρχισε νὰ καίγεται, κρατώντας γερὰ τὸ τιμόνι, προσπαθοῦσε νὰ πλευρίσῃ στὸ πιὸ μεγάλο τούρκικο πολεμικὸ. Δυστυχῶς ὅμως πῆρε φωτιά τὸ κατάρτι τοῦ φλόκου του, κι ἦταν δύσκολο νὰ τὸ κουμαντάρῃ. Σὲ λίγο οἱ φλόγες ἄρχισαν νὰ τὸν ζώνουν ὀλόγυρα. Τότε ὁ νεαρὸς ἦρως ἔπεσε στὴ θάλασσα καὶ «σκαντζαρισμένος» πίσω ἀπὸ τὸ πυρπολικὸ τὸ διήθυνε κρατώντας τὴν «τρόμπα μαρίνα» κι ἔχοντας μόνο τὸ κεφάλι του ἔξω ἀπὸ τὸ νερὸ.

Ὁ Μυργιαλῆς τοῦ φώναξε:

— Παράτα τὸ μπουρλότο καὶ κολυμπώντας τρέξε πρὸς τὴν θάρκα.

Ὁ Παξινοὺς ὅμως τοῦ ἀπάντησε:

— Λευτεριά ζητᾶμε μωρ' ἀδέλφια, κι ἐγὼ γιά τὴν Πίστι μας θέλω ν' ἀποθάνω... Μὰ τὴν χρυσὴ Πατρίδα μας. Βοήθα, Παναγιά, νὰ μὴν καῖ ὁ φλόκος!

Αὐτὰ ἦταν τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ «Κυνέγειρου τοῦ 1821». Πέσανε πάνω του οἱ Τούρκοι καὶ τὸν ἄρπαξαν. Μισοπεθαμένο τὸν ἀνέβασαν στὸ τούρκικο πολεμικὸ. Ὁ Στόλαρχος διέταξε καὶ τὸν πέρασαν στὴ σούβλα καὶ τὸν ψήσανε, σὰν τὸν Ἄθανάσιο Διάκο, ζωντανό.

★ ★ ★

Νὰ καὶ ἐκεῖνος ὁ Γεώργιος Πολίτης, τὸ ἡρωϊκὸ ναυτάκι, ποὺ ἔγινε, μέσα σὲ μιὰ νύκτα, σὲ μιὰ στιγμή, ἀπὸ ἀπλὸς γεμιτζῆς, καπετάνιος καὶ ἥρωας, στὸ ἀπίστευτο τρόπαιο τῆς Μεθώνης. Ἐκεῖ, παράδωσαν στίς φλόγες οἱ Ἕλληνες, ἔχοντας καὶ τὸν ἄνεμο σύμμαχο, εἰκοσιοκτῶ καράβια τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου.

Ἄλλ' ἄς ἀκούσουμε αὐτοῦσιο τὸν ὑπέροχο διάλογο τοῦ γεμιτζῆ με τὸν ναύαρχο Μισοῦλη, σὲ μιὰ στιγμή, ποὺ κανένας, οὔτε ὁ Ραφαλιᾶς, οὔτε αὐτὸς ὁ Πιπίνος τολμοῦν νὰ θάλουν μπουρλότο στὴν αἰγυπτιακὴ ἀρμάδα. Τὸ ναυτάκι παρουσιάζεται μπρὸς του καὶ τοῦ λέει:

— Δῶσε μου τὸ μπουρλότο τοῦ Ραφαλιᾶ, ἐγὼ θὰ πάω...

— Εἶσαι καπετάνιος ἐσύ;

— Ὅχι ναύτης, μὰ τί ἔχει νὰ κάνῃ; Μιὰ φορὰ θὰ γίνῃ δουλειά. Δίνω ὑπόσχεσι.

— Νοιώθεις ποῦ θὰ πᾶς; Δὲν εἶναι ζευκι. Θὰ πᾶς νὰ σκοτωθῆς.

— Μὲ τὴν εὐχή σου, ναύαρχε. *Ὅτι πῆ ὁ Θεός*. Λέω νὰ τὰ καταφέρω.

Ἔτσι παρασέρνει καὶ τοὺς ἄλλους μπουρλοτιέρηδες: Τὸν Πιπίνο, τὸν Τσάπελη, τὸν Σπαχή, τὸν Μπίκο. Καὶ τὸ θαῦμα γίνεται.

Δεκαοκτῶ χρονῶν ἦταν αὐτὸ τὸ ναυτάκι, ποὺ τοὺς ἔβαλε μπροστά!

★ ★ ★

Οἱ νέοι καὶ τὰ παιδιὰ σχημάτιζαν συ-

χνά άνεπίσημα *βοθητικὰ σώματα*. Ξεφυλλίζοντας τήν Ιστορία τής μεγάλης Έπαναστάσεως τὰ βρίσκουμε στούς μύλους, πού έφτιαχναν πυρίτιδα, στις τάπιες τών πολιορκημένων πόλεων νά μεταφέρουν πολεμοφόδια ή ζωτροφές, πρῶτα σέ κάθε βοθητική δουλειά. “Οταν δέν μπορούσαν νά χειρισθούν τὸ όπλο, χειρίζονταν ό,τι χρειάζονταν οί Πολέμαρχοι.

Κάποτε επίσης τὰ βρίσκουμε νά μετέχουν και σέ κοινωνικές άποστολές, σέ έράνους, πού ώργανώνονταν για τούς πολεμιστάς ή τούς πρόσφυγας. Νά μιὰ τέτοια συμμετοχή:

Στόν έρανο, πού ώργάνωσε μετά τήν καταστροφή τοῦ Μεσολογγίου ό Γεώργιος Γεννάδιος στό Ναύπλιο για τήν περίθαλψη τών προσφύγων τής Έρής Πόλεως, πήρε μέρος και μιὰ άρχοντοπούλα, ή Καλλιόπη. Πρόσφερε και τὸ δακτυλίδι τών άραθώνων της, πού τής είχε χαρίσει ό μνηστήρας της Σπυρ. Παπαλεξόπουλος.

Μιλώντας για τὰ νιάτα στό 21, άς μάς έπιτραπή νά έπισημάνουμε και έναν άλλο άγώνα, όπου έπαιρναν μέρος. Πρόκειται για τόν άγώνα τής Παιδείας. Καί μέσα στό δύσκολο έκείνα χρόνια πολλοί νέοι δέν παραμελούσαν και τήν μόρφωσί τους.

Είναι αλήθεια άξιοπρόσεκτη ή στάσις τόσο τών Μελών τών Έθνικών Γενικών Συνελεύσεων, όσο και τών Έλλήνων πού ζούσαν στό έξωτερικό στό θέμα τής Παιδείας. Κατέβαλαν υπεράνθρωπες προσπάθειες για νά συνεχισθί μαζί με τήν κλαγγή τών όπλων και τής παιδείας ή προσπάθεια. Σχολεία λειτουργούσαν, συζητήσεις γινόντουσαν στις Συνελεύσεις ακόμα και για τήν ίδρυσι τοῦ πρώτου Πανεπιστημίου.

Στήν “Υδρα λειτουργούσε Σχολείο άπό τόν Τιμόθεο Ζωγράφο, στήν Πάρο Έλληνικό Γυμνάσιο, στήν “Ανδρο τὸ όρφανοτροφειακό Σχολείο τοῦ Καίρη, στήν Τήνο άνώτερη Σχολή με τόν “Ανθιμο Γαζή, στήν “Αθήνα τέσσερα Σχο-

λεία, στό Ναύπλιο και σ’ άλλα μέρη. “Ο άριθμός τών μαθητῶν κυμαινόταν άνάλογα με τις περιστάσεις. “Ο Έεροδιάκονος Συνέσιος Σμυρναίος αναφέρει ότι στό πρώτο Σχολείο τών “Αθηνών ό άριθμός τών φοιτῶντων έφθασε τούς 530. Στά άλλα σχολεία ό άριθμός ήταν μικρότερος.

“Οστόσο και οί άριθμοί δείχνουν τὸ ζήλο για μόρφωσι — άξιο ύπογραμμισμοῦ γεγονός — τών παιδιῶν τὰ χρόνια τοῦ σκληροῦ “Αγώνος. Ζήλο, πού έδειχναν, σέ κάποιες περιστάσεις, και τὰ παλληκάρια. Στά 1826 «“Ο Φίλος τοῦ Νόμου», ή έφημερίδα τής “Υδρας, έδινε στήν δημοσιότητα τήν άκόλουθη είδησι:

«Έν μέσω τών πολυπόνων άσχολιῶν τοῦ τόπου μας εις τὰς πολεμικὰς προπαρασκευὰς έσύστησεν ένταῦθα σχολεῖον τής άλληλοδιδασκικῆς ό εκ Μακεδονίας κύριος Τιμόθεος Ζωγράφος, διά προτροπῆς τοῦ χειροῦργου κυρίου Χριστοῦ Χρηστίδου... Διά νά άποδείξωμεν πόσον ό λαός και ή νεολαία τής “Υδρας εἶναι φιλομαθῆς, άρκεί τὸ παράδειγμα τοῦ γενναίου πυρπολητοῦ κ. “Αναστασίου Ρομπότζη· ό νέος οὔτος ένώνων τήν εὐτολμίαν με τήν φρόνησιν, ένῶ δέν είχε άγῶνα κατά τοῦ έχθροῦ, έσύχναζε και συχνάζει εις τὸ Σχολεῖον τοῦτο, άφιερῶσας εις τήν “Αθηνᾶν τόν καιρὸν ὅσον δέν ήμποροῦσε νά άφιερῶση εις τόν “Αρην... Μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τής φιλομαθείας τοῦ γενναίου πυρπολητοῦ μας συχνάζουσιν τώρα εις τὸ άλληλοδιδασκικὸν Σχολεῖον άλλοι δέκα συνήλικοί του, ναῦται ὡς επί τὸ πλείστον τοῦ στόλου μας».

“Οταν μιὰ Φυλή γεννάη τέτοιες μορφές σεμνῶν νέων, χαρά σ’ αὐτήν. Τίποτα δέν μπορεί νά σταματήσει τόν δαφνόσπαρτο δρόμο της!

‘Αρχιμ. Ι. Γ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Φέτος με την συμπλήρωση 150 χρόνων από της Έθνεγερσίας του 1821 σύσσωμο το Έθνος γιορτάζει το νέο Έλληνικό Θαύμα. Την πρώτη θέση στις γιορταστικές εκδηλώσεις έχει η Έκκλησία. Η Ίερά Σύνοδος έκαμε την ξναρξη των εκδηλώσεων της Έκατονπεντηκονταετηρίδος με μιὰ έμπνευσμένη έγκυκλιό της, που διαβάσθηκε σέ όλους τους ναούς, την Κυριακή στις 3 Ίανουαρίου.

Και δικαίως η Έκκλησία μας πρωτοστατεί σ' αυτόν τόν έρτασμό. Γιατί ό μέγας συντελεστής του νέου έλληνικού θαύματος, που λέγεται Έθνεγερσία του 1821, ήταν ή ίδια ή Έκκλησία. Αυτή κράτησε άσβεστη τή φλόγα της αγάπης για τή λευθεριά κι έθρεψε τó Γένος τετρακόσια δλάκερα χρόνια με τó θεϊκό μάνα του Χριστιανισμού. Και αναθάπτιζε τούς ραγιαδες στά νάματα της Όρθοδοξίας. Και κράταγε άμόλυπη τήν πίστη και άδούλωτη τήν έλληνική ψυχή.

Ό Μωάμεθ ό Κατακτητής κυρίευσε τήν Βασιλεύουσα, σκλάθωσε τούς Έλληνες, μά δέν μπόρεσε νά τούς άποσπάσει τó μυστικό όπλο που ή Έκκλησία τούς είχε δώσει, τήν πίστη στο Θεό. Δέν μπόρεσε νά λυγίση τήν Όρθοδοξία. Τό Γένος δλόκληρο, ξάγρυπνο, με τó δάχτυλο στή σκανδάλη, άγωνίσθηκε δίχως σταματημό. Και στο τέλος νίκησε. Νίκησε γιατί μέσα του φλόγιζε ή πίστη τών Μαρτύρων και τών Άγίων.

Η θρησκευτική και ή έθνική συνείδηση του Έλληνα ήταν ποτισμένη με τά νάματα της Όρθοδοξίας. Κι ό ραγιας δέν έζησε ποτέ με άπατηλά όνειρα. Φλογίζονταν πάντα από τήν πίστη τών ήρώων και τών μαρτύρων του Γένους και της Όρθοδοξίας. Αυτό τόν έκανε νά δραματίζεται και νά προετοιμάζει τήν Άγια Άνάσταση της Σκλαθωμένης Πατρίδας. Οί Έλληνες, τά μαύρα κείνα χρόνια της άθάσταχτης

σκλαβιάς, έζησαν με τόν ρεαλισμό του Όρθόδοξου Χριστιανού. Ήταν αυτό που έγραψε στους στίχους του ό Γ. Βερίτης:

Δέν ζοϋμ' έμεις μέσα στο ψέμα
και στήν άπάτη τών όνειρων.
Μέσα μας τρέχει ήρώων αίμα,
εΐμαστε άπόγονοι μαρτύρων!
Μέσα στους τάφους των άνθίζει
ή πίστη αυτή που μάς φλογίζει.

Εΐναι άναμφισβήτητο γεγονός ότι κανένα έθνος, κανέναν λαός δέν ένώθηκε τόσο άδιάσπαστα με τó έπίγειο Σώμα του Χριστού και δέν ταύτισε τις τύχες του με τήν Έκκλησία όσο οί Έλληνες. Έτσι ή Έλληνική Έκκλησία διαποτίζει με τó πνεϋμα του Ίδρυτου της δλόκληρη τήν ζωή του Έθνους. Και συνθέτει τόν έλληνοχριστιανικό πολιτισμό. Η Όρθοδοξία για μάς τούς Έλληνες δέν εΐναι μόνο ή όρθή πίστη στο Χριστό, εΐναι μαζί και ή λαμπρότερη και ή ένδοξότερη και ή άληθινότερη Ίστορία του Έθνους μας.

Τήν ώρα που ό Μωάμεθ ό Κατακτητής έπαιρνε τήν Πόλη, τήν ίδια άκριθώς στιγμή ό τελευταίος Αυτοκράτορας του Βυζαντίου δέν έπεφτε, αλλά γινόταν στή συνείδηση του Έθνους και της Έκκλησίας ό Μαρμαρωμένος Βασιλιάς, που θά ξυπνοϋσε μιὰ μέρα νά ξαναπάρει τήν Πόλη. Και σαν Μαρμαρωμένος Βασιλιάς έζησε και ζή άκόμη στή συνείδηση δλόκληρου του Έλληνισμού. Οί σφαγές, οί λεηλασίες, τά άπερίγραπτα μαρτύρια, ή φρίκη στή χειρότερή της μορφή που άκολούθησαν τήν Άλωση, δέν έκαμψαν τήν έλληνική ψυχή, αλλά θέρμαιναν όλο και πιό πολύ τήν πίστη στο Θεό. Και σύσσωμο τó Γένος ζοϋσε με τήν έλπίδα της Άναστάσεως.

ρων και τῶν Σέρβων και τῶν Ἀλβανῶν και τῶν Ἀρμενίων. Αὐτὸς διώριζεν ἀμέσως μὲν τοὺς ἀνωτέρους τῆς ἐκκλησίας λειτουργοὺς, ἐμέσως δὲ διὰ τῶν ἀνωτέρων τοὺς ὑποδεεστέρους μέχρι τῶν ἐφημερίων τῆς ἐσχάτης κωμοπόλεως και τοῦ ἐσχάτου χωρίου. Αὐτὸς εἶχε τὴν ὑπερτάτην ἐποπτεῖαν τῆς διαχειρίσεως ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν και τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων και τῆς τῶν μοναστηρίων διοικήσεως· αὐτὸς ἦτο ὁ ὑπέρτατος δικαστὴς τῶν περὶ γάμων διαφορῶν και ὄλων ἐν γένει τῶν δικῶν ὅσας ἔχοντες πρὸς ἀλλήλους οἱ χριστιανοὶ δὲν καθυπέβαλλον εἰς τὸ ὁσμανικὸν δικαστήριον. Αὐτὸς ἦτο τελευταῖον ὁ ὑπέρτατος ἀντιπρόσωπος και ἐγγυητὴς αὐτῶν παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ, ἥτις τοῦτου ἕνεκα σπανιώτατα ἠρνεῖτο νὰ συντελῆ εἰς πᾶν ὅ,τι οὗτος ἐνόμιζεν ἐπιτήδειον νὰ ἐνισχύσῃ και νὰ συντηρήσῃ τὴν πρὸς τὸ κράτος πίστιν αὐτῶν»⁽³⁾.

Ἡ Ἐκκλησία κάτω ἀπὸ τὰ φτεροῦγια τῆς προστατεῦει τοὺς Γραικοὺς και θερμαίνει τὴ θρησκευτικὴν και τὴν ἐθνικὴν συνείδηση τῶν σκλαβωμένων. Μάλιστα ὁ Πατριάρχης Γεννάδιος ἰδρύει στὴν Κωνσταντινούπολιν τὴ Μεγάλην Πατριαρχικὴ Σχολήν, πού τόσα πρόσφερε στὸ Γένος. Πολλοὶ λόγιοι και ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες μεταλαμπαδεύουν τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα στὴ Δύση, ὅπως ὁ Γεώργιος Τραπεζοῦντιος, ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ Βησσαρίων, ὁ Φραντζῆς, ὁ Θεσσαλονικεὺς Ἀνδρόνικος, ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, ὁ Πελοποννήσιος Ἰσιδώρος, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ ἐκ Σπάρτης Γεώργιος Ἐρμώνυμος. Ὁ τελευταῖος, ὁ Γεώργιος Ἐρμώνυμος ἢ Χαριτώνυμος, εἶναι ὁ πρῶτος πού διδάσκει τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα στὸ Παρίσι στὰ 1476.

★ ★ ★

Ὁ 15ος αἰώνας εἶναι ὁ τραγικὸς αἰώνας τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ και ὁ αἰώνας τῆς διαδόσεως τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Στὸ Μιλάνο, στὴ Νυρεμβέργη, στὴ Ρώμη, στὴ Φλωρεντία, παντοῦ τυπώνονται

ἑλληνικὰ βιβλία ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες λόγιους, κληρικοὺς και λαϊκοὺς, πού ἔφυγαν στὴ δύση. Στὴν Ἑνετία κατὰ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα ὁ ἐκδοτικὸς περὶ τὸς φτάνει στὸ κορυφωμὰ του μὲ τὸν περίφημο ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Ἄλδου.

Ἡ ἐκδοτικὴ προσπάθεια και ἡ διάδοση τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων θὰ συνεχιστεῖ και τὸν ἐπόμενο αἰώνα. Κι ἄς «εἶναι ὁ Μεσαίων τοῦ Τουρκοκρατοῦμένου Ἑλληνικοῦ κόσμου»⁽⁴⁾.

Πραγματικὰ ὁ 16ος αἰώνας ὑπῆρξε ὁ πιὸ φριχτὸς γιὰ τὸ δουλωμένο Γένος. Ἡ στυγνὴ τυραννία πῆρε ἀπερίγραπτη μορφή. Καὶ τὸ Γένος μόνον στὴν πίστη ἔβρισκε παρηγοριά. Ἡ Ἐκκλησία εἶχε μαζέψει τὰ παιδιά τῆς «ἐν τρόπον ἐπισυνάγει ὄρνις τὰ νοσία ἑαυτῆς ὑπὸ τὰς πτέρυγας». Καὶ προστάτευε τοὺς Χριστιανοὺς ἀπὸ τὸν ἄγριο βορῆν τῶν ἐξισλαμισμῶν.

Τώρα προστάτης και φωτοδότης δὲν εἶναι ὁ Πατριάρχης — πού ἄλλωστε εἶχε χάσει ὅλα σχεδὸν τὰ προνόμια του — ἀλλὰ ὁ ἀπλοϊκὸς παπᾶς. Ἡ μαρτυρικὴ αὐτὴ μορφή πού ἔγινε ἡ κιβωτὸς τῆς Ὀρθοδοξίας και τοῦ Ἑθνους. Κρατᾶει ἄσβεστη τὴ φλόγα τῆς ἀγάπης στὴν πίστη και στὴν λευτεριά. Καὶ τὴν μεταλαμπαδεύει ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ! Καὶ κάνει τὰ στήθη τὰ ἑλληνικὰ νὰ φουντῶνουν ἀπὸ τὸν φλογερὸ πόθο γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γένους. «Ὁ παπᾶς κάτω ἀπὸ τὰ ράκη τοῦ ράσου του κρατᾶει τὸ ψαλτήρι και πηγαίνει νὰ μάθῃ τὰ παιδιὰ, πού τὸν περιμένουν, νὰ διαβάξουν. Ὁμιλεῖ ἀκόμη εἰς τὰ παιδιὰ και διὰ τοὺς μεγάλους ἀνθρώπους πού ἐδόξασαν ἄλλοτε αὐτὸν τὸν τόπο. Διδάσκει τὴν ὀλίγην ἱστορίαν πού γνωρίζει και αὐτός. Τὸ κρυφὸ σχολεῖδ δὲν εἶναι θρόλος. Τὸ συνετήρησε, παρὰ τὰς καταδιώξεις, παρὰ τὴν ἀξιοθρήνητην ἔλλειψιν παντὸς μέσου, παρὰ τὴν φοβεράν πίεσιν τόσον ἀμέσων ἀναγκῶν πού θὰ ἦτο φυσικὸν νὰ ὀδηγήσουν πρὸς τὸν ἐξισλαμισμὸν, ὁ θαυμάσιος πόθος τοῦ τυραννομένου Ἑθνους νὰ ὑπάρξῃ»⁽⁴⁾. Τὸ διατήρησε ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία.

(3) Κ. Παπαρρηγόπουλου, ἐν. ἀ. σ. 380.

(4) Δ. Κόκκινου, ἐνθ. ἀν. σ. 25.

Με τὴν ἴδια ψυχικὴ δύναμη προσά-
τευε ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ Ἑλληνικά
Γράμματα. Ἡ γραμματολογία μᾶς πλη-
ροφορεῖ ὅτι κάπου ἐβδομήντα δάσκαλοι
τοῦ Γένους «ἄφησαν γραπτὰ ἴχνη τῆς
διαβάσεώς των»⁽¹⁾. Κι ἄς ζοῦσαν μέσα
σὲ ἕναν αἰῶνα φρίκης, πού ὄλα «τὰ σκια-
ζε ἡ φοβέρα καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλα-
θιά». Ὁλόκληρη ἡ φιλολογία ἐκείνης
τῆς περιόδου εἶναι ἐκκλησιαστικὴ!

★ ★ ★

Στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἡ Ὁρθοδο-
ξία θὰ γεννήσει κι ἄλλους ἁγίους τῶν
Γραμμάτων, τῆς Λευτεριάς καὶ τῆς Πί-
στης. Πατριάρχες σάν τὸν Κύριλλο τὸν
Λούκαρη, ἡ σοφοὶ δάσκαλοι τοῦ Γένους
σάν τὸν Μελέτιο τὸν ἐξ Ἰωαννίνων, τὸν
Ἀγάπιο Λάνδρο, τὸν Νικηφόρο Θεοτό-
κη, τὸν Ἡλία Μηνιάτη ἡ ἀπλοϊκοὶ πα-
πάδες μάρτυρες τῶν Χριστιανικῶν Γραμ-
μάτων σάν τὸν Κοσμά τὸν Αἰτωλό, θὰ
γίνουν οἱ κυματοθραύστες, νὰ προστα-
τευθῆ ἡ Πίστη καὶ τὰ Ἑλληνικά Γράμ-
ματα.

Οἱ ἀγωνιστὲς τοῦ Εἰκοσιένα εἶναι με-
γαλωμένοι μὲ τὸ γάλα τῆς Ὁρθοδοξίας.
Δίχως αὐτὸ τίποτα δὲν θὰ μπορούσαν
νὰ κατορθώσουν. Τὸ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος
ὁ Ἀρχιστράτηγος τῆς Ἐθνεγερσίας, ὁ
Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, στὰ ἀπομνη-
μονεῦματά του.

«Εἰς τὸν καιρὸ τῆς νεότητος — γρά-
φει — ὅπου ἤμποροῦσα νὰ μάθω κάτι,
σχολεῖα, ἀκαδημαῖα δὲν ὑπῆρχαν. Μόλις
ἦσαν μερικὰ scholeia, εἰς τὰ ὅποια ἐ-
μάθαιναν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβά-
ζουν. Οἱ παλαιοὶ κοτζαμπάσηδες ὅπου
ἦσαν οἱ προεστοὶ τοῦ τόπου, μόλις ἤξευ-
ραν νὰ γράφουν τὸ ὄνομά τους. Τὸ με-
γαλύτερο μέρος τῶν Ἀρχιερέων δὲν ἤ-
ξευρε παρὰ ἐκκλησιαστικὰ κατὰ πρά-
ξι. Κανένας ὅμως δὲν εἶχε μάθηση. Τὸ
ψαλτήρι, τὸ ὀκτώηχι, ὁ Μηνναῖος, ἄλλα
προφητεῖαι, ἦσαν τὰ βιβλία ὅπου ἀνέ-
γνωσα»⁽⁵⁾.

★ ★ ★

Τὸ μοναστήρι ἔγινε ὁ τόπος πού φυ-

λάγονταν οἱ παρακαταθῆκες τοῦ Ἐ-
θνους. Ὁ καλόγερος ἦταν ὁ πνευματι-
κὸς καὶ ὁ δάσκαλος μαζί. Ἡ ἐκκλησία
τοῦ Βυζαντίου κάτω ἀπὸ τὸ σκληρὸ μα-
στίγιο τῆς σκλαθιάς, ἀπηλλάγη ἀπ' τὴς
«ἀτέλειωτες θρησκευτικὲς ξιριδες», λυ-
τρώθηκε ἀπὸ τὸν γνωστικισμὸ καὶ ἔγι-
νε ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία!

Τὸ μοναστήρι ἔθρεψε πνευματικὰ καὶ
ὕλικά τὸν ἀγῶνα τοῦ Γένους Ὁ κλέ-
φτης στὸ μοναστήρι πήγαινε γιὰ πνευ-
ματικὴ καὶ ὕλική τροφή. Εἶναι χαρα-
κτηριστικὰ τὰ τραγούδια τῆς κλεφτου-
ριάς, ἀλλὰ καὶ οἱ γραφτὲς ὁμολογίες
τῶν ἀγωνιστῶν πού μιλάνε γιὰ τὴν
προσφορὰ τοῦ μοναστηρίου:

«Κλαῖνε τὰ δένδρα, κλαῖνε, κλαῖνε τὰ
κλαριά,

Κλαῖνε καὶ τὰ λημέρια πού λημέριαζα,
Κλαῖνε τὰ μονοπάτια πού περπάταγα,
Κλαῖνε κι οἱ κρουθρυσούλες πῶπινα
νερό,

Κλαῖνε καὶ τὰ μετόχια πῶπερνα ψωμί,
Κλαῖνε τὰ μοναστήρια πῶπινα κρασί.

Ἡ σκλαθιά δένει ἀδιάσπαστα τὸν Ἐλ-
ληνικὸ καὶ τὸν Χριστιανικὸ πολιτισμὸ.
Ἡ Ἐκκλησία αἰῶνες καὶ αἰῶνες τρο-
φοδοτεῖ τὸ Γένος μὲ τὴν ἀνόθευτη τρο-
φή τοῦ πνεύματος. Καὶ ὑφαίνει τὴν νε-
οελληνικὴ ἀρετὴ, πού σάν φτάσει ἡ ἅγια
ώρα θὰ γίνη ἡ μεγάλη πράξη. Καὶ ἀπ'
αὐτὴν τὴν πράξη θὰ γεννηθῆ «τὸ μεγα-
λο ἀγαθὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ,
ἡ Ἐλευθερία»⁽⁶⁾.

Καὶ ὅταν ἔφτασε ἡ ἅγια ὥρα, ἡ Ἐκ-
κλησία στάθηκε μπροστά, στὴν πρώτη
γραμμῇ! Τὸ ράσο κοκκίνισε γιὰ ἄλλη
μιά φορὰ μὲ τὸ αἷμα τῶν παιδιῶν της.
Μιά καινούρια χρυσὴ ἀλυσίδα μαρτύ-
ρων τῆς Πίστης καὶ τῆς Λευτεριάς χαλ-
κεύτηκε. Εἶναι τὸ καύχημα τοῦ Νέου
Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ζωντανῆς Ὁρθο-
δοξίας.

ΝΙΚΟΣ ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ

(5) Τερτσέτη Ἀπαντα. Ἐκδοσις Παρ-
θενῶν (1958) τ. Α', σ. 97.

(6) Γ. Κουρνούτου: Λόγοι τῆς Τουρκο-
κρατίας Α' — Βασικὴ Βιβλιοθήκη, σ. 25.

ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΝ

Ἡ Τουρκοκρατία εἶναι ἡ σκληρὰ περίοδος τοῦ Γένους μας ἡ ὁποία ἀρχίζει εἰς τὴν Πύλῃν τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τελειώνει εἰς τὸν Προῦθον καὶ τὴν Ἀγίαν Λαύραν. Ἡ ἀπάντησις τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, εἰς τὸν ἐπιδρομέα ἀπετέλεσε τὸ ἔναυσμα τῆς δυνάμεως ἡ ὁποία ἐκράτησε τὸ Γένος καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς δουλείας· «Τὸ τὴν πόλιν σοὶ δοῦναι οὐτ' ἐμόν ἐστίν, οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐνταῦθα. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανούμεθα καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν». Ἀνάλογος ἦτο ἡ γενικὴ στάσις τοῦ Γένους εἰς τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις του εἴτε αὐταῖς ἦσαν ἡ καρτερία εἴτε ἡ ἀντίστασις εἴτε ἡ θυσία εἴτε ἡ ὑποχωρητικότης εἴτε ἡ διπλωματία.

Τὸ κύριον πρόβλημα τῆς Ἐθνότητος κατὰ τὴν δουλείαν ἦτο ἡ συντήρησις τῆς Ἐθνικῆς συνειδήσεως. Διὰ τοῦτο αἱ διάφοροι ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς προσλαμβάνουν ἔθνικόν περιεχόμενον. Ἔτσι τὴν ὥραν τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὸ Γένος ἔχει ὀδεύσει σκληρὰν ὁδόν. Διότι ἡ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις δὲν εἶναι τυχαῖον καὶ αὐθόπαρκτον φαινόμενον. Κατ' ἀρχὴν ἔχουν προηγηθῆ ἤδη ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ πρὸ αὐτῆς εἰς ἄλλας ἤδη δουλευούσας περιοχάς, ἐπαναστάσεις τοπικοῦ ἢ γενικωτέρου χαρακτῆρος πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν γαλουχηθῆ εἰς σχολεῖα τὰ ὁποῖα αὐτοπροαιρέτως ἰδρύουν καὶ συντηροῦν καὶ ἔχουν διδαχθῆ μὲ βιβλία καὶ κήρυκας τὸν πόθον πρὸς ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἱστορικὴν των αὐτοσυνειδήσιν. Ἡ ζωὴ τοῦ δουλεύοντος Γένους ἔχει ἰδιομόρφους ἐκδηλώσεις. Χαρακτηριστικὰς τούτων θὰ ἴδωμεν ἀδρομερῶς ἐδῶ εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἔχω-

μεν μίαν εὐσύνοπτον εἰκόνα τῶν μειζόνων ἐκείνων μορφῶν ζωῆς τῆς Τουρκοκρατίας αἱ ὁποῖαι συνετήρησαν καὶ ἀνέπτυξαν τὴν ἔθνικὴν συνειδήσιν.

Ὁ *θεσμὸς τῶν κοινοτήτων*, ὁ ὁποῖος ἀνεπτύχθη εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς χώρας εἶναι ἐκ τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τῆς Ἐθνότητος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Ἡ κοινότης ὑπῆρξε μορφή κοινωνικῆς ζωῆς τὴν ὁποῖαν ὁ κατακτητὴς, παρὰ τὰς συνεχεῖς προσπαθείας του, δὲν κατάρθωσε νὰ καταπνίξῃ. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς τῆς κοινότητος εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη καὶ ἡ συνεργασία μεταξὺ κυβερνώντων τὰς κοινότητας καὶ κυβερνωμένων. Οἱ ἄρχοντες ἐφρόντιζον διὰ τοὺς κατοίκους, ἐμοίραζον βοηθήματα εἰς τὰς ἀπορωτέρας οἰκογενείας. Κατάρθωναν νὰ περιορίζουν τὰς αὐθαιρεσίας τῶν Τούρκων διοικητῶν, πολλάκις δὲ νὰ ἐπιτυγχάνουν τὴν καθάρσειν των. Τὸ «κοινοτικὸν συμβούλιον» ἐφρόντιζεν ὅπως πληρώνεται τὸ χαράτσι «τῶν πτωχῶν ἀδελφῶν». «Εἰς καιρὸν ἔτι τῶν χαρατζίων χρεωστοῦν οἱ Ἔμποροι καὶ οἱ Ἐπίτροποι νὰ ἀγοράζουσι τὰ χαρατζόχαρτα ἐκείνων τῶν πτωχῶν ἀδελφῶν οἵτινες ἀπὸ σωματικὴν ἀδυναμίαν δὲν ἠμπόρεσαν νὰ δουλεύσουν καὶ νὰ κερδίσουν ἐκεῖνο τὸ ἀφευκτὸν δόσιμόν των», διαλαμβάνει ἄρθρον τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος τῆς κοινότητος τοῦ Μελενίκου. Ἡ κοινότης αὕτη εἶναι ἐκ τῶν πλέων ὀργανωμένων κοινοτήτων. Ἡ ζωὴ εἰς τὴν κοινότητα ἐτόνωνε τὸν ἔθνικόν παλμόν καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, δύο φαινόμενα στενωῶς ἀλληλένδετα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας.

Πέραν τῆς οικονομικῆς ἀνεξαρτησίας εἰς τὰς κοινότητας ἀνεπτύχθησαν πολιτι-

στικά έκδηλώσεις, αί ὁποῖαι ἀναφύονται μόνον εἰς ἐποχάς ἐλευθερίας. Εἰς τὰ Ἀμπελακία τῆς Θεσσαλίας ἐκυριάρχει τὸ ἀνεξάρτητον πνεῦμα· «Ἡ δουλεία ἢ μολύνουσα εἰς τοὺς πρόποδας αὐτῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Πηγιοῦ διασπρεχόμενα πεδία δὲν ἀνέβη ποτὲ εἰς τοὺς λόφους ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑφούται τὸ χωρίον αὐτῶν. Τοῦρκος δὲν δικαιούται οὔτε νὰ κατοικήσῃ οὔτε νὰ ἐνδιατρίψῃ μεταξὺ τῶν Ἀμπελακιωτῶν οἵτινες κυβερνῶνται ἀνέκαθεν ὑπὸ τὴν ἰδίῳ πρωτογέρον καὶ ἀρχόντων» (Κ. Παρρηγιόπουλος). Τὸ αὐτὸ ἀνεξάρτητον πνεῦμα ἀπαντᾶται εἰς τὰς κοινότητας τῆς Λεβαδείας, τῆς Βοιωτίας, τῶν Βλαχοχωρίων καὶ τοῦ Σουλίου, τῆς Μάνης. Βεβαίως πολλάκις οἱ ἄρχοντες τῶν κοινοτήτων περιπίπτουν εἰς ὑπερβασίας καὶ ἐκμεταλλεύονται τοὺς χωρικούς. «Ὁμως αἱ περιπτώσεις αὐταὶ καὶ ὀλίγαι εἶναι καὶ δὲν χαρακτηρίζουν τὸν θεσμόν τῶν κοινοτήτων.

Παραλλήλως πρὸς τὴν φιλελευθέραν καὶ φιλεπαναστατικὴν διάθεσιν εἰς τὰς κοινότητας ἀναπτύσσονται αἱ Τέχναι καὶ τὰ Γράμματα. Ἰδιαιτερον εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰκοσιτεσσάρων χωρίων τοῦ Πηλίου· «Περιποιοῦνται τὰς τέχνας καὶ τὰς μαθήσεις. Ὅλαι αἱ κωμπούλεις ξηχοῦσι σχολεῖα Ἐλληνικά ὅπου καὶ μικραὶ τινες θιβλοθήκαι εὐρίσκονται... Κατὰ δὲ τὰ πολιτιστικά διοικούνται δημοκρατικῶς μὲ πατριωτισμόν» (Ἄνθιμος Γαζής).

Αἱ κοινότητες, δημιουργημα κυρίως τῆς ζωῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, διεμόρφωσαν ἰδιότυπον διοικητικόν σύστημα, ἔμειναν ἄγρυπνοι φρουροὶ τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας, ἐτόνωσαν τὴν ἀλληλεγγύην μεταξὺ τῶν μελῶν των καὶ ἀπετέλεσαν παιδευτήριον χρήσιμον διὰ τὸ μέλλον ἐλεύθερον κράτος.

Τὸ *Φανάριον* εἶναι μία συνοικία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου ἀπὸ τὸν 15' αἰ. ἤδρευε τὸ Πατριαρχεῖον. Ἐδῶ διεμορφώθη μία ἀρχοντικὴ τάξις τῶν Ἑλλήνων οἱ ὅποιοι ὑπηρετοῦσαν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον. Ἡ διπλωματικὴ ἱκανότης των καὶ αἱ ἀνάγκαι τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους εἰς πεπειραμένους καὶ πεπαι-

δευμένους ἄνδρας ἔφερε τοὺς Φαναριώτας πατριαρχικούς ὑπαλλήλους καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Σουλτανικοῦ Σερραίου. Ὑπῆρξαν ἐποχὰι κατὰ τὰς ὁποίας ἢ διπλωματικὴ ζωὴ τῆς Αὐτοκρατορίας εὐρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων.

Πολλαὶ κατηγορίαι ἐξετοξεύθησαν κατὰ τῶν Φαναριωτῶν καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν ἐθνικὴν των συνείδησιν. Βεβαίως πολλαὶ τούτων εἶναι ἀληθεῖς. Ἀλλ' ὅμως δὲν πρέπει νὰ γενικεύωμεν ὠρισμένας ἐξαιρέσεις αἱ ὁποῖαι ἐνεφανίσθησαν εἰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἀπὸ διάφορα πρόσωπα. Ἀκόμη δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ κρίνωμεν μόνον ἀπὸ τὰς διπλωματικὰς ἐκδηλώσεις των. Ἡ διπλωματία ἀπαιτεῖ ἐλιγμούς οἱ ὅποιοι ἀπατοῦν εἰς τὰς πρώτας ἐντυπώσεις. Τοιοῦτους ἐλιγμούς ἐχρησιμοποίησαν οἱ Φαναριῶται διὰ νὰ σώσουν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ περισωθῇ. Μὲ τὸ κύρος των ἐφρόντιζον, πολλάκις μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς των, ὅπως ἀνακαλέσουν ἕνα ἀπαγχονισμόν, ὅπως ἀναιρέσουν ἕνα φόρον. Ἀκόμη εἰς διεθνή συνέδρια ὅπου συνεζητεῖτο τὸ καθεστῶς τῶν ὑπηκόων χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἠγωνίζοντο νὰ διασφαλίσουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν πρόοδον τῶν χριστιανῶν μὲ διεθνεῖς συνθήκας. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἕν παράδειγμα, «τοῖς μὲν τοὺς φόρους καὶ δασμοὺς ἀπεκούφιζεν, ὡς οἶόν τε, τοὺς δὲ τῶν ἐπηρειῶν ἠλάφρυνεν, οὐχ ὅπως καθ' ἕκαστον μόνον, ἀλλὰ καὶ πόλεις ὄλας καὶ κόμας εἰσὶν αἷς καὶ ἀτέλειαν διεπράττετο. Καὶ ταῦτα οὐκ ἐπιδεικνύμενος, οὐδὲ φιλοτιμούμενος ἐσπούδαζεν, ἀλλ' ὅπως τῶν παρ' ἑαυτοῦ ὀφέλειαν παράσχη τοῖς πλείουσι τὸ προθυμούμενον ἦν» (Ἰάκωβος ὁ Ἀργεῖος).

Ὁμως ἐκεῖ ὅπου οἱ Φαναριῶται ἔδειξαν ὄλην τὴν δραστηριότητα τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς των ἦτο εἰς τὰς ἡγεμονίας τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 17' αἰ. ἢ διοικήσεις τῶν παραδουναθίων αὐτῶν περιοχῶν εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς Ἑλληνας Φαναριώτας. Οἱ Ἑλληνες ἡγεμόνες προσεπάθησαν νὰ διαδώσουν τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμόν,

ἀπό τὰς κοινότητας, ιδρύουν σχολεῖα. Ὁ Ἐπιφάνιος ἠγούμενος ιδρύει τὸ ἔτος 1647 δύο σχολεῖα, ἓν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἄλλο εἰς τὰ Ἰωάννινα. Ὁ Ἰωάννης Ντέκας ιδρύει σχολεῖον εἰς τὰς Ἀθήνας (1754), ὁ Μάνος Γιόνμας ἱεροσπουδαστήριον εἰς τὰ Ἰωάννινα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πνευματικὴν τροφοδοσίαν αἱ κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπῆρξαν ὀρηκτῆρια τῶν κατὰ καιροὺς ἀπελευθερωτικῶν, Ἐπαναστάσεων τοῦ Γένους καὶ καταφύγια τῶν φυγάδων Ἑλλήνων. Τὰς ἀρχὰς τῆς Τουρκοκρατίας ὁ Βησσαρίων παντοιοτρόπως θὰ κινήθῃ διὰ νὰ παρασύρῃ τοὺς Δυτικούς εἰς ἀγῶνα πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἑλλήνων. Εἰς τὴν Βιέννην καταφεύγει ὁ Ρήγας Βελεστινλής, εἰς τὴν Ὁδησσὸν γεννᾶται ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Τὸ ἐμπορικὸν κέντρον τοῦ Ἀμστερταμ βοηθεῖ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῶν χρημάτων. Αἱ Ἑλληνικαὶ κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ προσφέρουν εἰς τοὺς Ἑλληνας δυνατότητας πλουτισμοῦ, μορφώσεως καὶ ἐλευθερίας.

Ἡ ἐξοδος τῶν Ἑλλήνων λογίων εἰς τὴν Δύσιν, ἡ σκληρότης καὶ ἡ ἀμάθεια τοῦ δυνάστου, ἡ ἀπορρόφησης τῶν ὑποδούλων ἀπὸ τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαιδευσίαν τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ὀλίγοι πεπαιδευμένοι οἱ ὅποιοι παρέμειναν εἰς τὴν ὑπόδουλον εἰς τοὺς Τούρκους χώραν εἶχον συσπειρωθῆν περὶ τὸ Πατριαρχεῖον. Τὰ *σχολεῖα* καὶ ἡ *παιδεία*, ἐκ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἶναι γενικῶς ἄγνωστα κατὰ τὸν πρῶτον κυρίως αἰῶνα τῆς τουρκικῆς κατακτῆσεως. Ὅμως τὸ πεπρωμένον τοῦ Γένους δὲν ἦτο ὁ πνευματικὸς ἀφανισμός. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1' αἰ. παρατηροῦμεν ἓνα ὄργανισμὸν συστηματικῆς καλλιέργειας τῶν παιδαγωγικῶν συστημάτων καὶ τῆς ἰδρύσεως σχολείων. Δημιουργοῦνται τυπογραφεῖα, ἀποστέλλονται ἱεροκῆρυκες. Τὴν κυρίαν εὐθύνην τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους φέρει ἡ Ἐκκλησία. Ὁ πατριάρχης Ἰερεμίας ὁ Β' προτρέπει εἰς γράμμα του (1593)· «Ἐκα-

στον ἐπίσκοπον ἐν τῇ αὐτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα, διδάσκεσθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσιν διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν». Ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς ιδρύει εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ πρῶτον τυπογραφεῖον τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος ὁ Ε' ιδρύει τὴν Ἀθωνιάδα Σχολὴν (1749) ὅπου ἀργότερον μεταξὺ ἄλλων διδάσκει ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις. Ὁ ἱερομόναχος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς περιτρέχει κυρίως τὴν Βορειοδυτικὴν Ἑλλάδα καὶ διδάσκει· «Νὰ σπουδάσετε τὰ παιδιά σας, νὰ μαθαίνουν Ἑλληνικά, διότι ἡ Ἐκκλησία μας εἶναι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὸ Γένος μας εἶναι Ἑλληνικόν. Καὶ ἂν δὲ σπουδάσῃς Ἑλληνικά, ἀδελφέ μου, δὲν ἠμπορεῖς νὰ καταλάβῃς ἐκεῖνα ὅπου ὁμολογεῖ ἡ Ἐκκλησία μας. Καλύτερα, ἀδελφέ μου, νὰ ἔχῃς Ἑλληνικὸν σχολεῖον εἰς τὴν χώραν σου παρά νὰ ἔχῃς θρύσες καὶ ποτάμια». Ἡ θέρμη καὶ ἡ δύναμις τῶν λόγων του πείθει τοὺς Ἑλληνας. Ὡς ἀπολογισμὸς τοῦ ἔργου του θεωρεῖται ἡ Ἰδρυσις διακοσίων δέκα σχολείων.

Τὸ ἴδιον μὲ τὴν Ἐκκλησίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἰδρυσιν σχολείων δεικνύουν καὶ αἱ κοινότητες. Εἰς τὸ 20ὸν ἄρθρον τοῦ συστήματος τοῦ Μελενίκου ἀναγράφεται· «Πρὸς τούτους χρεωστοῦν οἱ ἐπίτροποι τοῦ κοινοῦ... πρῶτον μὲν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ κοινὸν σχολεῖον μὲ ἓνα διδάσκαλον ἐπιτήδειον εἰς τοῦτο τὸ ἔργον καὶ καλῆς διαγωγῆς, ὅστις χρεωστῆι νὰ γυμνάσῃ τοὺς νέους νὰ ἀναγινώσκουν ἐλεύθερα καὶ τέλος νὰ τοὺς διδάξῃ τὴν κατήχησιν τῆς ἀγίας ἡμῶν πίστεως, πρὸς δὲ καὶ ἡθῆ χρηστὰ». Ἐκ παντοίων τόπων τῆς γῆς ἐμφανίζονται χορηγοὶ διὰ τὴν ἰδρυσιν σχολείων, τὰ ὅποια ἀναπτύσσονται εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Περίφημοι εἶναι αἱ σχολαὶ τῆς Δημητσάνης, τῶν Ἰωαννίνων, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Μοσχόπολεως, τῆς Κορυτσᾶς, τῶν Κυδωνιῶν, ἡ Πατμιάς.

Ὅπου δὲ δὲν ὑπῆρχον πλοῦσια εἰσο-

δήματα ἢ φιλόμουσοι χορηγοὶ ὑπῆρχεν ἕνας ταπεινὸς καλόγερος, ὀλιγογράμματος, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκε στοιχειώδη πράγματα. «Μπορεῖ τὰ παιδιὰ νὰ διάβαζαν γιὰ τὸν Ἀχιλλέα καὶ νὰ τὸν ἔβαζαν στοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ ἐμάθαιναν ἕνα πρᾶγμα» ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὸ ὄραμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ἔτσι συγκρατήθηκε καὶ ἀνθεξε ὁ Ἑλληνικὸς λαός» (Ε. Φωτιάδης).

★ ★ ★

Ἡ συμπάραστασις τοῦ κλήρου εἰς τὸ ὑπόδουλον Ἔθνος εἶναι πολὺπλευρος. Ἀλλὰ κυρίως ἡ συμβολὴ τοῦ κλήρου εἶναι συμβολὴ καθοδηγήσεως καὶ παιδείας. Βεβαίως δὲν συναντῶμεν πάντοτε ἠθικὰς καὶ ἐθνικὰς μορφὰς ἢ καταλλήλους πνευματικὸς ὀδηγούς. Ὅμως τὸ γενικὸν αἶσθημα εἶναι ὅτι ὁ κλήρος ἔχει ἀναλάβει τὴν εὐθύνην τοῦ Γένους. Πρὸς τοῦτο καθοδηγεῖ, κηρύττει, φρονιματίζει, παραδειγματίζει. Ὁ Ἡλίας Μηνιάτης εἰς τὸν λόγον εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου ἐκφράζει τὸν ἐθνικὸν πόνον καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ Γένους: «Καὶ τώρα, Κεχαριτωμένη Παρθένε, πίπτοντας στοὺς παναρχάντους Σου πόδας, ἄλλο δὲν ἐπιθυμῶ ἀπὸ Σε παρά τὴν ἄμαχόν Σου προστασίαν πρὸς βοήθειαν καὶ συντήρησιν τοῦ φιλοχρίστου στρατοῦ, πρὸς διωγμὸν καὶ ἐξολόθρευσιν τοῦ ἀντιθέου τυράννου. Ἔως πότε, πανακήρατε κόρη, τὸ τρισάθλιον Γένος τῶν Ἑλλήνων ἔχει νὰ εὐρίσκειται εἰς τὰ δεσμά μιᾶς ἀνυποφέρτου δουλείας;... ὡς Σε παρακινήσωσιν αἱ φωναὶ καὶ οἱ παρακάλεσες τῶν Ἁγίων Σου ὅπου ἀκαταπαύστως φωνάζωσιν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς τρισαθλίου Ἑλλάδος» φωνάζει ὁ Ἀνδρέας ἀπὸ τὴν Κρήτην, φωνάζει ὁ Σπυρίδων ἀπὸ τὴν Κύπρον, φωνάζει ὁ Ἰγνάτιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, φωνάζει ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, φωνάζει ὁ Πολύκαρπος ἀπὸ τῆς Σμύρνης, φωνάζει ἡ Αἰκατερίνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρείαν, φωνάζει ὁ Χρυσόστομος ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσαν πόλιν καὶ δείχνοντάς Σοι τὴν σκληροτάτην τυραννίδα τῶν ἀθέων

Ἀγαρηνῶν, ἐλπίζουσιν ἀπὸ τὴν ἄκραν Σου εὐσπλαγχνίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους τὴν ἀπολύτρωσιν». Εἰς τὸν λόγον τοῦ τοῦτον ὁ Ἡλίας Μηνιάτης ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἐθνους, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν Μεγάλην Ἰδέαν ἢ ὅποια αὐτοῦς τοὺς χρόνους ἔχει σαφῶς σχηματισθῆ.

Τὴν ζωτικότητα καὶ τὴν ἀντοχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκφράζει ὁ μάρτυς Κύριλλος Λούκαρις. «Σηκῶνομεν τὸν Σταυρόν μας καὶ χύνομεν τὸ αἷμά μας διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀγάπην τὴν πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἄν εἴχε βασιλεύσει ὁ Τούρκος εἰς τὴν Φραγκίαν δέκα χρόνους, χριστιανούς ἐκεῖ δὲν εὕρισκες. Καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τώρα τριακοσίους χρόνους εὕρισκεται καὶ κατοπαθῶσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ θασανίζονται καὶ στέκουσιν εἰς τὴν πίστιν τους καὶ λάμπει ἡ πίστις τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ μυστήριον τῆς εὐσεβείας καὶ ἐσεῖς μοῦ λέγετε ὅτι δὲν ἔχομεν σοφίαν»;

★ ★ ★

Ἡ ἀντίστασις κατὰ τῶν κατακτητῶν δὲν ἐμφανίζεται μόνον κατὰ τὴν Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐπαναστάσιν. Συνεχεῖς καὶ ἀλλεπάλληλοι εἶναι αἱ γενικώτεροι ἢ περιορισμένως ἐκτάσεως Ἐπαναστάσεις, αὐτόνομοι ἢ ἐντεταγμένοι εἰς καθολικωτέρας προσπαθείας κρατῶν τῆς λοιπῆς Εὐρώπης. Ἐνωρίς, ἤδη ἀπὸ τῆς ἀλώσεως, σχηματίζονται τὰ πρῶτα Ἐπαναστατικὰ σώματα, οἱ κλέφτες. Συγχρόνως ἐμφανίζονται οἱ ἀρματωλοὶ, Ἑλληνες στρατιῶται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν μὲν τῶν Τούρκων, ἀλλὰ με ἀκραιφνῆς ἐθνικὸν αἶσθημα, οἱ ὁποῖοι δὲν διστάζουν νὰ μεταπηδοῦν, ὅταν οἱ λόγοι σκοπιμότητος ἐκλείπουν, εἰς τὰς τάξεις τῶν κλεφτῶν. Ὅμως κυρίως οἱ κλέφτες ἀποτελοῦν τὰς ἐνόπλους καὶ συνεχῶς ἀσκουμένας ἐλευθέρας δυνάμεις τοῦ Γένους. Ἡ ἰδιότυπος ζωὴ των, οἱ ἀγῶνές των καὶ αἱ περιφανεῖς νίκαι των κατέστησαν τὰ θέματα μιᾶς εὐρείας ὁμάδος δημοτικῶν τραγουδιῶν, γνωστῶν μὲ τὸ ὄνομα κλέφτικα. Εἰς τὰ ἄσματα αὐτὰ ἐξυμνεῖται ἡ ἀγάπη τοῦ κλέφτου πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὰ ὄπλα του. Τὸ μί-

σος κατὰ τῶν Τούρκων κατακτητῶν, ἄν καὶ ἔντονον, δὲν καλύπτει ὅλην τὴν περιοχὴν τῶν συναισθημάτων καὶ δὲν πνίγει τὴν ποικίλην ἑλληνικὴν ψυχὴν. Ἄπο μικρᾶς ἡλικίας ὁ Ἑλληὴν παρακαλεῖ τὴν μητέρα του·

Μάννα σοῦ λέω δὲν μπορῶ
τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω.
Δὲν ἠμπορῶ δὲν δύναμαι,
ἐμάλλιασ' ἡ καρδιά μου.
Θὰ πάρω τὸ ντουφέκι μου
νὰ πᾶ' νὰ γίνω κλέφτης.

Παραλλήλως πρὸς τὴν φιλοπατριαν ἢ κλέφτικη ζωὴ ἔχει ἔντονον θρησκευτικὴ κῶτητα, ὥστε ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἔγραψε δι' ἓνα «σοφοδρότατον αὐτοματισμὸν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως». Ἡ θρησκευτικότης αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ εἰς τὰ κλέφτικα τραγούδια:

Κινᾶν καὶ πᾶν στὴν ἐκκλησιά
γιὰ νὰ λειτουργηθοῦνε.
Φοροῦν τὰ πόσια τὰ χρυσᾶ,
τις ἀσημοπαλάσκες.
Εἶχε Σταυρό, εἶχε Χριστό,
εἶχε καὶ Παναγιά.
Φλωριά ρίχνουν στὴν Παναγιά,
φλωριά ρίχνουν στοὺς ἅγιους
καὶ στὸν ἀφέντη τὸν Χριστό
τις ἀσημένιες πάλες.
«Χριστέ μας, θλόγα τὰ σπαθιά,
θλόγα μας καὶ τὰ χέρια».

★ ★ ★

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας ἀρχίζει διὰ τῆς θυσίας τῶν τέκνων τῆς. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, ὁ Λουκάς Νοταρᾶς εἶναι οἱ πρῶτοι μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος. Ἐκτοτε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας ἔνθερμοι Ἑλληνας χριστιανοὶ πιστοὶ ἐπισφραγίζουσι μὲ τὸ αἷμά των τὴν ἀπόφασίν των νὰ παραμείνουσι χριστιανοὶ καὶ Ἑλληνας. Ἐτσι δημιουργεῖται ἡ χορεία τῶν **Νεομαρτύρων** τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ὑπόδουλος ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐπισημοποιήσῃ τὴν ἀγιότητα τῶν Νεομαρτύρων. Ὁμως ὁ πιστὸς λαὸς καθιέρωσε τὴν λατρείαν τῶν νέων ἁγίων,

συνέθεσε τὰς ἀκολουθίας των, ἔψαλλε τοὺς ἁγῶνας καὶ ἐζήτησε τὰς πρεσβεΐας των.

Ἐνα δεῖγμα τοῦ πνεύματος τῶν νεομαρτύρων ἀποτελεῖ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ συναξάριον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Τραπεζουντίου ὁ ὁποῖος ἐμαρτύρησε τὸν ἰσ' αἰ'. «ἀκούσας ταῦτα μετὰ φρίκης ὕψωσε τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπεν· «Μὴ γένοιτο, Κύριέ μου, νὰ Σ' ἀρνηθῶ ποτέ· πρὸς δὲ τὸν Τούρκον δικαστήν· Ἐγὼ χριστιανὸς ἐγεννήθην καὶ χριστιανὸς θέλω νὰ ἀποθάνω καὶ οὔτε τὰ πλοῦτή σας θέλω, οὔτε Τούρκος γίνομαι, ἀλλὰ πιστεύω εἰς τὸν Κύριόν μου Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ Δεσπότην». Εἰς τὰς Πάτρας, τὴν 20 Ἰανουαρίου 1782, ἐμαρτύρησεν ὁ ἐξ Ἠπείρου Ζαχαρίας «μετὰ φρικτὰς πολλῶν ἡμερῶν θασάνους».

Μόνον οἱ ὑπὸ τοῦ Χρυσσοστόμου Παπαδοπούλου μνημονεῦόμενοι νεομάρτυρες ἀνέρχονται εἰς ἑβδομήκοντα. Εἶναι δὲ πατριάρχαι ὡς ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ἀπλοὶ οἰκογενειάρχαι ὡς ὁ Γεώργιος Ἰωαννίνων, κηπουροὶ, ἐργάται, ἱερεῖς, μοναχοί. Εὐρίσκομεν δὲ συνεχῶς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Λουκά Νοταρᾶ ἕως τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' καὶ τοῦ Ἀθανασίου Διάκου μάρτυρας τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος.

Γενικώτατος καὶ ἀδρομερέστετος ἦτο ὁ περίπατος ἀνὰ τὰς σημαντικώτερας ἰδιοτύπους ἐκφάνσεις τῆς ἐθνικῆς ζωῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τῆς ἰδιοτυπίας ἀλλὰ καὶ τῆς δημιουργικότητος τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνοσ. Οὐδὲ ἐμνημονεύθησαν ἄλλαι μορφαὶ ἐθνικῆς ζωῆς αἱ ὁποῖαι χωρὶς νὰ εἶναι ἰδιότυποι τῆς ἐποχῆς, διότι ἀνευρίσκονται καὶ εἰς προγενεστέρας ἐλληνικὰς ἱστορικὰς περιόδους, ἔχουσι ἰδιομορφίαν. Ἡ οἰκογένεια, ἡ διοίκησις, ἡ Ἐκκλησία, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ λογοτεχνία, αἱ ἰδεολογικαὶ κατευθύνσεις καὶ ροπαὶ προσαρμόζονται πρὸς τὰς νέας μορφὰς τοῦ βίου καὶ ἐκφράζουσι τὴν κατάστασιν τῶν

ὑποδούλων. Ἐξ ἄλλου διάφορος εἶναι ὁ θίος τῶν ὑποδούλων εἰς ἄλλους δυνάστας — κυρίως Βενετούς — Ἑλλήνων.

Καὶ αὐτὰ τὰ ἀκροθιγῶς μνημονευθέντα ἀνωτέρω θέματα ἔχουν πολὺπλευρον ἔκφρασιν καὶ εὐρείαν ἀνάπτυξιν. Ὅτι θὰ ἦτο χρήσιμον νὰ ὑπομνησθῇ ἐνταῦθα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς Τουρ-

κοκρατίας δὲν εἶναι νεκρὰ εἰς δημιουργίαν. Καὶ νέας μορφὰς θίου δημιουργεῖ καὶ τὰς κληρονομηθείσας συντηρεῖ καὶ διαμορφώνει. Ἡ Τουρκοκρατία, ὅπως γράφει ὁ Δ. Ζακυθινός, εἶναι μείζων περίοδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐξ ἴσου δημιουργὸς ὡς καὶ αἱ λοιπαί.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΣ ΔΟΞΑΝ.

ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΟΜΟΟΥΣΙΟΥ ΚΑΙ
ΑΔΙΑΙΡΕΤΟΥ ΤΡΙΑΔΟΣ.

ΠΑΤΡΟΣ, ΥΙΟΥ, ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ. ΑΜΗΝ.

ΣΥΝΑΠΤΑΙ,

Καὶ ἐκτενεῖς, λεγόμεναι ἐν καιρῷ πολέμου κατ' ἔθνων ἐπερχομένων ἡμῖν, καὶ παράκλησις εὐχαριστήριος, ἐπὶ νίκη κατ' ἐχθρῶν· μεταφρασθεῖσαι μὲν ἀπὸ τῆς Ῥωσσικῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον, ὑπὸ τῷ πανερωτάτῳ ἀγίῳ Εἰρηνοπόλειως καὶ Βατοπαιδίῳ, κυρίῳ Γρηγορίῳ· ἐκδοθεῖσαι δὲ διὰ τῶν τύπων, δαπάνῃ τῆς ἐν Ἰασοῖν φιλογενῆς εταιρείας τῶν φιλικῶν, χάριν τῶν ὁμογενῶν.

ΕΝ ΙΑΣΣΙΩ.

1821.

Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ.

Η ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΑΥΤΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἀποτελεῖ ἓνα τῶν σημαντικωτέρων σταθμῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐπὶ δύο καὶ πλέον ἑκατονταετίας, μετὰ τὴν κοσμοϊστορικῆς σημασίας χρονολογίαν ταύτην, γενικῶς εἰπεῖν, ἐσημειοῦτο μία βαθμαία πῶσις καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν τομέα τοῦ ἔθνους.

Ἐκ τῶν λογίων τοῦ Βυζαντίου ὅσοι δὲν ἐσφάγησαν κατέφυγον εἰς τὴν Δύσιν καὶ μεταφέροντας τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, συνέβαλον τὰ μέγιστα εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτῆς ἀναγέννησιν. Τὴν οὕτω διαμορφωθείσαν κατάστασιν εἰς τὸν πνευματικὸν χῶρον τοῦ ἑλληνισμοῦ σκιαγραφεῖ ὁ λόγιος Θεοδ. Ζυγομαλάς:

«Ὅρῳ δὲ νῦν μετοικήσαντα πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τόπων καὶ οἰκήσαντα ἐν ἡμῖν. Ἡ τε σοφία καὶ αἱ τῶν μαθημάτων ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι αἱ ἄρισταί, ἡ εὐγένεια, τὰ ὄπλα, ὁ πλοῦτος, ἡ παιδευσίς καὶ ὁ λοιπὸς τῶν χαρίτων χορὸς»⁽¹⁾.

Ὁρισμένοι ξένοι ἱστορικοὶ συγγραφεῖς ἰσχυρίσθησαν, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἡ παιδεία ὀριστικῶς ἐξέλιπεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, «διανοητικὴ νάρκη» δὲ ἐπεκράτει καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα. Ἰσχυρίσθησαν ὡσαύτως, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔναντι ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ὡς οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βούλγαροι, δὲν ἐσημείωσαν σημαντικὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν «ἐξ ἰδίας ἐνοχῆς» καὶ ὅτι «περὶ τὸ 1660 οὐδεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει εἶχε γνῶσιν

τινα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας». Οὐδόλως ἐπίσης ἀνεφέρθησαν εἰς τὴν συμβολὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους, ἀντιθέτως δὲ πολλακίς κατηγοροῦσαν ταύτην ὡς ὑπεύθυνον διὰ τὴν τοιαύτην πνευματικὴν κατάστασιν⁽²⁾.

Αἱ τοιαῦται ἀπόψεις ἀπεδείχθησαν ἀνακριβεῖς, ἀβάσιμοι καὶ ἐν πολλοῖς υπερβολικαί.

Ἀντιθέτως, εἰς τὴν κρίσιμον ταύτην ἱστορικὴν καμπήν, πνευματικαὶ δυνάμεις τοῦ ἔθνους ἀπετέλεσαν τὸ ἰσχυρὸν ὑπόβαθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐβασίσθη ἡ πίστις τοῦ δούλου γένους εἰς τὴν μελλοντικὴν ἐθνικὴν του ἀναγέννησιν, ἥτοι τὴν πραγμάτωσιν τῆς πολιτικῆς του ἀποκαταστάσεως. Αἱ πνευματικαὶ αὐταὶ δυνάμεις ὑπῆρξαν ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ ἐθνικὴ παιδεία. Δι' αὐτῶν, ἐκπροσωποῦμένων κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην περίοδον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐπετεύχθη ὄντως ἡ πνευματικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν διδασκαλίαν παρέσχεν εἰς τὸ ὑπόδουλον γένος τὰς αἰωνίας ἀξίας, αἱ ὁποῖαι ἄγουν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν τελείωσιν, δηλαδή εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ἐλευθερίαν. Αἱ δύο αὐταὶ ἔννοιαι, τῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας συνπύρρουν πάντοτε, ὡς ἀπεδείχθη, ἡ δὲ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἄμεσος συνέπεια αὐτῆς τῆς πνευματικῆς τελειώσεως καὶ ἐλευθε-

(1) Crusii Mart., Turcograecia, Basilea, 1584, σ. 194. πρῶλ. Βουτιεριδῆ Ἡ., Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι, 1924, σ. 184.

(2) Τοιοῦτον ἔργον εἶναι τοῦ P. Kirper, Ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, ἑλλ. μετ. Δ. Αὐξεντιάδου, ἐν Ἀθήναις 1906, ἰδίᾳ, σ. 10, 11 κ. ἔ.

ρίας, την όποιαν επιδιώκει ό άνθρωπος διά τής παιδείας⁽³⁾.

Ή παιδεία λοιπόν ύπηρεξεν ή εθνική εκείνη δύναμις, ή όποία συνέβαλεν εις την πολιτικήν και εθνικήν αφύπνισιν του ύποδούλου έλληνικού γένους. Αύτη αφύπνισε την εθνικήν συνείδησιν του Έλληνισμού, ανεπτέρωσε τό εθνικόν φρόνημά του και ένεδυνάμωσε την πίστιν του εις τά αιώνια πνευματικά ιδεώδη. Ή παιδεία ώδήγησε τό ύπόδουλον γένος εις την Έπανάστασιν του 1821, ή όποία δέν ήτο μόνον ένα ύπεράνθρωπον κατόρθωμα ήρωϊσμού και αυτοθυσίας, άλλ' ύπηρεξε κυρίως ή τελευταία φάσις μιās μακροχρονίου πνευματικής προετοιμασίας διά μέσου σκληρών εθνικών δοκιμασιών. Ή Έπανάστασις αύτη απέτέλεσε την έλπιδοφόρον καταξίωσιν ένός των σημαντικωτέρων εις την παγκόσμιον ιστορίαν πνευματικών αγώνων.

Διά του όρου παιδεία δηλοϋμεν ένταύθα, α) την εκπαίδευσιν κατά τούς χρόνους τής Τουρκοκρατίας και β) την έν γένει ανάπτυξιν του επιστημονικού και φιλοσοφικού πνεύματος. Τήν ιστορίαν τής ελληνικής παιδείας κατά τούς χρόνους τής Τουρκοκρατίας δυνάμεθα νά διαιρέσωμεν εις δύο μεγάλας περιόδους:

1) Εις εκείνην την περίοδον, ή όποία περιλαμβάνει τούς δύο πρώτους αιώνας τής δουλείας, ήτοι τόν ΙΕ' και ΙΣΤ'. Κατ' αυτούς, ώς ήδη έλέχθη, οί κυριώτεροι λόγοι, οί εκπρόσωποι τής ελληνικής διανοήσεως, κατέφυγον εις την Δύσιν. Είvai ή πλέον κρίσιμος περίοδος του τουρκοκρατούμένου Έλληνισμού. Τά χειρόγραφα κατέστησαν δυσεύρετα. Ή φιλοσοφική σκέψις άπόλεσε την διαύγειάν της. Αί Σχολαί έπαυσαν νά λειτουργούν. Αί συμφοραί των δύο τούτων εκατονταετηρίδων έστέρησαν την ήπειρωτικήν ώς επί τό πλείστον χώραν τής πνευματικής ζωής. Ή παιδεία του ύποδούλου Έλληνισμού περιήλθεν εις την Έκκλησίαν, ή όποία, αγωνιζομένη διά την

συντήρησιν τής πνευματικής ζωής, ανέλαβε και την εκπαίδευσιν των έλληνοπαίδων. Είvai ή περίοδος του «Κρυφού Σχολείου».

2) Εις την περίοδον, ή όποία περιλαμβάνει τόν ΙΖ', ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα μέχρι τής Έπανάστασεως του 1821. Κατά την δευτέραν αύτην περίοδον τό ελληνικόν πνευματικόν μεγαλείον άνεγεννήθη. Παρατηρούμε μίαν πρόοδον εις τόν τομέα τής επιστήμης. Κατά τόν ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα σημειούται εύρυτάτη έξάπλωσις τής παιδείας, ή όποία έφθασε εις τό άποκορύφωμα της διά τής εισόδου του ΙΘ' αιώνος. Ήρχισαν νά ιδρύωνται άναρίθμητα σχολεία κοινά και ανώτερα εις όλας τās περιοχάς του Έλληνισμού. Δυνάμεθα νά απαριθμήσωμεν περι τούς διακοσίους έξέχοντας διδασκάλους και συγγραφείς, οί όποιοι έδίδαξαν από του ΙΖ' αιώνος εις τās προαναφερθείσας σχολάς.

Ό Ζαγορίτης Γεώργιος Κωνσταντίνου, προλογίζων τό εις τέσσαρας γλώσσας εκδοθέν έν Βενετία (1758) Λεξικόν του, παραθέτει κατάλογον των ιδρυθέντων ελληνικών σχολείων. Είκόνα επίσης τής συντελουμένης κατά τās αρχάς τής ΙΘ' εκατονταετηρίδος πνευματικής άνεγενήσεως εις την ελληνικήν εκπαίδευσιν παρέχει ό συγγραφεύς τής «Ελληνικής Νομαρχίας» Άνόνημος Έλλην (1806). Ούτος γράφει τά εξής: «Τώρα αρχισαν αί Μούσαι νά αναλάβουν και πάλιν νά επανορθωθώσιν εις τά χρυσόχρα όρη τής Ελλάδος. Ό Απόλλων πάλιν εμφανίσθη εις τό αρχαίον του παλάτιον, δέν εύρίσκεται πόλις την σημερινον όπου νά μη έχη δύο και τρία σχολεία... Ή Λογική και ή Φυσική ήνοιξαν τούς όφθαλμούς των περισσοτέρων»⁽⁴⁾.

Πολλά ύπηρεξαν τά αίτια τής τοιαύτης πνευματικής άνθήσεως κατά την περίοδον ταύτην:

1) Τά ύπό τής Ύ. Πύλης παραχωρη-

(4) Ό συγγραφεύς του έργου είναι κατά τόν καθηγητήν τής Βυζ. Φιλολογίας κ. Ν. Τωμαδάκην ό Ήπειρώτης Σπ. Σπάχος. Πρβλ. Τωμαδάκη Ν., Ή 28η Οκτωβρίου 1940, έν σχέσει προς την άνθησιν των γραμμάτων έν Ήπειρώ πρό του Ήεροδ Άγώνος. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμ. ΙΑ' 1960-61, σ. 63 κ.έ.

(3) Πρβλ. Κορρέ Σ., Παιδεία και έλευθερία. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμ. ΙΓ', 1962-63, σ. 298 κ.έ.

θέντα κατ' ἀρχὴν Προνόμια εἰς τοὺς ὑποδούλους καὶ δὴ καὶ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὡς ὑπερτάτου ἀρχηγοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οὕτω διεμορφώθη μία ἐν πολλοῖς εὐνοϊκῇ διὰ τὴν παιδείαν πολιτειακὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάστασις εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰ μεγάλα ἐκκλησιαστικά κέντρα τῆς Βασιλευούσης καὶ τῶν Πατριαρχείων Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας. Ἐκτοτε οἱ ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς διαφύλαξιν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος καὶ τῆς παραδόσεως ἀπὸ τὰς ἐπιβουλὰς τῶν μουσουλμάνων καὶ τῶν λατίνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἀφύπνισιν διὰ τῆς παιδείας τοῦ ὑποδούλου γένους, ὑπῆρξαν σκληροί. Ἦδη ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐπισημῶς ἡ Ἐκκλησία εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἐκπαιδευσὶν τῶν ὑποδούλων. Ἀναφέρομεν σχετικῶς τὸν Ζ' κανόνα τῆς ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου τοῦ Β', Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως συνελθούσης τὸ 1593 Συνόδου εἰς τὸ μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου: «Ἐκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα διδάσκεισθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἕαν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσι»⁽⁵⁾.

Παραθέτομεν ἀκολούθως ἕτερον ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου ΣΤ' ἀπολυθέντος σιγίλλιον κατὰ τὸ ἔτος 1816, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἔνωσις τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου ἐν Πελοποννήσῳ μετὰ τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνης. Ἐνταῦθα δύναται τις σαφῶς νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ θέματα τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἦτο μέγιστος. Ἐν αὐτῷ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Πρόδηλον γάρ, ὡς οὐκ ἄλλως τὴν σκοπομένην ὠφέλειαν τοῖς ἰδιοῖς τέκνοις ἐπιμνηστεύεται ἡ κοινὴ μήτηρ καὶ τροφός (ἐν. ἡ τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησία), ὅσον διὰ τῆς συστάσεως καὶ ἐπισυστάσεως τῶν κατὰ μέρος φροντιστηρίων, ἀφ' ὧν, ὡς ἀπὸ πηγῶν πολυζρούων, προχέονται καὶ

ἀενάως μετοχετεύονται τὰ ζώηροντα νάματα τῆς παιδείας»⁽⁶⁾.

2) Ἡ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ κατακτητοῦ ἐναντι τῶν ὑποδούλων. Οὕτω διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου τὸ πολίτευμα τῆς Ὑ. Πύλης κατέστη ἐπιεικέστερον.

3) Ἡ ἀνάπτυξις τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἐμπορίου ἐπιτευχθεῖσα οικονομικὴ πρόοδος τῶν Ἑλλήνων.

4) Ὁ διορισμὸς εἰς ὠρισμένας διοικητικὰς θέσεις μεγίστης ἐθνικῆς σημασίας Ἑλλήνων μορφωθέντων εἰς τὴν Εὐρώπην ἢ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Οὗτοι προήρχοντο ἰδίᾳ ἐκ τῶν Φαναριωτῶν. Ἡ συμβολὴ αὐτῶν, ὡς καὶ ἑτέρων τέκνων τῆς ὑποδούλου πατρίδος, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας ὑπῆρξε μεγίστη. Τοιαυτὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ προσφορά τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου, «τοῦ μεγάλου τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκπαιδεύσεως εὐεργέτου», εἰς τὴν παιδείαν, πολὺ πρὸ τῆς ἀναλήψεως τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπ' αὐτοῦ(?). Οὗτος, ὡς Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας καὶ ὡς ἐπιθεωρητὴς τῶν σχολείων τῆς «Τενέδου», μεγάλως συνέβαλεν εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἐκεῖ ἐκπαιδεύσεως⁽⁸⁾. Ἐκ τῶν ἐπισκέψεών του εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τοῦ παιδαγωγοῦ Fellenberg ἐν Hofwyl τῆς Bern καὶ ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Pestalozzi προσωπικῆς ἐν Ἑλβετίᾳ γνωριμίας, διεμόρφωσεν ἰδίαν παιδαγωγικὴν σκέψιν, ἡ ὁποία διαφαίνεται εἰς τὸ δι' ὑπομνήματος ὑποβληθὲν εἰς τὸν ἀνομοστήν τῆς Κερκύρας Θωμᾶν Μαίτλανδ ἰδιαίτερον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα.

5) Ἡ περὶ τὰ τέλη τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος ἐξέλιξις τῶν ἐν Ἰταλίᾳ, Κεντρικῇ καὶ Ἀνατολικῇ Εὐρώπῃ ἑλληνικῶν κοινοτή-

(6) Πρβλ. Γριτσοπούλου Τ., Μονὴ Φιλοσόφου, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 194.

(7) Πρβλ. Ἐξαρχοπούλου Ν., Λόγος περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ θρησκευτικῆς δράσεως τοῦ Καποδιστρίου, ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 11 κ.έ.

(8) Πρβλ. Λουκάτου Σ., Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ἡ Ἑπτανήσος πολιτεία, Ἀθήναι 1959, σ. 65 κ.έ. καὶ Κούρκου Ε., Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ παιδεία. Α' Ἡ φιλόμουσος ἑταιρεία τῆς Βιέννης, Ἀθήναι 1958, σ. 5 κ.έ.

(5) Πρβλ. Οἱ Διδάσκαλοι τοῦ Γένους Ἑλληνοχρ. Ἀγωγή, ΙΒ' 1959, σ. 67.

των εις πλουσίους ἐμπορικούς οργανισμούς. Αὐταὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπέβησαν σημαντικὰ πνευματικὰ κέντρα τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ. Ὑπ' αὐτῶν α) ἀπεστέλλετο οικονομικὴ ἐνίσχυσις εἰς τοὺς ὑποδούλους διὰ τὴν ἰδρύσιν σχολείων. β) Προήγετο τόσον ἡ ἐκπαίδευσις, ὅσον καὶ ἡ ἐν γένει πνευματικὴ των κατάστασις διὰ τῶν λειτουργούντων σχολείων, τυπογραφείων, θεάτρων καὶ τῶν κυκλοφορούντων ἐφημερίδων. γ) Μετεδίδετο εἰς τὸ ὑπόδουλον ἔθνος πᾶσα νέα ἐπιστημονικὴ πρόοδος τῆς Δύσεως.

6) Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα εἰς τὰς χώρας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία συνέβαλεν ἀρκούντως εἰς τὴν ἀφύπνισιν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Οὕτω τὸ ὑπόδουλον γένος ἐνοστάλησε τὸ ἀρχαῖον του μεγαλεῖον, τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ὁποίου διὰ τῆς κλασσικῆς παιδείας ἐπεδίωξεν.

7) Ἡ μεγίστη συμβολὴ τῶν λογίων, τῶν διδασκάλων τοῦ γένους καὶ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν εὐεργετῶν εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς παιδείας. Ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸ ἔργον τοῦ Ἁγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, ὅστις ἐπεχείρησε πολλὰς ἱεραποστολικὰς περιοδείας εἰς πλείστα μέρη τῆς ὑποδούλου Ἑλλάδος καὶ ἰδρύσε 247 σχολεῖα.

I. Ἡ ἐκπαίδευσις.

Ὡς ἀνεφέρθη, ἀπὸ τοῦ 1453 ἕως τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἡ Ἐκκλησία ἀνέλαβε τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλληνοπαίδων. Αἱ μοναὶ ἦσαν τὰ σχολεῖα, ὅπου ὑπὸ τῶν κληρικῶν ἐδιδάσκοντο ἡ πρώτη ἀνάγνωσις, ἡ γραφὴ, ὠρισμένα στοιχεῖα Μαθηματικῶν καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Οὐδεμία παιδαγωγικὴ κατάρτισις ὑπῆρχε. Μέθοδοι διδασκαλίας ὡσαύτως αἱ πατροπαράδοτοι. Τὰ σχολεῖα αὐτὰ εἶναι γνωστὰ ὡς κοινὰ σχολεῖα (scholae triviales). Καὶ κατὰ τὰς πλεόν ἡμέρας τῆς περιόδου ἐκείνων τὰ προαναφερθέντα σχολεῖα ἐλειτούργουν εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐκτὸς τῶν σχολείων τούτων ἰδρύονται καὶ ἀνώτερα σχολεῖα, ὡς τὰ σημερινὰ γυμνάσια. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ταῦτα ἰδρύματα κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐγ-

κατεσπαρμένα εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, διωκοῦντο ὑπὸ ἐπιτροπείας. Οὕτω τὰ μὲν κοινὰ σχολεῖα ἀπετέλουν τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν, τὰ δὲ ἀνώτερα, ὀνομαζόμενα «Λύκεια», «Μουσεῖα», «Ἀκαδημαῖαι», «Ἑλληνομουσεῖα», «Φροντιστήρια», καὶ «Γυμνάσια», τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Καὶ τὰ σχολεῖα αὐτὰ δὲν εἶχον ὠρισμένον ὄργανισμὸν καὶ πρόγραμμα. Πάντως σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ ταῦτα ἰδρύματα ἦτο ἡ ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγησις τῶν Ἑλληνοπαίδων, ὡς καὶ ἡ ἐν γένει πνευματικὴ ἀφύπνισις τοῦ ὑποδούλου γένους. Ταῦτα ἐπεδίωκοντο διὰ τῆς καταλλήλου διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν, τῆς φιλοσοφίας, τῆς λογικῆς, φυσικῆς καὶ χημείας, τῶν μαθηματικῶν, τῶν κειμένων ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων, ὡς καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ σκοπὸς τῆς παρεχομένης ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀγωγῆς ἀναφέρεται σαφῶς εἰς τὴν ἐπομένην «Προκήρυξιν τῆς κοινότητος Ἀθηνῶν» τῆς 29ης Φεβρουαρίου 1824: «Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ μεταξὺ τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου περιστάσεων, πρὸ πολλοῦ ἤρχισαν νὰ ἐπιθυμοῦν τὰς μούσας εἰς τὴν πατρίδα των καὶ τὸν φωτισμὸν τῆς νεολαίας, διὸ καὶ κοινῇ γνώμῃ ἐσυστήθη κατ' αὐτὰς δημόσιον σχολεῖον... εἰδοποιοῦνται λοιπὸν οἱ φιλομαθεῖς πατέρες κατὰ τὸ ἱερὸν χρέος ὅπου ἔχουν νὰ δίδωσιν εἰς τὰ τέκνα των καλὴν ἀνατροφὴν, νὰ στείλωσι τοὺς υἱοὺς των εἰς τὸ εἰρημένον σχολεῖον διὰ νὰ ἀποκτήσωσι τὰ φῶτα τῆς παιδείας, τὰ ὁποῖα τοὺς θέλουν καταστήσει καλοὺς ἀνθρώπους, ἐλευθέρους καὶ εὐτυχεῖς τῆς Ἑλλάδος πολίτας καὶ ἐπομένως εἶναι ἡ καλυτέρα κληρονομία ὅπου θέλουν ἀφήνει οἱ γονεῖς πρὸς αὐτούς...»⁽⁹⁾.

Τοιαύτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὑπῆρξεν ἡ ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὰ πλεόν δραματικὰ ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως (1824-1825) ἐλειτούργουν αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν προαναφερθεισῶν σχολῶν, ὡς

(9) Πρὸλ. Δασκαλάκη Ἀ., Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., Η' 1957-58, σ. 274.

τοῦτο ἀναφέρει εἰς ἔκθεσίν του περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ ἔφορος τῆς παιδείας Γρηγόριος Κωνσταντᾶς⁽¹⁰⁾. Κατὰ τὸ ἔτος ὁμοῦ 1826 αἱ πλείοται τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν κατεστράφησαν, ἔτεροι δὲ δὲν ἐλειτούργησαν πλέον.

Τοιαῦται σχολαὶ ἰδρύθησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὰς ἑλληνικὰς κοινότητες τοῦ ἔξωτερικοῦ:

1. Εἰς τὴν Ἰταλίαν: Ἡ εἰσημεροῦσα ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Βενετίας εἶχε Γυμνάσιον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἸΣΤ' αἰῶνος. Τὸ 1593 ἀπέκτησε ἀνωτέραν σχολήν. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1621 ἐλειτούργει τὸ Φλαγγινιανὸν Φροντιστήριον, ὅπου ἐδίδαξεν ὁ Ἡλίας Μηνιάτης. Ἦδη πρὸ τοῦ 1613 ἐλειτούργει καὶ ἡ σχολὴ θηλέων τῆς ὀρθοδόξου μονῆς Εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας⁽¹¹⁾. Εἰς τὴν Ρώμην ἐπίσης κατὰ τὸν ἸΣΤ' αἰῶνα ἰδρύθησαν δύο ἑλληνικὰ Γυμνάσια τῆ συνδρομῆ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὡσαύτως ἑλληνικὰ Γυμνάσια εἶχον τὸ Λιβόρνο, ἡ Νεάπολις, ὁ Ἄγκων καὶ ἡ Πάδουα τὸ γνωστὸν Κοττουνιανὸν Ἑλληνομουσεῖον.

2. Εἰς τὴν Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Εὐρώπην: Εἰς Ἰάσιον ἐλειτούργουν δύο ἀνώτερα σχολαί, ὡς καὶ κατώτερα σχολεῖα. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1680 εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον. Εἰς Βουκουρέστιον ἐπίσης ὁ ἡγεμὼν Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἶχεν ἰδρύσει ἀπὸ τοῦ 1775 τὴν Σχολὴν τοῦ Γένους, ὅπου ἐδίδαξεν ἀπὸ τοῦ 1815 ὁ Νεόφυτος Δούκας. Εἰς τὴν Τεργέστην πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἐλειτούργουν τέσσαρες ἑλληνικαὶ σχολαί. Ὡσαύτως ἑλληνικαὶ σχολαὶ ὑπῆρχον καὶ εἰς Πέστην.

Εἰς τὴν Βιέννην ἐπίσης πλὴν τῆς ἐκεῖ ἀνωτέρας σχολῆς ὑπῆρχε καὶ ἡ «Φιλόμουσος Ἐταιρεία», ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου, τὸ δὲ 1816 ἰδρύθη ἡ «Χριστιανικὴ βοήθεια

ἐνδεῶν ὁμογενῶν». Αἱ ἑταιρεῖαι αὗται ἀπετέλουν ἐπέκτασιν τῆς ἐν Ἀθήναις ἰδρυθείσης «Φιλομουσοῦ Ἐταιρείας» (1813) μὲ σκοπὸν τὴν προαγωγὴν τῆς παιδείας.

Εἰς Ρωσίαν ἐπίσης ἰδρύθησαν ἑλληνικαὶ σχολαί. Εἰς Μόσχαν ἰδρύθη «Ἀκαδημία», ὅπου ἀπὸ τοῦ 1685 ἐδίδασκον οἱ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι. Ἐτεροι σχολαὶ ἰδρύθησαν εἰς Κίεβον καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Νοβογοριδίας ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἰώβ. Ἐν Πετρούπολει, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Σ. Δεστούνη, εἶχεν ἰδρυθῆ τὸ «Πρακτορεῖον τῶν Φίλων τῶν Μουσῶν».

Εἰς τὰς ἑλληνικὰς παροικίας τέλος τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου ἀνεπτύχθησαν σπουδαία πνευματικὰ κέντρα, ὡς αἱ σχολαὶ Θεοδοσίας, Νίζνης, καὶ ἡ «Ἑλληνοποικικὴ Σχολὴ» Ὀδησοῦ (1817), ὅπου ἐδίδαξαν ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ ὁ Κων. Βαρδαλάχος.

3. Εἰς τὴν Μεσογειακὴν Ἀφρικὴν αἱ Σχολαὶ Ἀλεξανδρείας καὶ Καίρου. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἀνεπτύχθησαν σημαντικὰ πνευματικὰ κέντρα. Κατ' ἀρχὴν ἐν Ἑπτανήσῳ, ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴν κυριαρχίαν ἀνεπτύχθη σημαντικῶς ἡ παιδεία. Ἰδρύθησαν διάφοροι «Ἀκαδημίαι» πρὸς καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ὡς καὶ ἀνώτερα σχολαί. Οὗτω τὸ 1761 ἰδρύθη ἐν Κερκύρα τὸ «Φροντιστήριον», ὅπου ἐδίδαξεν ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης. Ἀπὸ τοῦ 1804 ἰδρύθησαν περισσότερα δημόσια σχολεῖα. Τέλος τὸ 1824 ἐλειτούργησεν ἡ νέα «Ἴόνιος Ἀκαδημία», τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον, διὰ δωρεᾶς τοῦ λόρδου Γκύλφορδ.

Εἰς τὴν Κρήτην ἐξ ἄλλου, κατεχομένην ὡσαύτως ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, οἱ καταφυγόντες λόγοι μετὰ τὴν ἄλωσιν ἀνέπτυξαν σημαντικὴν πνευματικὴν δρασίαν. Τὸ 1669 ὁμοῦ διεκόπη ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἄνθησις ἕνεκα τῆς καταλήψεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἀλλὰ τὸ πνευματικὸν κέντρον τοῦ ὑποδούλου ἔθνους ὑπῆρξεν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή, ἀνασυσταθεῖσα μετὰ τὴν ἄλωσιν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γενναδίου.

Εἰς τὴν λοιπὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα δυνάμεθα μεταξὺ ἄλλων νὰ ἀναφέρωμεν:

1) Τὰς ἐν Ἀθήναις σχολὰς τοῦ Θεο-

(10) Πρὸβλ. Δασκαλάκη Ἀ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 275.

(11) Πρὸβλ. Κούκκου Ἐ., Ἡ Ὁρθόδοξος Μονὴ Εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας, Ἀθήναι 1965, σ. 155 κ.έ.

φίλου Κορυθαλέως (1645), τοῦ Ἐπιφανίου τοῦ Ἡγουμένου (1667), τὸ Φροντιστήριον ἑλληνικῶν μαθημάτων (1755), τὴν σχολὴν Ἰωάννου Ντέκα (1750) καὶ τὴν ἐν τῷ ναῷ Ἁγίου Ἀνδρέου τῶν Παλαιολόγων ἰδρυθεῖσαν γυναικεῖαν μονὴν ὑπὸ τῆς Φιλοθέης Μπενιζέλου (1550). Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἐπαγγελματικὴ σχολὴ ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Παρθενῶν»⁽¹²⁾.

2) Ἐν Πελοποννήσῳ, ἀναφέρομεν τὸ «φρυτώριον τοῦ κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ἥτοι τὴν σχολὴν Δημητσάνης, ἥτις ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της (1764) παρέσχε 58 ἀρχιερεῖς-λογίους εἰς τὸ ὑπόδουλον γένος. Ἐπίσης τὰς ἐν τῇ περιοχῇ τῆς χαράδρας Λουσίου εὐρισκομένας μονάς, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν σημαντικὰ κέντρα παιδείας. Μεταξὺ αὐτῶν τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ μονὴ Φιλοσόφου, διαθέτουσα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μεγάλην βιβλιοθήκην χειρογράφων⁽¹³⁾. Ἔτερα ἀξιόλογα πνευματικὰ κέντρα ὑπῆρξαν ἡ σχολὴ Σοποτοῦ Καλαβρύτων, ἡ σχολὴ Βυτίνης, ἡ ἐν Ἁγίῳ Ἰωάννῃ καὶ Ἄστρει σχολὴ Καρυσιῶτου, ἡ σχολὴ Στεμνίτσας κ.ἄ.

3) Εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἐλειτούργησαν ἀξιόλογοι σχολαὶ εἰς Μεσολόγιον, Αἰτωλικόν, Ἄρταν, Σάλωνα καὶ εἰς τὴν μονὴν Ἁγίας Παρασκευῆς Βραγγιανῶν, ἡ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Μουσεῖον τῶν Ἀγραφῶν» σχολὴ. Μεγίστης σπουδαιότητος διὰ τὴν παιδείαν ὑπῆρξαν ἐπίσης αἱ ἰδρυθεῖσαι εἰς Ἰωάννινα σχολαί, ἐκ τῶν ὁποίων πρώτη ὑπῆρξεν ἡ «Μεγάλῃ Σχολῇ», ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μάνου Γκιούμα (1674).

Εἰς Βόρειον Ἠπειρον ἐπίσης ἀνεπτύχθη τὸ σημαντικὸν πνευματικὸν κέντρον τῆς Μοσχοπόλεως. Ἐκεῖ ἐλειτούργει ἡ «Νέα Ἀκαδημία» μετὰ τοῦ περιφήμου τυπογραφείου (1732).

Γενικῶς εἰς τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως ἐλειτούργουν περὶ τὰς 50 σχολὰς ἐν Ἠπειρῷ. Εἰς Θεσσαλίαν ἐξ ἄλλου ἐλειτούργησαν πλείοιαι σχολαί, μετὰξὺ τῶν ὁ-

ποίων αἱ σχολαὶ Ἀμπελαζίων, Μηλεῶν καὶ ἡ σχολὴ Ζαγοράς. Πλέον τῶν 40 σχολῶν ἐπίσης ἐλειτούργουν εἰς τὴν Μακεδονίαν. Σπουδαιότητος σημασίας ὑπῆρξεν ἡ Ἀθωνιάς, ἰδρυθεῖσα τὸ 1758 εἰς μονὴν Βατοπεδίου ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Εἰς Θράκην τέλος ἐλειτούργησαν πλέον τῶν 20 σχολῶν κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

4) Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ἀνεπτύχθησαν ἀξιόλογα πνευματικὰ κέντρα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσιν θέσιν κατέχουν ἡ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν μετὰ τοῦ τυπογραφείου αὐτῆς (1780-1922) καὶ ἡ ἐν Σμύρῃ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ (1723-1922), ὅπου ἐδίδαξεν ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος. Ἔτερα ἀξιόλογοι σχολαὶ ὑπῆρξαν τῆς Προύσης, Μουδανιῶν, Τραπεζούντος, Ἰκονίου, τὸ «Ψυχιατῆριον» Νεαπόλεως Καππαδοκίας (Νέβεσεχιρ) καὶ αἱ σχολαὶ Θεραπειῶν καὶ Ξηροκρήνης Βοσπόρου.

5) Ἡ συμβολὴ ὡσαύτως τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξεν ἀξιόλογος. Οὕτως εἰς τὴν Κύπρον ἐδίδαξαν ἐξέχουσαι φησιογνωμίαι τῶν γραμμάτων, ὡς ὁ Ἰλαρίων Κιγάλας, ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου (1674-1678) καὶ ὁ Ἐθνομάρτυς Ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός (1810-1821). Πνευματικὰ κέντρα ἐπίσης ὑπῆρξαν αἱ μοναὶ Μαχαροῦ, Κύκκου καὶ αἱ σχολαὶ Λευκωσίας καὶ Λεμεσοῦ.

Ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ νῆσοι δὲν ὑστέρησαν. Οὕτως ἐλειτούργησαν σχολαὶ ἀξιόλογοι εἰς Χίον, Σάμον, Μυτιλήνην, Σίφον, Πάτμον κ.ἄ.

Ἐκ τῆς τοιαύτης λοιπὸν γενικῆς ἐπισκοπήσεως τῶν διαφορῶν πνευματικῶν κέντρων ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ Τουρκοκρατίας δύναται τις εὐχερῶς νὰ ἀντιληφθῇ τὴν συντελουμένην κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους.

II. Ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς.

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη καὶ ἡ Ἐπτάνησος, ὡς καὶ αἱ βραδύτερον ἀναπτύχθεισαι ἑλληνικαὶ κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπετέλεσαν τὴν γέφυραν, διὰ τῆς ὁποίας εὐρῶς μετεδόθη εἰς τὸ ὑπόδουλον γένος ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς. Αἱ νέαι

(12) Πρὸβλ. Φιλοθέη Μπενιζέλου. «Ἑλληνοχρ. Ἀγωγή», 1Β' 1959, σ. 79.

(13) Πρὸβλ. Γριτσοπούλου Τ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 101 κ.ἑ.

ιδέαι τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας ἤρχισαν νὰ μεταδίδονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ὑπόδοχον Ἀνατολήν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος παρατηρεῖται μίᾳ ἀνάπτυξις τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ πνεύματος ἐν Εὐρώπῃ. Ἀναπτύσσονται αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ἡ Ἰατρικὴ, ἡ Νομικὴ, ἡ Κλασσικὴ παιδεία, ἡ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Φιλοσοφία.

Τὰς νέας προόδους τῆς ἐπιστήμης, ὡς καὶ τὰς ιδέας τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ, εἰσάγουν πλέον εἰς τὴν ἑλληνικὴν διάνοησιν οἱ λόγιοι καὶ οἱ Ἕλληνες σπουδασταὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων, ὡς καὶ ἡ τάξις τῶν Φαναριωτῶν. Σημαντικὴ εἰς τοῦτο ὑπῆρξε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ συμβολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦσης. Ὁ ἐκδοτικὸς ὄργανισμὸς ἐπίσης τῆς περιόδου ἐκείνης τὰ μέγιστα ὠφέλησε τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Ἡ βαθμιαία αὐτὴ ἀναγέννησις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἤγαγεν εἰς τὸν Διαφωτισμὸν. Εἰσηγητὴς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ τῆς περιόδου ἐκείνης θεωρεῖται ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ὅστις κατὰ τὸ ἔτος 1766 ἐξέδωκεν ἐν Λευψία τὸ ἔργον του «Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανοθεῖσα»⁽¹⁴⁾. Ὅθεν ὁ ΙΘ' αἰὼν θεωρεῖται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὡς ἡ περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰς τὰ νεοιδρυθέντα σχολεῖα βελτιοῦνται αἱ γραμματικαὶ σπουδαὶ καὶ οἱ μαθηταὶ εἰσάγονται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς γραμματείας⁽¹⁵⁾. Παρατηροῦμεν μίαν ἐξελίξιν εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς σκέψεως. Ἐκδίδονται πρωτότυπα φιλοσοφικὰ ἔργα, μεταφράσεις εὐρωπαϊκῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν, ἔργα ἀρχαίων κλασσικῶν συγγραφέων, θεολογικά, κοινωνιολογικά καὶ μαθηματικά. Εἰς τὰς νεοεκδοθείσας πρώτας ἑλληνικὰς ἐφημερίδας, ὡς ὁ Λόγιος Ἐρμῆς, δημοσιεύονται θαυμάσια ἐπιστη-

μονικαὶ πραγματεῖαι. Ἐνδεικτικὸν τῆς τοιαύτης πνευματικῆς κινήσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως ἐξεδόθησαν 2.500 περίπου τόμοι βιβλίων εἰς τὴν ἑλληνικὴν⁽¹⁶⁾.

Δημιουργοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξαν κατὰ κύριον λόγον οἱ λόγιοι καὶ διδάσκαλοι τοῦ γένους. Οἱ λόγιοι κυρίως τῆς τελευταίας προεπαναστατικῆς περιόδου εἰργάσθησαν ἀόκνως, πιστευόντες, ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ ἡ πιστευτικὴ ἀναγέννησις τοῦ ἔθνους καὶ ἡ κατάλληλος ψυχικὴ προετοιμασία αὐτοῦ διὰ τὴν μεγάλην στιγμήν τοῦ ἀγῶνος⁽¹⁷⁾. Εἰς τὴν μεγάλην χορείαν τῶν σκαπανέων αὐτῶν τοῦ πνεύματος τὴν πρώτην θέσιν κατέχουν δύο λόγιοι: α) ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς (1748-1833), ὅστις ἐκτὸς τῶν ἄλλων προσέφερεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μέγιστον φιλολογικὸν ἔργον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, τοὺς αὐτοσχεδίους στοχασμοὺς τῶν Προλεγομένων καὶ τὰς ἐπιστολάς του. Τὸ ἔργον του εἶναι πλήρες σημαντικωτάτων παιδαγωγικῶν ιδεῶν⁽¹⁸⁾.

Καὶ β) ὁ Ρήγας Φεραῖος (1757-1798), ὁ βασικώτερος φορεὺς τοῦ πνεύματος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἷτος ἐπεδίωξε τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἔθνους διὰ τῶν ἔργων τῆς δευτέρας συγγραφικῆς του περιόδου. Ταῦτα εἶναι ἐθνοδιαφωτιστικοῦ περιεχομένου. Τὸ σπουδαιότερον τούτων, τὸ ὁποῖον ἤθελε χρησιμεύσει καὶ ὡς «μεθοδικὸ ἐγχειρίδιον» διὰ τοὺς διδασκάλους, τοὺς μαθητάς, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐξωσχο-

(16) Πρβλ. Δασκαλάκη Ἀ., Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμ. Η', 1957-58, σ. 269.

(17) Πρβλ. Δασκαλάκη Ἀ., Οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῶν εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμ. Ε', 1954-56, σ. 190 κ.έ.

(18) Πρβλ. Κορρέ Σ., Ἡ δύναμις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῶν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμ. Ι', 1959-60, σ. 477. Δασκαλάκη Ἀ., Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήναι 1965, σ. 195 κ.έ. Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχὴ του. Βασ. Βιβλ. «Ἄετοῦ», ἐκδ. Ζαχαρ., τόμ. 9, ἐπιμ. Κ. Δημαρᾶ, Ἀθήναι 1958.

(14) Πρβλ. Ζακυθνοῦ Δ., Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἐπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἐπτανήσιου πολιτισμοῦ. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμ. ΙΕ', 1964-65, σ. 299, 304 κ.έ.

(15) Πρβλ. Γρολλίου Κ., Κλασσικὴ παιδεία καὶ ἔθνικὸς βίος (1453-1821), Θεσσαλονίκη 1967, σ. 19 κ.έ.

λικήν νεολαίαν, ὑπῆρξε τὸ ἔργον τοῦ «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» (1790). Ἐν αὐτῷ εἶναι ἐμφανεῖς αἱ παιδαγωγικαὶ ἰδέαι Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἰς τὸν πρόλογον τούτου, ὡς καὶ εἰς ὄλον τὸ ἔργον, διακρίνει τις σαφῶς ἐπιδράσεις, τοῦ ἔργου τοῦ J. J. Rousseau, «Αἰμίλιος ἢ περὶ ἀγωγῆς»⁽¹⁹⁾.

Δυνατὸν ἐπίσης νὰ ἀναφέρωμεν μεταξὺ τῶν σπουδαιότερων τῶν Εὐγένειον Βούλγαριν (1716-1806), διδάξαντα καὶ φωτίσαντα τὸν Ἑλληνισμόν, τὸν Νικηφόρον Θεοτόκην (1736-1800), ἐκδῶσαντα πολλὰ συγγράμματα, τὸν Ἀθανάσιον τὸν Πάριον (+1813), τὸν Βενιαμίν τὸν Λέσβιον (1762-1824), τὸν Νεόφυτον Δούκαν (1760-1845) καὶ τὸν Νεόφυτον Βάμβαν (1770-1855).

Τοιαύτη γενικῶς ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῆς εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ὑποδοῦλου ἑλληνισμοῦ.

Νομίζομεν, ὅτι τὴν πνευματικὴν ἀφετηριάν τῆς τοιαύτης ἀναπτύξεως ἀπετέλεσεν ἡ πίστις τῶν λογίων καὶ διδασκάλων τοῦ γένους εἰς τὴν ἀναγεννητικὴν δύναμιν τῆς παιδείας. Ἡ πίστις αὕτη ἐκφράζεται σαφῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ρήγα: «Ὅλοι, χωρὶς ἐξαίρεσιν, ἔχουν χρέος νὰ ἠξεύρουσιν γράμματα. Ἡ πατρις ἔχει νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ θηλικὰ παιδιά. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπὴ, μὲ τὴν ὁποίαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη»⁽²⁰⁾.

(19) Πρὸς Βρανούση Λ., Ρήγας. Βασ. Βιβλ. «Ἄετοῦ», ἐκδ. Ζαχαροπούλου, τόμ. 10, Ἀθήναι 1957, σ. 116, 252.

(20) Τὸ Ἐπαναστ. Μανιφέστο (1797). 2. «Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου», ἄρθρον 22. Πρὸς Βρανούση Λ., ἔνθ' ἄνωτ., σ. 374.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βορέα Θ., Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους. Ἀνάλεκτα, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 162-176.

Ἐρμωνικοῦ Ἰ., Ἡ παιδεία στὴν τουρκοκρατομένη Κύπρον. «Ἀκτίνες», τόμ. Κ', 1957, σ. 307-310.

Εὐαγγελίδου Τρ., Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, τόμ. Α'-Β', ἐν Ἀθήναις 1936.

Κοκκίνου Δ., Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις, τόμ. Α', Ἀθήναι 1967⁵, σ. 20-32.

Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας. Βασ. Βιβλ. «Ἄετοῦ», ἐκδ. Ζαχαροπούλου, τόμ. 4-5, Ἀθήναι 1956, ἐπιμ. Γ. Κουρνούτου.

Μωραΐτου Δ., Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς, Ἀθήναι 1953³, σ. 242-271.

Παπαρρηγοπούλου Κ., Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Ε', μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1932⁹, σ. 156-171.

Παπασταύρου Ἰ., Παράγοντες συντελέσαντες εἰς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ 21. Ε.Ε.Φ.Σ. Π.Α., τόμ. Θ', 1958-59, σ. 140-152.

Πολυζωῖδου Α., Τὰ νεοελληνικὰ ἦτοι τὰ κατὰ τὴν Ἑλλάδα κυριώτερα συμβάντα καὶ ἡ κατάστασις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀπὸ ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἕως τοῦ ἐσχάτου ὑπὲρ αὐτονομίας ἔθνικοῦ ἀγῶνος (146 π.Χ.-1821 μ.Χ.), τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 204-245.

Σάθα Κ., Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868.

Στεφανίδου Μ., Αἱ Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήναι 1926.

Τωμαδάκη Ν., Τουρκοκρατία, ἐν νεωτ. Ἐγκ. Λεξ. Ἡλίου, τόμ. Ζ', «Ἑλλάς», σ. 324-331.

Γ. Σ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ

ΕΝΑ ΒΛΕΜΜΑ ΕΙΣ ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΝ

«Πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται», σημειώνει εἰς τὸν Πρωταγόραν ὁ Πλάτων(1). Καὶ προσθέτει εἰς τὴν Πουητικὴν ὁ Ἀριστοτέλης: «Κατὰ φύσιν δὲ ὄντος ἡμῖν τοῦ μιμεισθαι καὶ τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ρυθμοῦ»(2).

Ἄλλ' ὁ μέγας λαός, ὁ ὁποῖος τόσο πολὺ εἶχεν ἀναζητήσει τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ἁρμονίαν καὶ ὁ ὁποῖος καρπὸς τοῦ πόθου τοῦ αὐτοῦ εἶχε προσφέρει εἰς τοὺς αἰῶνας ἔργα μεγαλειώδη, ἐπέπρωτο νὰ δεχθῆ βαρὺν τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας ὑπὸ τύραννον θάρβαρον καὶ τραχύν. Ἐν τούτοις καὶ εἰς τοὺς πλέον σκοτεινοὺς χρόνους τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας οἱ Ἕλληνες καὶ τὴν πνευματικὴν τὴν ἐλευθερίαν διετήρησαν καὶ τὴν ἀνοδικὴν ὁρμὴν. Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα μέσα εἰς τὴν τρομακτικὴν νύκτα τῆς σκλαβιάς συνέχιζε τὴν ἀματηρὰν μὲν καὶ ἀγωνιστικὴν, ἀλλ' ὄχι ὀλιγωτερον λαμπρὰν, πορείαν του.

Καὶ τὸ Γένος ἐδημιούργει πολιτισμόν. Τὸν πολιτισμόν τῆς Τουρκοκρατίας!

Ὅσα ἤδη εἶναι γνωστὰ καὶ ὅσα κάθε τόσο ἡ ἔρευνα ἐκείνων ποὺ ἠγάπησαν ἐκείνην τὴν ἐποχὴν φέρει εἰς φῶς, τοῦτο ἀποδεικνύουν: Τὸ Γένος δὲν ἐσταμάτησε νὰ προχωρῆ εἰς τὸν δρόμον τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ φλόγα τῶν πνευματικῶν ἀξιών ἔκαιγε ἀκοίμητος καὶ εἰς τοὺς πλέον δυστυχεῖς καιροὺς.

Καὶ τὸ δίκαιον ὡς ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ, ὑπῆρξεν ἀξία καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὴν μεγάλην κληρονομίαν τῆς ἀρχαίας καὶ βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐκαλοῦντο νὰ συνεχίσουν, νὰ ὀργανώσουν τὴν κοινὴν ζωὴν των συμ-

φῶνως πρὸς κανόνας ἁρμονίας καὶ ρυθμοῦ, συμφῶνως δηλαδὴ πρὸς κανόνας δικαίου.

Ἄλλὰ ποῖον ἦτο τὸ δίκαιον αὐτό; Ἐν σχέσει πρὸς ὅσα θὰ ἔπρεπε, δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη πολλὰ, διότι τὸ πεδῖον τοῦ «δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ»(3), μόλις τὰς τελευταίας δεκαετίας ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐρευνηται. Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι τὸ δίκαιον τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τρομακτικὰς δυσκολίας διὰ τὴν ἐπιβίωσίν του. Πρῶτος ἐχθρὸς του, τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον, τὸ δίκαιον τοῦ κατακτητοῦ(4). Καὶ ὄχι μόνον εἰς τὸν τομέα τοῦ δημοσίου δικαίου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ὅπως π.χ. εἶναι τὸ οἰκογενειακόν. Ἡ πάλῃ ὑπῆρξε δραματικὴ, διότι εἰς τὸ τέλος δὲν ἦτο πάλῃ δικαίων, ἀλλὰ πάλῃ πολιτισμῶν.

★

Τὸ Ἑλληνικὸν Γένος εἶχε τὴν Ἐκκλησίαν του. Τὸ «θεράτιον» τοῦ Μωάμεθ τοῦ κατακτητοῦ ἐγνωρίζε τὸν Πατριάρχην ὄχι μόνον θρησκευτικόν, ἀλλὰ καὶ πολιτικόν ἀρχηγόν (Μιλέτ-μπάση) τοῦ ἔθνους τῶν Ρωμαίων(5). Ἐπὶ τῆ θάσει τῶν καλου-

(3) Πρόκειται περὶ ὄρου τοῦ Δ. ΠΑΠ-ΠΟΥΛΙΑ (Τὸ Ἑλληνικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει, Ἀθήναι 1912, σ. 28 ἑπ.). Ὅρα περὶ τῶν πηγῶν Δ. ΓΚΙ-ΝΗ Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς Ἐπετηρίδα Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΚΒ' (1952) 33-59, ΚΣΤ' (1956) 164-197, ΚΗ' (1958) 258-263.

(4) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα, Ἀθήναι 1947, σ. 83, 114.

(5) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Τινὰ περὶ τῆς ἐννοίας τῶν «προνομίων» ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀρχ. Ἰδιωτ. Δικαίου 10 (1943) 451, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήναι 1958, σ. 13, καὶ αἱ αὐτῶτι παραπομπαί. Ὅρα καὶ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ Ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθήναι 1957, σ. 24 ἑπ.

(1) ΠΛΑΤΩΝΟΣ Πρωταγόρας 326 b.

(2) ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ Πουητικὴ IV. 6. 1448 b.

μένων «προνομίων» ὁ κληρὸς εἶχε δικαστικὴν ἐξουσίαν, ἢ ὅποια ἤσκειτο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων εἰς τὰ ζητήματα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου⁽⁶⁾, ὅπως εἶχε καὶ διαιτητικὴν ἀρμοδιότητα εἰς διαφορὰς, «κρισολογίας», ὅπως ἐλέγοντο, παντὸς εἶδους⁽⁷⁾. Οἱ ἐπίσκοποι δηλαδὴ, δὲν ἦσαν μόνον ἀρμόδιοι διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν οἰκογενειακῶν διαφορῶν, ἀλλ' ἠδύνατο διαιτητικῶς νὰ ἐπιλύουν καὶ πᾶσαν ἄλλην διαφορὰν⁽⁸⁾. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἐγένετο ὑπ' αὐτῶν μὲ πολλὴν κατὰ κανόνα ἐπιθυμία καὶ κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐλκύει τὸν θαυμασμόν τοῦ σημερινοῦ ἐρευνητοῦ, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐφηρμόζοντο νομικὰ κείμενα ἀνεξέλικτα καὶ οἱ δικασταὶ ἐστεροῦντο εἰδικῆς νομικῆς μορφώσεως⁽⁹⁾.

Γράφει τὸ θεράτιον ὑπὲρ τοῦ Λεοντίου Λαρίσης τοῦ ἔτους 1604:

«Εἰς συζεύξεις καὶ διαζεύξεις καὶ κρισολογίας, ὅσαι δύο ραγιαδες συμβιβάζονται μεταξὺ των οἰκειοθελῶς, ἢ διὰ τοῦ ἀρχιερέως, ἢ τοῦ ἐπισκόπου του, καὶ κατὰ τὴν χρείαν, ὅπως ποτὲ ἀπαιτεῖ τὸ ἀνὶ των, ἐὰν ἤθελε καθυποβληθῶσιν ἐν ταῖς ἐκκλη-

(6) Ἐπὶ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μαξίμου Γ' ἐξεδόθησαν (1476-1482) κανονικαὶ διατάξεις, ἐκ τῶν ὁποίων παραίνεις ἵνα κρίνονται οἱ γάμοι παρὰ τῶν ἐπισκόπων. Πρὸλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ Πατριαρχ. Πίνακες 486 κατὰ παραπομπὴν Δ. ΓΚΙΝΗ Περίγραμμα ἔ.ἀ. Ἐπ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΚΒ' (1952) 41. Ὑφίσταται ἄλλωστε σειρά πατριαρχικῶν διατάξεων τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, αἱ ὁποῖαι ὀρίζουν περὶ ἀρραθῶνων (1701,1798), κωλυμάτων γάμου (1814), προικοδοσίας (1694, 1702, 1736, 1737, 1798, 1810, 1813), ζητημάτων κληρονομικοῦ δικαίου (1721, 1733, 1734-1735).

(7) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ἄρχ. Ἰδιωτ. Δικαίου 10 (1943) 463. Ὅρα καὶ ἐν γένει περὶ τῆς σχέσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ Ἐκκλησία καὶ δίκαιον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου, Θεσσαλονίκη 1960-1963, σ. 685 ἐπ.

(8) Ἡ ἐπισκοπικὴ δικαιοδοσία περὶ τὰ «συνουκείαι» εἶχεν ἤδη καθιερωθῆ διὰ τῆς Νεαρᾶς 27 Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ.

(9) Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ Ἡ δίκη διαζυγίου κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον, Ἀθήναι 1964, σ. 103.

σαίς εἰς ὄρκον ἢ δι' ἀφορισμοῦ παιδεύθωσιν, οἱ καθῆδες καὶ ναίτηδες νὰ μὴ ἐναντιώνωνται, οὔτε νὰ εἰσχωρῶσιν εἰς τὰ τοιαῦτα»⁽¹⁰⁾.

Αἱ ἐξουσαὶ ὅμως αὐταὶ εἰς τὴν πραγματικότητα, ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ἀπέβαινον σκιώδεις. Ἐλληνικὴ κρατικὴ ἐξουσία δὲν ὑπῆρχε, οὔτε ἀκόμη εἶχεν ἀναφανῆ ἢ ἰσχυρὰ τοπικὴ κοινοτικὴ ἐξουσία⁽¹¹⁾. Ἐξέδιδεν ὁ μητροπολίτης μίαν ἀπόφασιν. Ἦτο ὅμως προβληματικὸς ὁ ἐξαναγκασμὸς τοῦ καταδικασθέντος εἰς τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὴν ἀπόφασιν, πέραν τῆς ἀπειλῆς ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν. Ἐξ ἐτέρου ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἰδιαιτέρως ἠνόει τὴν προσφυγὴν εἰς αὐτὴν τῶν ἀλλοθρήσκων. Τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον παρεῖχε τὴν δυνατότητα εἰς τοὺς δυσηρησθέντους ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐλληνικῶν «κριτηρίων» ἢ εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπον ἀνέφικτον τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀποφάσεων τοῦ μητροπολίτου, νὰ καταφεύγουν εἰς αὐτό. Καὶ ποῖος δὲν θὰ ἐδικαιολόγει τὸν πτωχὸν «ραγια», ὅταν ἀδύνατος θὰ κατέφευγε νὰ εὔρη τὸ δίκαιόν του, ἐκεῖ ὅπου θὰ ἦτο θέβαιος, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὸ ἰδῆ πραγματοποιούμενον; Ἄλλ' ἢ Ἐκκλησία ἀμύνεται καὶ ἐπιβάλλει ποινὰς εἰς ὅσους καταφεύγουν εἰς τὸν Τοῦρκον δικαστὴν.

Γράφει μία πατριαρχικὴ διάταξις: «Ὁστις δὲ τολμήσῃ ἀπ' ἐδῶ καὶ ἐμπρὸς νὰ φανῆ ἐναντίος εἰς τὴν πατριαρχικὴν καὶ συνοδικὴν ἡμῶν ταύτην παραγγελίαν καὶ νουθεσίαν καὶ θελήσῃ νὰ καταφρονήσῃ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ χριστιανικοὺς ἡμῶν νόμους, ὁ τοιοῦτος ὁ ὁποῖος ποτ' ἂν ἦ ἀφορισμένος εἶη... καὶ ὅταν τύχωσιν ἀναμεταξύ σας διαφοραὶ καὶ ὑποθέσεις διαθήκης ἢ κληρονομίας ἢ συνουκείων καὶ γάμων ἢ ἄλλων τινῶν ἐκκλησιαστικῶν υποθέσεων κρίσεις, νὰ πηγαίνετε μετ' εὐλαθείας εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὸν ἀρχιερέα σας καὶ ἐκεῖ νὰ θεωρήτε τὰς κρίσεις καὶ διαφορὰς καὶ μοιρασιάς, ὅπου ἔχετε, κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ χριστιαν-

(10) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως κ.λ.π. σ. 92 σημ. 19.

(11) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. σ. 84-86.

νικούς νόμους ὡσάν ἀληθινοὶ καὶ εὐσεβεῖς Χριστιανοὶ καὶ ὄχι ἐξωτερικῶς καὶ ἀλλοτριωτρόπως»⁽¹²⁾.

Εἰς τὸν περιωρισμένον χώρον τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν θεβαίως νὰ ἐκτεθοῦν αἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου διὰ τὸ ποῖοι ἦσαν τότε οἱ «χριστιανικοὶ νόμοι». Συνοπτικῶς ὅμως σημειώνομεν, ὅτι κατὰ θάσιν τὸ δίκαιον τὸ ὁποῖον διείπε τὰς ἰδιωτικὰς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι τὸ Βυζαντινόν, ὅπως εἶχεν ἐξελιχθῆ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους καὶ ὅπως εἶχε διατυπωθῆ εἰς νομικὰς συλλογὰς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (1345). Παραλλήλως πρὸς τὸ δίκαιον τῶν χρόνων τῆς Ἀλώσεως ἴσχυε καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον, κυρίως διὰ τῆς συλλογῆς τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (1561)⁽¹³⁾. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ἀπένεμον τὸ δίκαιον ἐπὶ τῇ θάσει τοῦ ἀρχετύπου τῆς Ἑξάβιβλου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ εἶχεν ἐκδοθῆ εἰς Παρισίους τὸ 1540. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον ἠὲν ὀνοεῖ τὴν μετάφρασιν τῶν Κωδικῶν εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν. Οὕτω ἔχομεν «μεταφράσεις» ἀποσπασμάτων τῆς Ἑξάβιβλου, αἱ ὁποῖαι εἶχον φιλοτεχνηθῆ ὑπὸ κληρικῶν, καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1744 ὀλόκληρον τὴν μετάφρασιν ὑπὸ Ἀλεξίου Σπανοῦ, κατὰ προτροπὴν καὶ δαπάναις τοῦ Μητροπολίτου Ἡρακλείας Γερασίμου, ἐκδοθεῖσαν εἰς τὴν Ἑνετίαν, εἰς τὸ περίφημον τυπογραφεῖον τοῦ Νικολάου Γλυκὺ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων⁽¹⁴⁾. Ἡ ἐπιρροή τῆς Ἑξάβιβλου εἰς τὸν ἔννομον βίον τοῦ μετέπειτα Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξεν ἀποφασιστικῆς σημασίας.

(12) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. σ. 113 σημ. 52, 53, σ. 114-115, σ. 117 σημ. 69.

(13) Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μ. Μαλαξοῦ παρεφράσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ ἰδίου «εἰς κοινὴν φράσιν» τὸ ἔτος 1562.

(14) Ὅρα Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΝ ἔ.ἀ. σ. 95 σημ. 22, σ. 96 σημ. 24, σ. 97. Εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτὴν τῆς Ἑξάβιβλου περιλαμβάνετο καὶ ἐγχειρίδιον τοῦ Ἀ. Σπανοῦ περὶ συνοικεσιῶν. Τὴν πρώτην ἔκδοσιν ἠκολούθησαν καὶ ἄλλαι (1766, 1777, 1793, 1805, 1820).

Ἐξ ἄλλου κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, ὅπου ἀπὸ μακροῦ ἐτοποθετοῦντο ὑπὸ τῆς Πύλης Ἑλληνες ἠγεμόνες ἀναφαίνονται πολὺ ἐνδιαφέρουσαι κωδικοποιήσεις. Εἶναι εἰς τὴν Βλαχίαν τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (1765), τὸ Συνταγματίον Νομικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντου βοεβόδα καὶ ἠγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας (1780) καὶ ἡ Νομοθεσία τοῦ Ἰωάννου Καρατζᾶ (1818), καὶ εἰς τὴν Μολδαβίαν ὁ Πολιτικὸς Κώδιξ τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη (1816-1817). Τὰ νομοθετήματα αὐτὰ τοῦ φαναριωτικοῦ δικαίου ἀποδίδουν βυζαντινὸν κυρίως δίκαιον καὶ ἀποτελοῦν, μαζὺ μὲ ἄλλα νομικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἐποχῆς, τὸν λαμπρὸν κρίκον συνδέσεως τῆς ἱστορίας τοῦ ρουμανικοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ δικαίου⁽¹⁵⁾. Ἐν τούτοις συναντᾶται εἰς αὐτὰ καὶ σημαντικὴ ἐπίδρασις τοῦ λαϊκοῦ ἢ δημῶδου ἑλληνικοῦ δικαίου.

Διότι δὲν ἦτο μόνον τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποκλειστικῶς ἐρρῦθμισε τὰς ἰδιωτικὰς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνα πολὺ ἐνδιαφέρον θέμα διὰ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἐν γένει, ἀποτελεῖ ἡ ἀδιάκοπος ἱστορικὴ ἐνότης τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ μάλιστα, ὄχι μόνον εἰς τὸν βαθμὸν ἐκεῖνον κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ δίκαιον τοῦτο ἐπηρέασε τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν βαθμὸν, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ δίκαιον τοῦτο παρέμενε ἄγραφον, μέσα εἰς τὸν κύκλον τῶν νομικῶν ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ⁽¹⁶⁾.

Παρατηρήθη, ὅτι εἰς τὸ λαϊκὸν ἢ δημῶδες ἑλληνικὸν δίκαιον ἀνευρίσκεται ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, ὑπὸ

(15) Ὅρα Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ Περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων νομικῶν ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, Ἀθήναι 1928, σ. 7. Τὴν συνέχισαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος παρουσίασε πρωτίστως ὁ L. MITTEIS διὰ τοῦ ἔργου του Reichsrecht und Volkrecht in den östlichen Provinzen des Römischen Kaiserreichs, Leipzig 1891.

(16) Π. ΖΕΠΟΥ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον, Ἀθήναι 1959, σ. 12.

τάς διαφόρους θεσθαίως ἐξελίξεις, τὰς ὁποίας ὑπέστη. Εἶναι ἄξιον ἐξάρσεως ὅτι ἡ συνειδήσις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως φωτεινὴ καὶ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καὶ ἐνεφάνισε τοὺς θεσμούς του ἐμπλουτισμένους ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν βυζαντινορρωμαϊκὴν νομικὴν παράδοσιν.

Τὴν ζωὴν τοῦ ὑποδούλου Γένους εἰς τὸν κλάδον τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐρρῦθμισαν θεσθαίως οἱ κανόνες τῶν «ἀειμνήστων χριστιανῶν ἡμῶν αὐτοκρατόρων», ὅπως μὲ τόσον σεβασμὸν ἀναφέρει τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου (1822), εἰς τοὺς χρόνους ἀκόμη τῆς Ἐθνικῆς Ἐξεγέρσεως, οἱ κανόνες δηλαδὴ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, τοὺς ὁποίους ἰδιαιτέρως ἐφήρμοζεν ἡ Ἐκκλησία, κυρίως διὰ τῆς Ἐξαβίθλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, παραλλήλως ὅμως, ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν, ἐφηρμόζετο καὶ τὸ ἄγραφον ἢ ἐθιμικὸν ἑλληνικὸν δίκαιον.

★

Τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον ἐμφανίζεται κυρίως εἰς περιοχὰς περισσότερον ἀπομεμακρυσμένης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μάλιστα εἰς τὰς νήσους⁽¹⁷⁾. Πάντοτε ὅμως καὶ εἰς ὅλους τοὺς κύκλους τῶν ἐννόμων σχέσεων δὲν κυριαρχεῖ. Ἄλλοι ἐπιβάλλεται τὸ ἐπίσημον βυζαντινὸν δίκαιον, ἀλλοῦ τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, ἀλλοῦ ἐπιτυγχάνεται πρόσκαιρος ἢ ὀριστικὴ διαλλαγὴ τῶν δύο δικαίων. Καὶ ἡ Ἐκκλησία συχνὰ ἀναγνωρίζει θεσμούς τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου, διὰ «συνοδικῶν διαγνώσεων» ἢ δι' ἐπισκοπικῶν «γνωμοδοτήσεων», ὅπως ἀναγνωρίσεις τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου σημειοῦνται διὰ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ ἐπισκόπου Καμπαρίας Θεοφίλου (1785) καὶ τῶν Διαταγῶν Γάμων τῶν ἐκδοθεισῶν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουὴλ Α' (1767)⁽¹⁸⁾.

(17) Γ. ΒΑΛΑΣ ΣΗ Τινὰ περὶ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας κατὰ τὸ δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ, ἐν τόμῳ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 551.

(18) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. σ. 92, 118-119.

Περὶ τὸ τέλος δὲ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας περισσότερον, ἀλλὰ καὶ προηγουμένως, εἰς ὄρισμένας περιοχὰς πραγματοποιεῖται ἡ κωδικοποίησις τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Τοῦτο συμβαίνει κυρίως εἰς τόπους εἰς τοὺς ὁποίους, ἐκ λόγων ἰδιαιτέρων κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν, κατέστη δυνατόν νὰ ἀναπτυχθῇ μίᾳ αὐτοτελῆς κοινοτικῆ ζωῆ, ὅπως ἡ Σῦρος (1695, 1761, 1763, 1812), ἡ Σαντορίνη καὶ Ἀνάφη (1797), ἡ Νάξος (1810), ἡ Ὑδρα (Ναυτικὸς Νόμος 1804, 1818), ἡ Λέρος (1722), ἡ Πάτμος (1732), ἡ Φολέγανδρος (1808), τὰ «νησιὰ τῆς ἄσπρης θαλάσσης», ὅπως γράφει μίᾳ κωδικοποίησις, ἡ Ἡπειρος⁽¹⁹⁾.

Οἱ ἄνθρωποι τῶν περιοχῶν εἰς τὰς ὁποίας ἰδιαιτέρως ἐπεκράτησε τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, εἶχον συνειδήσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο ἐξεπήγα ἀπὸ τὸ θάθος τῆς περὶ δικαίου συνειδήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὸν τὸ περιεχόμενον ἐγγράφου τῆς 19 Μαρτίου 1829 τῆς Δημογεροντίας Σπετσῶν, τὸ ὁποῖον ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Κυβερνήτην Ἰ. Καποδίστριαν. Εἰς κάποιον σημεῖον γράφει ἡ Δημογεροντία: «Ἡ συνήθεια τῆς νήσου μας ἐξακολουθοῦσα ἐπεκράτησεν εἰς ὅλας τὰς ὑποθέσεις, ἕως τώρα, ὡς νόμος ἐγγραφὸς ἀπαράβατος καὶ συμπεσοῦσαι ἱκαναὶ περιστάσεις δὲν ἠδυνήθησαν οὔτε διὰ τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, οὔτε δι' ἄλλης νὰ τὴν διασειώσῃ, οὔτε νὰ τὴν μεταβάλλῃ»⁽²⁰⁾.

Τὰ ἔθιμα δὲν ἦσαν μεμονωμένα, ἀλλ' ἐπλασιοῦντο ἀπὸ ἄλλα ἔθιμα κατὰ τρόπον ὀργανικόν, ὥστε ἔχομεν ὀλόκληρον ἐθιμικὴν θεσμοθεσίαν. Π.χ. εἰς τὰς Κυκλάδας ἐκράτει ἡ κοινοκτημοσύνη τῶν συζύγων, δηλαδὴ δὲν ἀπετέλουν αἱ δύο περιουσίαι, δύο χωριστὰς ομάδας, ἀλλ' ἓνα ἐνιαῖον σύνολον. Τοῦτο ὅμως ἔχει ὡς συνέπειαν, εἰς ὄρισμένας τοῦλάχιστον περιπτώσεις,

(19) Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. σ. 105. «Ὅρα καὶ ἐν γένει Λ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνθηγιῶν, Ἀθῆναι 1853, καὶ Ι. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ κατωτ. σημ. 25 δι' ὅλου τοῦ ἔργου.

(20) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρ. 1835, Ἀθηνᾶ 53 (1949) 238-239.

ή σύζυγος νά εὐθύνεται διὰ τὰ χρέη τοῦ συζύγου, τὰ ὅποια συνήφθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐγγάμου συμβιώσεως. Εἰς τὸ Γύθειον ὑπῆρχε τὸ ἔθιμον τὰ ἄρρενα τέκνα νά λαμβάνουν ὄλα τὰ ἀκίνητα τῶν γονέων των, τὰ δὲ θήλεα μόνον τὰ κινήτα. Τοῦτο ὁμως συνεδυάζετο μετὰ τὴν ὑποχρέωσιν τῶν ἄρρένων νά διατρέφουν καὶ νά προικίζουν τὰς ἀγάμους ἀδελφάς των, ἐφ' ὅσον δὲν ἔζη ὁ πατήρ, καὶ ἐξ ἰδίας των μάλιστα περιουσίας, ἐν ἐλλείψει πατρικῆς⁽²¹⁾.

Δὲν ὑπῆρχεν ὁμως ἐνότης ἐθιμικοῦ δικαίου εἰς ὄλας τὰς ἑλληνικὰς περιοχάς. Ὑπῆρχον παραλλάσσοντα ἔθιμα διαφόρου εἶδους καὶ μορφῆς, τὰ ὅποια ἐνίοτε εἶχον κοινὴν τὴν καταγωγήν, δὲν ἀπεκλείετο ὁμως νά ἐθασίζοντο εἰς ἕκ διαμέτρου ἀντιθέτους νομικὰς ἀρχὰς καὶ συστήματα. Καὶ μάλιστα τὰ ἔθιμα συνεδυάζοντο μετὰ κανόνας εἴτε τοῦ βυζαντινοῦ, εἴτε ἀκόμη καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ὅπως καὶ τὰς Ἀθήνας ἰσχύει τὸ προικῶν σύστημα, εἰς τὴν Σύρον ὁμως ἰσχύει τὸ σύστημα τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν συζύγων. Αἱ σχέσεις ἐπίσης τοῦ ἐμπραγμάτου δικαίου, ποικίλλουν κατὰ περιοχάς. Π.χ. εἰς πολλὰς νήσους τῶν Κυκλάδων, συναντῶμεν τὴν τόσο γνωστὴν σήμερον κατ' ὄροφον ἰδιοκτησίαν. Δὲν ἀποκλείεται δὲ εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον νά ἰσχύουν ἐθιμικὰ συστήματα διαφορετικά. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς μεταναστεύσεις κατοίκων ἀπὸ καταστροφείας περιοχάς εἰς ἄλλα μέρη. Εἰς τὴν Σύρον π.χ. διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Χίων καὶ Ψαριανῶν ἔχομεν διαφορετικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον εἰς τὴν Ἄνω Σύρον καὶ διαφορετικὸν εἰς τὴν Ἐρμούπολιν. Μία σημαντικὴ αἰτία τῆς ποικιλίας τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου εἶναι ἡ διαφορὰ τῶν κυριαρχιῶν εἰς τὰς διαφόρους ἑλληνικὰς περιοχάς. Εἰς τὰς Κυκλάδας ἡ Φραγκοκρατία ἐκράτησεν ἀπὸ τοῦ 1207 ἐπὶ 350 καὶ πλέον ἔτη συνεχῶς, ἐνῶ ἡ Τουρκοκρατία δὲν διήρκεισε περισσότερον ἀπὸ 250 ἔτη. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως ἔχομεν διαδοχικῶς Φραγκοκρατίαν, βυζαντινὴν κυριαρχίαν, Τουρκοκρατίαν, ἐνετικὴν κυριαρχίαν καὶ πάλιν Τουρκοκρατίαν. Εἰς τὴν

(21) I. ΒΙΣΒΙΖΗΣ ἔ.ἀ. σ. 235.

Στερεὰν Ἑλλάδα ἡ τουρκικὴ κυριαρχία συμπληροῦται ὀλίγον μετὰ τὴν Ἐλῶσιν καὶ συνεχίζεται μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως⁽²²⁾.

Αὕτη περίπτωσις εἶναι ἡ γενικὴ εἰκὼν τῆν ὁποίαν ἐμφανίζει τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν Ἐλῶσιν Ἑλληνισμοῦ. Σκληρὸς ἀγὼν κατὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου, ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν, βυζαντινὸν δίκαιον καὶ λαϊκὸν ἐθιμικὸν δίκαιον. Ποικιλία νομικῶν πηγῶν, ποικιλία καὶ θεσμῶν. Παντοῦ ὁμως συναντᾶται ζωντανὴ ἡ ἀνάγκη τῆς εὐρυθμίας τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὄχι συμφῶνως πρὸς ξένα πρότυπα, ἀλλὰ κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς νόμους, τοὺς «χριστιανικοὺς» νόμους, ὅπως τόσοον χαρακτηριστικῶς ἐκλήθησαν.

★

Ἄς ἐπιτραπῆ νά περιορισθῶμεν εἰς ρυθμίσεις δύο ἰδιαίτερας ἐνδιαφερουσῶν πλευρῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Τῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς οἰκογενείας.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κάνει ἰδιαίτεραν ἐντύπωσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον τῶν συναλλαγῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς καλῆς πίστεως.

Γράφουν οἱ δημογέροντες τῆς Ἄνδρου ἀπαντῶντες εἰς τὸ ἔγγραφο, τὸ ὁποῖον ἔστειλεν εἰς αὐτοὺς ἡ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματεία μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν σχετικῶς πρὸς τὰ ἔθιμά των:

«Αἱ ἐμπορικαὶ συναλλαγαὶ γίνονται συνεχῶς ἀγράφως καὶ μόνον διὰ σημειώσεων ἐν τοῖς θιθίλοις καὶ μόλα ταῦτα ἔχουσι πίστιν ἐντελῆ. Οὐδεμία παραγραφή λαμβάνει χώραν»⁽²³⁾.

Οἱ Σπεσιώται πάλιν πληροφοροῦν:

«Ὅρκον τις ποτὲ δὲν ἔπερνε, ἀλλ' οὔτε ἦτο δεκτὸς εἰς κανένα, οὔτε ἐνάγοντα, οὔτε ἐναγόμενον. Κάθε ὁμολογία ἢ δανειστοῦ ἢ δανειζομένου ἐγένετο μετὰ μόνον δύο στή-

(22) Ὅρα Γ. ΒΑΛΑΣΣΗΝ ἔ.ἀ. σ. 531 σημ. 11, I. ΒΙΣΒΙΖΗΝ ἔ.ἀ. σ. 232-238.

(23) Γ. Α. ΜΑΟΥΡΕΠ Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς (Das Griechische Volk in öffentlicher, Kirchlicher und Privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834, Heidelberg 1835), μετάφρ. Χ. Πράτσια, Ε. Καραστάθη Α', Ἀθήναι 1943, σ. 117.

λας γραμμάτων, διότι έπείχε τόπον ή καλή πίστις και ήτο δεκτη εις άμφοτέρα τά μέρη... πολλοίς οι πλείστοι των έντοπίων έδανείζον με μόνον τόν λόγον της άπλης πίστεως, ώστε έγέγοντο και συντροφία και κατασκευαί πλοίων κατ' αυτών τόν τρόπον, άνευ δηλαδή έγγράφων συμφωνητικών...» (24).

Ή από την Ύδραν γράφουν:

«...Πίστις άκριθής και έντελής τιμότης περιπαλιάζουσα (sic) εις την άνθρωπίνην κοινωνίαν της νήσου μας έπέφερε την έλλειψιν τακτικών έγγράφων...».

Ήμοίως και από την Σαλαμίνα: «...Έσυνήθιζον να δανείζοι και χωρίς όμολογίας... Ρητίνη έπωλείτο και χωρίς έγγραφον συμφωνίαν, ούτε και εις τό κατάστιχον του δανείζοντος ένιοτε σημειώνεται» (25).

Παρατηρείται δε και ένας γενικώτερον φιλόανθρωπος χαρακτήρ και έτσι πληροφορούν δια τά έθιμα της Άνδρου:

«Έάν τις δανείση επί ύποθήκη και τά εισοδήματα δέν έπαρκοῦσι δια τούς τόκους, ό δανειστής δέν λαμβάνει περισσότερον...» (26).

Ή επί άγοραπωλησιών έξ άλλου συναντώμεν την έφαρμογήν των διατάξεων περι ύπερόγκου θλάθης (27).

Νομίζομεν δε ότι από γενικώτερας άπόψεως αξίζει να αναφερθῆ μία διάταξις του κωδικοποιηθέντος τό έτος 1797 γραπτού έθμικου δικαίου της Θήρας, περιλαμβανομένη εις τό Η' Κεφάλαιον περι τοποθεσιών και συνόρων και ή όποία όρίζει:

«Όταν τις ρίπτῃ πέτρας ή χώματα εις τούς κοινούς δρόμους, πρέπει εϋθύς να τούς παστρέψη ή και αν είναι ανάγκη

οικοδομής, πρέπει να κάνῃ τρόπον και χωρίς άρματα να παστρευθῆ ό κοινός δρόμος ως ήτον πρότερον» (28).

Σεβαστή έξ άλλου ή οικογένεια, περιβάλλεται με ιδιαιτέραν στοργήν από τό ελληνικόν δίκαιον όλων των περιόδων.

Πώς όμως να μη την προστατεύση και ιδιαιτέρως να την ένισχύση τό δίκαιον των Έλλήνων της Τουρκοκρατίας; Ήκει κατέφευγεν ή ελληνική ψυχή δια να άνεύρη δύναμιν και τόνωσιν και χαράν άκόμη, εις την θερμήν άτμόσφαιραν των έφεστίων παραδόσεων και ιδανικών του Γένους.

Γνώριμος από τό δίκαιον ήδη της άρχαίας Γόρτυνος, ύφίσταται έν πολλοίς και εις τό δίκαιον της Τουρκοκρατίας, είτε τό γραπτόν είτε τό έθμικόν, ή άρχή της οικογενειακής κοινοκτημοσύνης (29). Ή ένότης των ανθρώπων άγει εις την ένότητα των περιουσιών.

Ή πατρική έξουσία έξελισσομένη μέσα εις τό πλαίσιον της πατριαρχικής οργανώσεως της οικογενείας έχει ύποστη την επίδρασιν του Χριστιανισμού, όπου και τό πλέον άδύνατον μέλος είναι πρόσωπον πάσης τιμής άξιον. Δέν σημαίνει ή έξουσία αυτή άσκησιν δικαιώματος του πατρός επί των τέκνων, άλλ' έχει την έννοιαν της εκπληρώσεως καθήκοντος του πατρός προς προστασίαν και έπιμέλειαν των τέκνων (30).

Δέν άποκλείεται, ως συμβαίνει εις την Μακεδονίαν, ή πατρική έξουσία να συνεχίζεται και επί των άρρένων τέκνων και μετά τόν γάμον των, έφ' όσον συγκατοικούν μετά του πατρός. Τό Συνταγματικόν του Ύψηλάντου όρίζει, ότι ανήλικα είναι τά τέκνα, τά όποια είναι «κοντά εις τούς γονείς των» (31).

Σημαντική είναι ή θέσις της μητρός. Είναι ή «πότνια μήτηρ» της όμηρικῆς Ήλιάδος, ή όποια θοηθεί τόν πατέρα και μετέχει ένεργώς εις την άνατροφήν και την

(24) Γ. Λ. ΜΑΟΥΡΕΡ έ.ά. σ. 307-308.

(25) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ Νομικά τινα έθιμα των νήσων Σπετσών, Ύδρας, Πόρου και Σαλαμίνας, Έπετηρίς Άρχείου της Ήστορίας του Έλληνικου Δικαίου Άκαδημίας Άθηνών 3 (1950) 16.

(26) Γ. Λ. ΜΑΟΥΡΕΡ έ.ά. σ. 168.

(27) Δ. ΓΚΙΝΗ Τό έθμικόν δίκαιον έν Άθήναις επί Τουρκοκρατίας και ό «Κώντικας» του Νοταρίου Πούλου, Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Άθήναι 1950, σ. 264.

(28) Γ. Λ. ΜΑΟΥΡΕΡ έ.ά. σ. 288.

(29) Γ. ΒΑΛΑΣ ΣΗΣ έ.ά. σ. 531-532, 540-541.

(30) Γ. ΒΑΛΑΣ ΣΗΣ έ.ά. σ. 538.

(31) Γ. ΒΑΛΑΣ ΣΗΣ έ.ά. σ. 534, 538.

μνηστειαν καὶ τὸν γάμον τῶν παιδιῶν⁽³²⁾. Εἰς ὠρισμένας περιοχὰς ἡ πατρικὴ ἐξουσία ἄγεται εἰς τὸ νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἐξουσίας ἀνηκούσης εἰς ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς⁽³³⁾. Ὁ Οὐγγροβλαχικὸς Κώδιξ τοῦ Ἰ. Καρατζᾶ (1818) (Γ' 16 § 3, 4), ἀπαιτεῖ τὴν συναίνεσιν ἀμφοτέρων τῶν γονέων κατὰ τὸν γάμον τῶν τέκνων, ἀνεξαρτήτως μάλιστα τῆς ἡλικίας των. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς ἢ μητρὸς ἀναλαμβάνει τὴν ἀσκήσιν τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῶν τέκνων⁽³⁴⁾.

Ἰδιαιτέρως προστατεύεται ἡ χήρα. Διὰ τὴν περιοχὴν τῆς Σπάρτης, γράφουν: «Ἡ συνήθεια εἶναι, ὅταν ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, ἡ γυνὴ νὰ μένῃ εἰς τὴν τιμὴν τοῦ ἀνδρὸς τῆς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ πενθίμου χρόνου καὶ τελειωμένου τοῦ χρόνου, ἕαν καὶ εὐχарιστοῦνται καὶ τὰ δύο μέρη, μένει εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῆς, ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῶν πλησιεστέρων συγγενῶν τῆς, οἱ δὲ συγγενεῖς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τῆς δίδωσιν τὴν ἀναγκαίαν τροφοδοσίαν»⁽³⁵⁾.

Ὁ θεσμὸς τῶν «ψυχοπαίδων», γνησίως ἑλληνικὸς, ἀνεπτύχθη κυρίως ἐπὶ Τουρκοκρατίας⁽³⁶⁾. Ἡ σχέσις φέρει θεθαίως καὶ περιουσιακόν, ἀλλὰ πρωτίστως ἔχει ἡθι-

κὸν χαρακτήρα. Εἶναι μία ἀληθῶς ψυχικὴ σχέσις, ἡ ὁποία τόσα παιδιά καὶ τόσα ὄρφανὰ διέσωσε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους.

Ἡ ἀποκήρυξις τοῦ τέκνου, ὡς ποινὴ ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τοῦ πατρὸς, εἶναι θεθαίως μία αὐστηρὰ κύρωσις τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἀρχαιότητι⁽³⁷⁾. Ὅμως δὲν ἔχει πάντοτε τὸν χαρακτήρα τῆς πλήρους ἐγκαταλείψεως τοῦ παιδιοῦ. Κατὰ τὸ ἔθιμικὸν δίκαιον πλείστων περιοχῶν, ὁ πατὴρ εἰς τὸ ἀποκηρυσσόμενον τέκνον παρέχει καὶ μέρος τῆς περιουσίας⁽³⁸⁾.

Πολὺ ἐνδιαφέρον σημεῖον τοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι τὸ ἀφορῶν τὴν ἴδρυσιν καὶ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῆς νέας οἰκογενείας. Εἶναι κατάδηλος ἡ πρόθεσις, ὠρισμένον τουλάχιστον ἐθιμικὸν κανόνων τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ προίξις ἢ οἰαδήποτε ἄλλη παροχὴ ἔνεκα τῶν θαρῶν τοῦ γάμου, μακρὰν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποτελῇ τὸ βασικὸν ἀντικείμενον τῆς συνάψεως τοῦ γάμου, ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὴν ὑλικὴν βοήθειαν εἰς τὴν ἴδρυσιν μιᾶς «συγκληρώσεως βίου παντός».

Ἐκεῖνο μάλιστα τὸ ὁποῖον εἶναι ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικόν, εἶναι ὅτι δὲν προικίζεται μόνον ἡ κόρη, ἀλλὰ συχνὰ καὶ ὁ νέος. Καὶ δὲν εἶναι μὲν προίξις ὑπὸ τὴν γνωστὴν νομικὴν ἔννοιαν, ἐν τούτοις ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴν παρουσιάζεται ὡς μία ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἀρωγὴ πρὸς τὴν νέαν οἰκογένειαν. Τοῦτο ἰδιαιτέρως συναντᾶται εἰς τὰς νήσους, ὅπως αἱ Σπέτσαι, ἡ Μύκονος, ἡ Νάξος κ.λ.π.⁽³⁹⁾. Ἡ οἰκονομικὴ συμβολὴ διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ νέου ζεύγους ὀθενδήποτε καὶ ἕαν προήρχετο, εἴτε ἴσχυε τὸ σύστημα τῆς συζυγικῆς κοινοκτημοσύνης, εἴτε τὸ προικῶν, ἔθεωρεῖτο ὡς καθήκον καὶ τῶν δύο οἰκογενειῶν διὰ τὴν στήριξιν τοῦ νέου οἴκου.

(32) Γ. ΒΑΛΑΣΣΗΣ ἑ.ἀ. σ. 535 σημ. 30, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Ἀθήναι 1946, σ. 30, 31, καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς, G. GEIB Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland waehrend der Tuerkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Koenigs Otto I, Heidelberg 1835, σ. 30-31. Διὰ τὰς Ἀθήνας ὄρα Δ. ΓΕΡΟΝΤΑ Περὶ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήναι 1964, σ. 157. Ὁμοίως ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, Ἀθήναι 1969, σ. 413 ἑπ.

(33) Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ Τὸ ἑλληνικὸν ἀστικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει, 1912, σ. 34-35, παραπέμπων εἰς ἔθιμα Ἀθηνῶν, Πατρῶν, Καλαμάτας καὶ Ἄνω Σύρου.

(34) Γ. ΒΑΛΑΣΣΗΣ ἑ.ἀ. σ. 535-536. Ὅρα καὶ Ι. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ Jus Graecoromanum VIII, 1931, Συλλογὴ τοπικῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων σ. 474.

(35) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ Τὴν περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων κ.λ.π., Ἀθηναῖ 53 (1949) 253.

(36) Γ. ΒΑΛΑΣΣΗΣ ἑ.ἀ. σ. 537, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ἑ.ἀ. σ. 87.

(37) Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ἑ.ἀ. σ. 113 ἑπ.

(38) Γ. ΒΑΛΑΣΣΗΣ ἑ.ἀ. σ. 550.

(39) Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835), Ἀθήναι 1956, σ. 27, Γ. Λ. ΜΑΟΥΡΕΡ ἑ.ἀ. σ. 169, 172, 305, Α. ΔΡΑΚΑΚΗ Τὸ δίκαιωμα τῆς προικίσεως τῶν ἀρρένων τέκνων εἰς τὰς Κυκλάδας, Θέμις 3Γ 764-766 καὶ αὐτόθι παραπομπαὶ κ.ἀ.

Γράφουν από την ἐπαρχίαν τῆς Τριπόλεως:

«Ἡ συνήθεια τοῦ τόπου μας εἶναι, ὅτι ἡ προίξ εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ τῶν δύο, δὲν δύναται νὰ τὴν πουλήσῃ οὔτε ὁ ἕνας, οὔτε ὁ ἄλλος, ἀλλὰ νομίζεται ἱερά»⁽⁴⁰⁾.

Ἄς ἐπιτραπῇ ἀκόμη νὰ παραθέσωμεν τὴν ἀρχὴν ἐνὸς «ἀθαναρίου»⁽⁴¹⁾, τὸ ὁποῖον ἐγράφη εἰς τὴν νῆσον Σίφνου:

«1808. Ἀπριλίου 9 Σίφος Εἰς Δόξαν Θεοῦ. Ἀθανάριον εἰς ὅσα προικίζομεν ἀμφοτέροι, Πατὴρ καὶ Μήτηρ, τὸν φίλατόν μας υἱὸν Κωνσταντῖνον, διὰ νὰ πάρῃ Νόμιμον καὶ Εὐλογητικὴν του γυναικὰ εἰς Αὐον γάμον, τὴν Ἀρχοντοῦλαν τοῦ Σιὸρ Κωνσταντάκη Πέτρου Μάτζα, Κυρία Ρινάκη, καθὼς ἡ Ἁγία τοῦ Χριστοῦ Ἀνατολική, καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία διακελεύεται. Καὶ Αὐον ἐπικαλούμεθα ὡς ἀμαρτωλοὶ γονεῖς, τὸ ζωαρχικὸν ὄνομα τοῦ μόνου αἰωνίου Θεοῦ, τὴν πρεσβείαν τῆς ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Προκοπίου καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων Ἁγίων διὰ νὰ τοὺς χαρίσῃ ζωὴν εἰρηνικὴν, εὐτεκνίαν, γῆρας... θαθύτατον, φυλάττοντας ἀκριθῶς τὰς ἐντολάς τοῦ Ἁγίου Θεοῦ καὶ τοὺς ὅρους τοῦ Νόμου, ἵνα δοξασθῶσι, ὡς ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἐν τῷ μέλλοντι ἀμήν. Βον Τοῦ δίδομεν τὰς εὐχὰς καὶ τὰς εὐλογίας τῶν πατέρων μας, καὶ τὰς ἀπὸ θάθους ψυχῆς τὰς ἰδικὰς μας καὶ Γον οὔτως ὑπερευχαριστημένοι ἀπὸ τὸν υἱὸν μας, χάριν προικὸς τοῦ δίδομεν τὰ κάτωθι μετ' Εὐχαριστίας. Ἀρχή: Μίαν Ἁγίαν Εἰκόνα

(40) Ν. ΒΕΗ Τοπικὰ νομικὰ ἔθιμα Βυτίνης καὶ τῶν περιχώρων αὐτῆς καὶ τῆς ἐπαρχίας Τριπόλεως (τῆς Ἀρκαδικῆς) ἐν Πρακτικαῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 20 (1945) σ. 85. Ὅρα καὶ Δ. ΓΚΙΝΗ Τὸ ἐξ ἔθιμων δίκαιον τῶν Χίων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑλληνικά 11 (1939) 300. Εἰς τὰς Ἀθήνας κυρία τῆς προικὸς εἶναι ἡ σύζυγος καὶ ἡ ἐκποίησις τῶν προικῶν γίνεται ὑπ' αὐτῆς, συναινοῦντος τοῦ ἀνδρός. Δ. ΓΚΙΝΗ Τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον ἐν Ἀθήναις κ.λ.π., σ. 263.

(41) Ἀθανάριον (λατ. Inventarium) σημαίνει ἐνταῦθα ἀπογραφή τῶν περιουσιακῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα παρεχωροῦντο εἰς τὸν υἱὸν ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν γονέων του, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν γάμων του.

τὴν ρίζαν τοῦ Ἰεσσαί, εἰς σκέπην καὶ βοήθειάν του...»⁽⁴²⁾.

Οἱ εἰδικοὶ ἴσως νὰ ἀμφισβητοῦν τὴν νομικὴν κατάταξιν τοῦ φαινομένου, ἄλλοι θεωροῦντες ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς ἐκδηλώσεως τοῦ συστήματος τῆς οἰκογενειακῆς κοινοκτημοσύνης⁽⁴³⁾, ἄλλοι ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον *divisio parentum inter liberos* ἢ νεμήσεως ἀνιόντος κατὰ τὸν Ἀστικὸν Κώδικα. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς νομικῆς πλευρᾶς τοῦ ζητήματος, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐκπηδᾷ ἀπὸ κατὰ ἔγγραφα, ὡσάν τὸ προηγούμενον, εἶναι ἡ πνευματικὴ θερμότης. Αἰσθάνεται κανεὶς ὅτι μία οἰκογένεια ἰδρύεται καὶ δύο νέοι ἄνθρωποι πρόκειται νὰ ἐνωθοῦν διὰ παντὸς εἰς τὸν δρόμον τῶν κοινῶν χαρῶν καὶ τῶν κοινῶν ἀγώνων. Καὶ ὀλόκληρος ὁ δεσμὸς αὐτὸς καὶ ἡ περιουσιακὴ ἀκόμη πλευρά του, ὑπηρετοῦσα καὶ ὄχι καθοδηγοῦσα τὸν ἱερὸν σκοπὸν, τίθεται ἐκεῖ ὅπου τὸ Γένος ἐγνώριζε νὰ τοποθετῇ ὅτι, εὐγενέστερον ἔκρυβε εἰς τὴν ἐθνικὴν συνείδησίν του.

Ἀκριθῶς δὲ αὐτὴ ἡ ζωντανὴ σύνδεσις τοῦ ἐνόμου θίου τοῦ ὑπάρχοντος Ἑλληνισμοῦ, πρὸς τὰς πηγὰς τῆς πνευματικῆς του ρώμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του, συνεπῶς καὶ τοῦ δικαίου του, ἀποτελεῖ καὶ τὸ μυστικὸν τῆς ἐπιβιώσεώς του κατὰ τρόπον πρωτοφανῆ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἱστορίαν.

★

Ὅταν τὴν τραγικὴν Τρίτην τῆς 29ης Μαΐου 1453 ὁ Κωνσταντῖνος, Ἑλληνοσιλεὺς εἰς τὴν σκέπην, εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸν θάνατον» ἐπιπτεν, ὡς ἀπλοῦς μαχητῆς, παρὰ τὴν Πύλιν τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ὀλίγον ἴσως πρὶν ἢ ὀλίγον κατόπιν, εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ μετ' ἔπειτα πρῶτος Πατριάρχης τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ἀπηύθυνε εἰς τὴν δύσιν τοῦ Βυζαντίου τὸ τελευταῖον κήρυγμα πρὸς ἐλευθέρους Ἑλληνας. Κοιμεταξὺ ἄλλων τοὺς εἶπεν: «Τὰ προσηνῆματά σας ἀλλάσσοσι θέσιν, ἀλλ' ἡ εὐνοία σας ἢ μέλλουσα νὰ σᾶς σώσῃ».

(42) Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου κ.λ.π. ἔγγραφο ὑπ' ἀρ. 27.

(43) Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. σ. 184.

φυλαχθῆ παρά τοὺς ἀνηκούστους κινδύνους. Τὴν πίστιν τηρήσατε, ἀδελφοί, τὴν πίστιν σας, τὸν ἀνεκτίμητον αὐτὸν προγονικὸν θησαυρόν, τὸν ὅποιον ἕως οὐ κατέχετε, Πύλαι Ἄδου καθ' ὑμῶν οὐ κατισχύσουσι!»⁽⁴⁴⁾.

Καὶ τὸ Ἔθνος εἰσηλθεν εἰς τὴν τρομερὰν νύκτα τεσσάρων αἰῶνων σκοτεινῆς δουλείας. Αἱ γενεαὶ διεδέχοντο ἢ μία τὴν ἄλλην, χωρὶς νὰ ἴδουῖν τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλὰ τὸ Ἔθνος διετήρησε τὴν Πίστιν του. Καὶ διατηρήσαν τὴν Πίστιν του, διετήρησε τὸν πολιτισμὸν του καὶ τὸ δικαίον του, ὡς ἀξίαν τοῦ πολιτισμοῦ του⁽⁴⁵⁾. Καὶ ἔπειτα ἀπὸ τοὺς τέσσαρας αὐτοὺς αἰῶνας, ἀνίσταται πάλιν τὸ Γένος ἐλευθερον καὶ σφριγῶν μὲ θαθεῖαν τὴν συναίσθησιν τῆς ἀποστολῆς του, νοσταλγοῦν πάλιν τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς ἁρμονίας εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν ζωὴν.

Καὶ διακηρύττει ἡ Α' Ἐθνικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ἐπίδαυρον:

«Ἀπόγονοι τοῦ σοφοῦ καὶ φιλανθρώπου Ἔθνους τῶν Ἑλλήνων, σύγχρονοι τῶν νῦν πεφωτισμένων καὶ εὐνομουμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ θεαταὶ τῶν καλῶν, τὰ ὅποια οἶδοι ὑπὸ τὴν ἀδιάρρηκτον τῶν νόμων αἰγίδα ἀπολαμβάνουσιν ἦτο ἀδύνατον πλέον νὰ ὑποφέρωμεν μέχρις ἀναλγησίας καὶ εὐηθείας τὴν σκληρὰν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους μάστιγα, ἥτις ἤδη τέσσαρας πε-

ρίπου αἰῶνας ἐπάταξε τὰς κεφαλὰς ἡμῶν... Δίκαια, τὰ ὅποια ἡ φύσις ἐνέσπειρε θαθέως εἰς τὴν καρδίαν τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰ ὅποια οἱ νόμοι, σύμφωνα μὲ τὴν φύσιν, καθιέρωσαν, ὄχι τριῶν ἢ τεσσάρων, ἀλλὰ καὶ χιλίων καὶ μυρίων αἰῶνων τυραννία δὲν δύναται νὰ ἐξαλειψῆ... Ἀπὸ τοιαύτας ἀρχὰς τῶν φυσικῶν δικαίων ὀρμώμενοι... ἐκινήσαμεν τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων... ἀποφασίσαντες ἢ νὰ ἐπιτύχωμεν τὸν σκοπὸν μας καὶ νὰ διοικηθῶμεν μὲ νόμους δικαίους ἢ νὰ χαθῶμεν ἐξ ὀλοκλήρου...».

Καὶ καταλήγει ἡ διακήρυξις:

«Ἐλλήνες! εἶπατε πρὸ ὀλίγου ὅτι δὲν θέλετε δουλείαν καὶ ὁ τύραννος χάνεται καθημέραν ἀπὸ τὸ μέσον σας. Ἄλλὰ μόνη ἢ μεταξὺ σας ὁμόνοια καὶ ἀκριβῆς ὑποταγὴ εἰς τὴν Διοίκησιν ἡμπορεῖ νὰ στερεώσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν σας. Εἶθε ὁ κραταιὸς τοῦ Ὑψίστου θραχίων ν' ἀνωψώσῃ καὶ ἀρχομένους καὶ ἄρχοντας, τὴν Ἑλλάδα ὀλόκληρον, πρὸς τὴν πάρεδρον αὐτοῦ σοφίαν, ὥστε νὰ ἀναγνωρίσωσι τ' ἀληθῆ των ἀμοιβαῖα συμφέροντα καὶ οἱ μὲν διὰ τῆς προνοίας, οἱ δὲ λαοὶ διὰ τῆς εὐπειθείας, νὰ στερεώσωσι τῆς κοινῆς ἡμῶν Πατρίδος τὴν πολυεύκτον εὐτυχίαν. Εἶθε! Εἶθε! Ἐν Ἐπιδαύρῳ τὴν 15^{ην} Ἰανουαρίου Α' τῆς Ἀνεξαρτησίας αὐκθ' Α. Μαυροκορδάτος Πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως κ.λ.π.»⁽⁴⁶⁾.

Τί ἄλλο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προσθέσῃ κανεῖς εἰς αὐτὰ παρά νὰ εὐχηθῆ τὸ Ἔθνος νὰ δέχεται τὴν «πάρεδρον τοῦ Θεοῦ σοφίαν» καὶ νὰ συνεχίζῃ τὸν δρόμον του πρὸς τὴν «πολύευκτον εὐτυχίαν»;

Γ. Θ. ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ

(44) Ὅρα ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ ΚΟΤΣΩΝΗ Ἐπὶ τὸ χρονικὸν τῆς Ἀλώσεως, Ἀκτίνες 16 (1953) 255. Ὁμοίως ΑΓΓΕΛΙΝΑΣ ΛΕΚΑΠΗΝΟΥ Ὁ ἥρωας τῆς ἀλώσεως, Ἀκτίνες 16 (1953) 256 ἔπ.

(45) Ἴσως ὁ Ἰουστινιανὸς νὰ ἔβλεπε μακράν, ὅταν διὰ τῆς Νεαρᾶς 7 ἄφηνε νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι «ὁ τῶν ρωμαίων νόμος, ὁ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας θεσμός, ἡ κοινὴ ἑλλάς φωνή» ἦσαν ἡ ψυχὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἦσαν καὶ τοῦ μετῴριζαντινοῦ Γένους. Ὅρα καὶ Γ. ΜΑΡΙΔΑ Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ὡς ἔκφραξ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, Ἀκτίνες (1951) 195.

20
17
204

(46) Α. ΜΑΜΟΥΚΑ Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος Β', Πειραιεὺς 1839, σ. 43-47.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

Ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ Ἐπανástαση τοῦ 1821 δὲν ξέσπασε ξαφνικά. Μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν ὄλοι, οἱ τότε ὑπεύθυνοι παράγοντες τοῦ Ἔθνους, σύμφωνα (ὅπως ὁ Ἰ. Καποδίστριας, ὁ Ἄδ. Κοραΐης κ. ἄ.), γιὰ τὴν κήρυξη τῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς πρὸς τὸ χρόνο, τὸν τόπο καὶ γενικὰ τὴν ὑπάρξη ἢ μὴ τῶν κατάλληλων προϋποθέσεων, μπορεῖ, ἀκόμη, νὰ μὴν ὑπῆρχε ἡ ἀπαιτούμενη πολεμικὴ προπαρασκευή, γιὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ὁ μεγάλος Σηκωμός, μὲ σοβαρὲς πιθανότητες ἐπιτυχίας, ἀλλὰ ὅπως ὅποτε, ὑπῆρχε κάτι, ποῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ πραγματοποιεῖται πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπ' τὴ μεγάλη ἔκρηξη. Κι αὐτὸ τὸ κάτι, ποῦ ἦταν ἀφάνταστα καὶ ἀνυπολόγιστα σημαντικόν, ἦταν ἡ μεγάλη πνευματικὴ προπαρασκευὴ τοῦ Ἐγώνα, τὸ εὐπνῆμα τῶν συνειδήσεων, ἡ ἀσπαμάτητη παρότρυνση τοῦ ραγιαῖ γιὰ νὰ ξεσηκωθεῖ, τὸ γαλθάνισμα τῆς θέλησης τοῦ ἔθνους, ἡ συνειδητοποίηση τῆς μεγάλης ἐθνικῆς κληρονομιάς, ποῦ σήκωνε στὴν πλάτη του, ὁ ἐπὶ τόσα καὶ τόσα χρόνια ὑπόδουλος καὶ ταπεινωμένος Ἕλληνας. Δὲ θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολή, ἂν ἰσχυριζόμαστε ὅτι τὸ Ἔθνος, σὺν ἀπὸ ἔνστιχτο, ἄρχισε νὰ προετοιμάζεται πνευματικὰ, πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπ' τὴ μεγάλη Ἐξέγερση καὶ μάλιστα εὐθὺς μετὰ τὴ μοιραία Μέρα τοῦ 1453, ὅταν κατέβηκε, ἄδηλο γιὰ πόσον καιρό, ἡ μεγάλη αὐλαία. Μέσα στὴ συνείδηση τοῦ Ἕλληνα, ἀπὸ τότε φώλιασε ἡ ἰδέα, τῆς ἐθνικῆς του ἀποκατάστασης. Ἐπὶ γενιὰ σὲ γενιὰ ἐπαναλαμβάνονταν ἕνας ἀνεπίσημος ὄρκος, ποῦ εἶχε πάρει τὴ μορφή τοῦ τραγουδιοῦ (ὅπως μᾶς διασώθηκε σὲ πάμπολλα δημοτικὰ τραγούδια), ξ-

νας ὄρκος ποῦ ἐκδηλωνόταν μὲς στὴν ψυχὴ τοῦ ραγιαῖ ὡς ἀμετάτρεπτη ἀπόφαση καὶ ὡς ἕνα ἀσίγαστο ἐθνικὸ πείσμα. Τέτοια τραγούδια στάλαζαν μὲς στὴν ψυχὴ τοῦ σκλαθωμένου Ἕλληνα, τὸ μπάλασμα τῆς παρηγορίας καὶ τῆς ἐλπίδας: «Πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροῦς, πάλι δικὰ μας θάβναι».

Ὁ Ὄθωμανικὸς ζυγός, ποῦ στάθηκε γιὰ τὸ ἔθνος μιὰ φοβερὴ καὶ πικρὴ δοκιμασία, κράτησε τετρακόσια περίπου χρόνια. Ὁ εὐρύτατα ἐφαρμοζόμενος στοὺς ὑποδούλους ἐξισλαμισμός, ὁ ἐξοντωτικὸς κεφαλικὸς φόρος, (τὸ περίφημο χαράτσι) καὶ τὸ, μὲ διαστάσεις πραγματικῆς γενοκτονίας, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἐφαρμοζόμενο παιδομάζωμα, ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτῆς τῆς μακρόχρονης δουλείας. Ἡ μόνη ἀχτίδα φωτός, σ' αὐτὴ τὴ ζοφερὴν εἰκόνα, ἦταν ἡ διατήρηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ παραχώρηση σ' αὐτὸ ὀρισμένων προνομίων, ποῦ ἔκαναν οἱ Ὄθωμανοί. Ἐπὶ κεί καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ μεγάλη προσφορὰ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας πρὸς τὸ Ἔθνος. Αὐτὴ ἀγκάλιασε τὸ ραγιαῖ, αὐτὴ τὸν θέρμανε, τὸν γαλούχησε, τὸν ἔκανε νὰ κρατηθεῖ στὰ πόδια του καὶ νὰ μὴν τσακίσει ἠθικὰ καὶ τοῦ ἔδωσε νὰ νιώσει, σιγά-σιγά, ποῖος ἦταν κι ἀπὸ ποῦ βαστοῦσε ἡ καταγωγὴ του. Παράλληλα ὅμως μὲ τὰ προνόμια ποῦ εἶχε παραχωρήσει στὴν Ἐκκλησίαν ὁ κατακτητὴς, αὐτὴ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ λύνει ὅλες τὶς οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δι-

καίου διαφορές, πού παρουσιάζονταν ανάμεσα σέ χριστιανούς, νά κανονίζει τὰ ζητήματα τῆς παιδείας καί νά εκπροσωπεῖ ὄλους τοὺς χριστιανούς τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκόμη κι ἐκείνους πού δὲν ἦταν ὀρθόδοξοι. Ἄν σ' ὄλ' αὐτὰ προσθέσουμε καί τὴν αὐτοδιοίκηση πού παρὰχώρησαν οἱ Ὄθωμανοί, ἔχουμε τὰ πιὸ κύρια καί καίρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἄλλὰ καθὼς ἡ πνευματικὴ καί πολιτιστικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλλήνα, ἀπέναντι στὸν ἀπολίτιστο καί μισοθάρβαρο Ὄθωμανὸ ἦταν ὀλοφάνερη, δὲν ἄργησαν οἱ πιὸ μορφωμένοι καί σπουδασμένοι ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες, πού πάρα πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν σπουδάσει σὲ μεγάλα πνευματικὰ καί πολιτιστικὰ κέντρα τῆς Δύσης, νὰ παίρνουν θέσεις σημαντικῆς μέσας στὴ διάρθρωση τῆς τουρκικῆς κρατικῆς μηχανῆς, εἴτε ὡς διερμηνεῖς (δραγομάνοι) εἴτε ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι καί γραμματικοί, εἴτε τέλος ὡς γιατροὶ κλπ. Μ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τρόπο οἱ Ἑλλήνες εἶχαν καταφέρει πολλὰ, σιγά-σιγὰ ὅμως καθὼς ὀλόκληρες ἑλληνικὲς οἰκογένειες, μὲ θυζαντινὴ ἢ ὄχι προέλευση, κατόρθωσαν νὰ διεισδύσουν σὲ καίριες θέσεις τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, (οἱ λεγόμενοι Φαναριώτες), ἄρχισαν νὰ ἐπηρεάζουν τὴν τουρκικὴ δημόσια ζωὴ καί νὰ ἀσκοῦν ἀποφασιστικὴν ἐπίδραση, τόσο στὴ διοίκηση ὅσο καί σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ὑπεροχὴ ὅμως αὐτὴ τοῦ ραγιαῖ, ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται καί σ' ἄλλους τομεῖς, ὅπως στὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καί εὐρύτερα πολιτιστικὴ δραστηριότητα τοῦ ὑποδοῦλου ἔθνους. Ἐτσι οἱ ὑπόδουλοι Ἑλλήνες, κάτω ἀπ' τὴ θάρεια σκιὰ τοῦ κατακτητῆ, ἀπόκτησαν σιγά-σιγὰ μεγάλες περιουσίες, ἔγιναν ἔμποροι, μεγαλέμποροι καί καραβοκώρηδες, πρᾶγμα πού σιγά-σιγὰ ἐξασφάλισε στὸ ἔθνος τὰ ἀναγκαῖα μέσα γιὰ νὰ κινηθεῖ, νὰ τυπώσει στὸ ἐξωτερικὸ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πνευματικὴ του τροφοδοσίᾳ βιβλία, νὰ προμηθευτεῖ στὰ κρυφὰ ὄπλα καί πολεμοφόδια, πού τοῦ

ἦταν ἀπαραίτητα, ὄχι μονάχα γιὰ τὸν τελικὸ μεγάλο σκοπὸ, ἀλλὰ καί γιὰ τὴ στοιχειώδη ὑπεράσπισή του, ἀπέναντι στὶς καθημερινὲς αὐθαιρεσίες τοῦ τυράννου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μὲ τὰ συχνὰ ταξίδια στὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Δύσης, στὴ Βιέννη, στὴ Βενετία, στὴν Πάντοβα ἢ στὸ Παρίσι, ὅπου σπούδαζαν πάμπολλοι Ἑλλήνες, κατόρθωσαν ὄχι μόνον νὰ συντηροῦν ἀσθηστὴ τὴν πνευματικὴ καί ἠρωικὴ προγονικὴ παράδοση, ἀλλὰ καί νὰ συγκρίνουν τὸν τρόπο πού ζοῦσαν στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη, μὲ τὸν τρόπο πού ζοῦσε στὴν Πατρίδα τοῦ ὀραγιαῖ, ταπεινωμένος, ἐξουθενωμένος καί καταφρονεμένος, «ἐν ὄρεσι, καί σπηλαίοις καί ταῖς ὄποις τῆς γῆς». Κι αὐτὴ ἡ σύγκριση τοῦ κέντριζε ἀκόμη περισσότερο τὸ φιλότιμο καί τὸν ὄπλιζε μὲ τὴν ἀπόφαση, κάποια μέρα νὰ ξεσηκωθεί.

Ἐτσι ἄρχισε σιγά-σιγὰ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ φάνταζε σάν ἕνα φευγαλέο ὄνειρο, νὰ συνειδητοποιεῖται ἠθικὰ καί ιστορικὰ, ὡς ἀδήριτη ἀνάγκη, ἡ ἀποτίναξη τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ. Κι ἀκόμη ἄρχισε μέρα μὲ τὴ μέρα καί χρόνο μὲ τὸ χρόνο, νὰ ἐμπεδώνεται ἡ συναίσθηση, ὅτι ὁ Ἑλληνας κρατοῦσε στὰ χέρια του πολὺ μεγάλη δύναμη. Ὅλ' αὐτὰ τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πολιτιστικὴ καί πνευματικὴ ὑπεροχὴ, οἱ σπουδὲς στὰ μεγάλα κέντρα τῆς Εὐρώπης, ἡ κυριαρχία στὸ ἐμπόριο καί στὴ θάλασσα, δὲν ἦταν παρὰ τὰ μέσα πού θὰ ὀδηγοῦσαν μιὰ μέρα στὸ ξεσηκωμὰ τοῦ ραγιαῖ. Κι ὄλ' αὐτὰ δὲν ἦταν ἀκόμα, παρὰ ἡ μεγάλῃ προετοιμασία πού μεθοδικὰ καί ὑπομονετικὰ, θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὴ μεγάλῃν ὑπόθεση.

Ἐτσι ἂν ἐντοπίσουμε τὴν ἐξεταστικὴ ματιὰ μας, στὰ τελευταῖα ἑκατὸ πρὶν ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση χρόνια, θὰ διαπιστώσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀληθινοῦ ὀργασμοῦ, πού ὀδηγοῦσε μὲ μαθηματικὴν ἀκρίβεια, στὴν ἐξέγερση τῶν ραγιαῖδων. Ἰδιαιτέρα ὅμως θὰ πρέπει νὰ τονίσει κανεῖς, τὸν πνευματικὸ ὀργασμὸ πού σημειώθηκε τὴν περίοδο ἐκείνη. Οἱ μορφωμένοι Ἑλλήνες διασκορπισμένοι στὰ διάφορα πνευματικὰ κέντρα τῆς Δύσης,

δὲν ἔπαυαν νὰ μεριμνοῦν γιὰ τὴν πνευματικὴ τροφοδοσίαν τοῦ σκλαβωμένου Γένους. Γι' αὐτὸ καὶ δημιουργήθηκαν πνευματικὰ κέντρα ἀξιόλογα, πού συγκέντρωναν τοὺς λογάδες καὶ τοὺς σπουδασμένους, οἱ ὁποῖοι μὲ τὰ τυπογραφεῖα πού ὀργάνωναν, εἶχαν ἀναλάβει τὸν πνευματικὸν ἐφοδιασμὸ τοῦ ραγιαῖ. Βιβλία φιλοσοφικά, ἐγκυκλοπαιδικά, ἱστορικά, θρησκευτικά, ἀμέτρητα φυλλάδια καὶ προκηρύξεις, τυπώνονταν σὲ μεγάλην ἔκταση. Ἡ Βενετία, τὸ Τριέστι, ἡ Βιέννη κι ἀκόμα τὸ Ἰάσιο, ἡ Ρώμη, ἡ Μοσχόπολη κι ἄλλες εὐρωπαϊκὲς πολιτείες, εἶχαν γίνει ἀληθινὰ κέντρα πνευματικῆς ἐξόρμησης καὶ ἀκτινοβολίας. Ἀπὸ κεῖ ξεκινούσαν καὶ πρὸς τὰ κεῖ κατευθύνονταν ἀνθρωποὶ ἀκούραστοι καὶ φωτισμένοι, πού μὲ ἀληθινὸ κίνδυνον τῆς ζωῆς τους καὶ ὑποφέροντας χίλιες δυὸ στερήσεις, ὄργωναν κυριολεκτικὰ τὸ δουλωμένο Γένος καὶ μὲ τὴ φλογερὴ πίστη τους, στὴν ἔθνικὴ ἀποκατάσταση, μὲ τὴν ἔμπνευση καὶ τὴν ἀποφασιστικότητά πού τοὺς χαρακτηρίζαν, ἔσπερναν μεθοδικὰ καὶ ἀκούραστα, τὸ σπῆρο ἀπ' τὸν ὁποῖον θὰ ξεπεταγόνταν ἀργότερα τὸ δέντρο τῆς ἐλευθερίας. Παράλληλα ὅμως ἡ καλύτερα κοντὰ σ' ὄλους αὐτοὺς, στέκονταν στὸ ἐσωτερικὸ ὁ παπὰς κι ὁ καλόγερος ἀλλὰ κι ὁ δάσκαλος — οἱ ταπεινοὶ διδάχοι τοῦ ἑλληνόπουλου τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας — πού φρόντιζαν, ὅπουδῆποτε κι ἂν θρίσκονταν καὶ μ' ὅποιο βιβλίον κι ἂν εἶχαν στὴ διάθεσίν τους — εἶτε ἦσαν ἡ σύνοψη ἢ τὸ ψαλτήρι ἢ τὸ ὀχτωῆχι εἶτε ἡ ἀριθμητικὴ ἢ λογικὴ ἢ ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Πλούταρχος — νὰ μάθουν γράμματα στὰ ἑλληνόπουλα. Ἀπὸ τέτοιους διδάχους κι ἀπὸ τέτοιους ἐμπνευσμένους ἀπόστολους τῆς πνευματικῆς προπαρασκευῆς τοῦ Ἔθνους, πού θὰ ὀδηγοῦσε μιὰ μέρα στὸ ζῦπνημα τοῦ ραγιαῖ καὶ στὸ μεγάλο Σηκωμὸ, ξεπήδησαν οἱ φλογεροὶ καὶ ἀποφασιστικοὶ κήρυκες τῆς ἀνάστασης τοῦ Γένους. Εἶτε ἦσαν ἱερωμένοι εἶτε ὄχι, στάθηκαν ἀληθινοὶ ἀπόστολοι καὶ μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρουμε μερικὰ ὀνόματα, πού ἔχουν πάρει ἤδη μὲς

στὴ συνειδησή μας, τὶς διαστάσεις ἐνὸς τίμιου ἔθνικοῦ συμβόλου, γιὰ νὰ μεταφερθοῦμε σ' αὐτὴ τὴ μαρτυρικὴ ἀλλὰ παράλληλα καὶ τόσο ἀγιασμένη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἔθνους μας. Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς καὶ Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς, Μελέτιος Πηγᾶς καὶ Φραγκίσκος Σκουφός, Ἡλίας Μηνιάτης καὶ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ Εὐγένιος Βούλγαρης, Νέοφυτος Δούκας, Παναγιώτης Κοδρικᾶς, Ἄνθιμος Γαζής καὶ τόσοι ἄλλοι.

★ ★ ★

Ὅταν ξέσπασε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, στὴν ἀρχὴ στὶς παραδουνάβειες ἡγεμονίες μὲ τὸν Ἀλέξαντρο Ὑψηλάντη ἐπικεφαλῆς τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, πού θυσιάστηκε στὸ Δραγατσάνι, καὶ λίγο ἀργότερα, τὸ Μάρτη τοῦ 1821 στὸ Μοριά, γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ ἀργότερα στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιά, οἱ ὕλικές δυνάμεις πού διέθετε τὸ Ἔθνος, ἦταν ἐντελῶς περιορισμένες. Σχεδὸν ἀνύπαρχτες. Τὰ ὄπλα, τὰ θόλια, τὰ γιαταγάνια, ἡ μαρπούτη ἀλλὰ καὶ τὰ πυροπολικά στὴ θάλασσα, πού εἶχαν στὴ διάθεσίν τους οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες, οὔτε πού μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ τεράστια ὕλικὰ μέσα, πού εἶχε στὴ διάθεσίν της μιὰ μεγάλη δύναμη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως ἦταν ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Κι ἂν ἔρθουμε στὸ ἔμψυχο ὕλικό, θέβαινα καμιά σύγκριση δὲ χωρεῖ ἀνάμεσα στὶς στρατιᾶς τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη, τοῦ Χουρσίτ, τοῦ Δράμαλη ἢ τοῦ Ἰμπραήμ, μὲ τὶς ἐντελῶς περιορισμένες δυνάμεις πού εἶχαν συγκροτήσει οἱ ἐπαναστατημένοι ραγιαδες. Ἄν μάλιστα κοντὰ σ' ὅλ' αὐτὰ, προσθέσουμε καὶ τὴν πλήρη ἀντίθεση ἢ καλύτερα τὴν ἀπόλυτη καὶ ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα τοῦ πανίσχυρου Μέτερνιχ καὶ τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, πού εἶχαν συμψηφίσει τρεῖς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (ἡ Ρωσία, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Πρωσσία), ἐκδηλώνοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἀπόφασίν τους νὰ διατηρήσουν καὶ μὲ κάθε μέσο νὰ προστατέψουν τὸ Εὐρωπαϊκὸ status quo ὅπως εἶχε διαμορφω-

θεί μετά τούς ναπολεόντειους πολέμους και τή Συνθήκη τής Βιέννης τοῦ 1815 και τήν ἀπόλυτη ἀντίθεσή τους πρὸς κάθε εἶδος φιλελεύθερη τάση, πού ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται στήν Εὐρώπη, κάτω ἀπ' τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε στοὺς ὑποδουλωμένους λαοὺς ἡ μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τότε μόνο μπορεί νὰ καταλάβει κανεὶς, πόσες και ποιές τεράστιες δυσχέρειες εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Κι ἂν κοντὰ σ' ὅλα τοῦτα, σημειώσουμε τις μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ἀντιθέσεις και διαφορὲς ἀπόψεων, τις φιλοπρωτείες και τοὺς ἐγωϊσμοὺς, ἐπάνω σὲ τοῦτο και σὲ κείνο τὸ ζήτημα, πού ἔφτασαν πολλές φορὲς νὰ πάρουν τὸ χαρακτήρα ἀληθινοῦ ἐμφύλιου πολέμου, με ἀποτελεσμα νὰ κινδυνέψει ἡ ἐπανάσταση και ν' ἀποτύχει ἡ μεγάλη προσπάθεια τοῦ Γένους, εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῆς και ἡ τελικὴ αἴσια ἔκβασή τῆς, δὲν ἦταν μόνο μιὰ κοινὴ ἀνθρώπινη ὑπόθεση, ἀλλὰ κάτι ὑψηλό, πού δένεται σφικτὰ με τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης — με τήν «ἀγράμματη σοφία» του, ὅπως λέει σ' ἕναν ὠραῖο στίχο του ὁ Κ. Παλαμᾶς — συνήθιζε νὰ ἐπαναλαμβάνει, συχνὰ καθὼς μᾶς τὸ διασώζει ἡ παράδοση τοῦ Ἄγωνα, γιὰ νὰ ὀπλιζέει με θάρρος και ἀποφασιστικὴτητα τὰ παλληκάρια του: «Ὁ Θεὸς ἔχει θάλει τὴν ὑπογραφή του γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας. Κι ἔνας Θεὸς δὲν παίρνει ποτὲ πίσω τὴν ὑπογραφή του».

Εἴπαμε και στὴν ἀρχὴ ὅτι ὀρισμένοι παράγοντες τοῦ Ἔθνους ἦταν ἀντίθετοι στὸ νὰ ἐκραγεῖ τότε ἡ Ἐπανάσταση. Ἀλλὰ ἐνῶ γιὰ τοὺς ραγιαδες ἡ ἰδέα τοῦ Σηκωμοῦ εἶχε ὀριμᾶσει και δὲ μπορούσαν ἄλλο νὰ περιμένουν — ἀφοῦ ἄλλωστε εἶχε ὀλοκληρωθεῖ, ὅπως θὰ λέγαμε, ἡ πνευματικὴ προπαρασκευὴ τους — γιὰ τοὺς πιὸ ψυχραίμους παρατηρητές, πού ζοῦσαν μάλιστα μακριὰ ἀπ' τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, χωρὶς καμιὰ στενότερη ἐπαφὴ με τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα και χωρὶς ἄμεση ἀντίληψη τῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτὴν, ἡ ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστα-

σης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, με τις ἐντελῶς περιορισμένες ὕλικες δυνάμεις πού διέθετε, με τὴν ἔλλειψη κάθε οὐσιαστικῆς στρατιωτικῆς προπαρασκευῆς, προκειμένου ν' ἀντιμετωπιστεῖ ἕνας τακτικὸς ὀργανωμένος στρατός, ὅπως ἦταν ὁ Τουρκικὸς, και με τὴν ἀπόλυτην ἐχθρότητα τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, θὰ ἦταν μιὰ πράξη θιαστικὴ και ἀσύνητη, ἀλλὰ και παρακινδυνευμένη, γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Κι ὅμως παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ καλύτερα στὸ πείσμα ὄλων αὐτῶν τῶν συστάσεων γιὰ ψυχραιμία και λογικὴ, ὁ ραγιαδὸς ἐπαναστάτησε. Ὁ Ἄνδρέας Κάλβος, πού ξεπετιέται «ἀμάργαρος» και «αὐτάγγελτος» — γιὰ νὰ μεταχειριστῶ ἕνα δικό του στίχο — μέσ' ἀπ' τις φλόγες τοῦ Μεγάλου Ἄγωνα, λέει κάπου σ' ἕνα ποιήμα του: «Θέλει ἀρετὴν και τόλμην ἡ ἐλευθερία». Και οἱ ραγιαδες διέθεταν και τόλμη και ἀρετὴ, γι' αὐτὸ και ξεσηκώθηκαν και πήραν τὰ ὄπλα, ὅτι μπορούσε τέλος πάντων νὰ διαθέσει ὁ καθένας, και με τὴ βοήθεια και τὴ συμπαράσταση τῆς Ἐκκλησίας (πόσο χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' , λίγες μέρες μετὰ τὴν κήρυξή τῆς, στάθηκε ὁ πρῶτος και ἄμεσος ἀντίκτυπος πού ἄσκησε ἡ ἐπανάσταση στὴ Βασιλεύουσα), ποδοπατώντας τὴν ψυχρὴ λογικὴ, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἀριθμητικὴ και περιφρονώντας τις συμβουλές τῶν σοφῶν και τῶν πολυδιαβασμένων, κέρδισαν ὕστερ' ἀπὸ ἀφάνταστες θυσίες και ὑπερ-ἀνθρώπες προσπάθειες τὴν ἐλευθερία τους, πού ναι και ἡ δικὴ μας ἐθνικὴ ἐλευθερία.

Ἄν δὲν βρίσκονταν μερικὲς φλογερὲς και ἀδάμαστες ψυχές, ἂν δὲν προηγούνταν ἡ θυσία τοῦ Ρήγα, ἂν δὲν ἀποφασίζοταν, τόσο «πρῶωρα» κατὰ τοὺς «λογικούς» ἡ ἴδρυση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης και τὰ νεαρὰ θλαστάρια τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, ἀποφασισμένοι νὰ θυσιαστοῦν και νὰ πεθάνουν, ἂν δὲν ὑπῆρχαν ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς και ὁ Ἄνδρέας Λόντος πού ἀποφάσισαν «θιαστικά» κι αὐτοὶ νὰ ὑψώσουν τὴ σημαία

της Ἐθνεγεροσύνης, τὸ Μάρτη τοῦ 1821, ἂν ἔλειπαν οἱ Μανιάτες ποῦ ἀποφάσισαν νὰ σχηματίσουν εὐθύς ἀμέσως, μετὴν ἔναρξιν τοῦ Ἄγωνα, τὴν πρώτη ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση στὴν Καλαμάτα, ἂν δὲν παρουσιαζόταν στὸ προσκήνιο ὁ Δικαίος Παπαφλέσσας, ποῦ ἔσπειρε μὲς στὴν ψυχὴ τῶν ραγιαδῶν, χωρὶς καμιά «σύνεση» καὶ τοῦτος, τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴν ἀποφασιστικότητά, ἀλλὰ καὶ τὴν πεποίθησιν ὅτι, δῆθεν, μόλις θάθαιναν τὰ ὄπλα, κάποια μεγάλη Δύναμις θὰ ξεσηκωνόταν κι αὐτὴ γιὰ νὰ πολεμήσῃ στὸ πλευρὸ τους, — αὐτὸς ὁ «μπουρλοτιέρης τῶν ψυχῶν» ὅπως τόσο πετυχημένα τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Σπύρος Μελάς — ἂν δὲν παρουσιαζόταν πάνω στὴν ὥρα τοῦ Ὁ. Κολοκοτρώνη, μετὸ δυνατὸ μυαλὸ καὶ τὴν παράτολμη ἀποφασιστικότητά του, ἂν δὲν ἀποφάσισεν νὰ θυσιάσῃ στὴν Ἀλαμάνᾳ ὁ Θανάσης Διάκος, ἂν ἔλειπαν στὴν ὥρα τοὺς ἕνας Ἀντροῦτσος, ἕνας Μπότσαρης, ἕνας Καραϊσκάκης, ἕνας Μακρυγιάννης, κοντὰ σὲ τὸσους ἄλλους, ταπεινοὶ κι ἀποφασισμένοι ἐργάτες τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' «ἀσύνετοι» καὶ «βιαστικοί» στὸ νὰ ξεσηκωθοῦν, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα ὁ Λόρδος Μπάυρον, ὃ ἔξω ἀπὸ κάθε λογικὴ ρομαντικὸς καὶ ὄνειροπαρμένος, ποῦ θρῆκε ἕνα ἄξιο καὶ ὑψηλὸ νόημα στὴ ζωὴ του μετὴν Ἐπανάστασιν, ἂν δὲν ὑψώονταν τὸ Μεσολόγι, σύμβολο ἱεροῦ χρέους καὶ «ἀσύνετης» θυσίας, ποῦ καταύγασε μετὰ τὴν λάμψιν του τὴν Εὐρώπην ὀλάκερην, τότε ἢ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις δὲ θὰ γινόταν ἢ κι ἂν ἄρχιζε δὲ θὰ πετύχαινε. Ἐὰν δὲ γινόταν ἢ Ἐπανάστασις, τότε ποῦ ἔγινε καὶ ὅπως ἔγινε, παρὰ τὶς ἀφάνταστες ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς δυσκολίας ποῦ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει, δὲν ξέρω πότε ἄλλοτε θάχα ἔρθει ἢ ὥρα της. Ὁ μέγας Σηκωμὸς τοῦ 1821 στάθηκε τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μεγάλης καὶ ἀδιάκοπης πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς προπαρασκευῆς τοῦ σκλαβωμένου Γένους, ἀλλὰ ἦρθε καὶ ὡς ἐκδήλωσις θαθεῖας πίστεως στὸν Θεὸ καὶ στὶς ἀκατάβλητες δυνάμεις τοῦ Ἔθνους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀμέτρητες προκηρῦξεις καὶ ἄλλα

ἔγγραφα τοῦ Ἄγωνα, ὡς πράξις τόλμης καὶ ἀρετῆς, ὡς ἐγχείρημα ἀσύνετο γιὰ τοὺς «συνετοὺς» καὶ πέρα ἀπὸ κάθε λογικὴ γιὰ τοὺς «λογικοὺς». Ἔτσι καὶ μόνον ἔτσι ἐπιχειρήθηκε ἡ Ἐπανάστασις.

Θὰ περίμενε κανεὶς αὐτὸ τὸ μεγάλο ὄροσημο στὴν ἱστορίᾳ τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, νὰ στεκόταν παράλληλα κι ἕνα ὁδόσημο, γιὰ τὴν κατοπινὴ πορεία τοῦ ἐλευθερωμένου Ἔθνους. Τί ἄλλο, ἐκτὸς ἀπ' τὸ Εἰκοσιένα, ποῦ δὲν κλείνει μέσα του μονάχα τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσίας καὶ τὸ πνευματικὸ θησαύρισμα τῶν ἔξην χρόνων ποῦ κράτησε ἡ Ἐπανάστασις, ἀλλὰ συνοπτικὰ περιλαμβάνει καὶ ὅλη τὴν πνευματικὴ παρακαταθήκη καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς Τουρκοκρατίας, τί ἄλλο ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, μετὰ, τι συμβολίζει καὶ ἐκφράζει, θάπρεπε ν' ἀποτελέσει τὸ ἀκλόνητο καὶ γερὸ θεμέλιο, γιὰ τὸ ἀναγεννώμενο ἀπὸ τὴν τέφρα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους; Τὸ Εἰκοσιένα θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσει πηγὴ ζωῆς ἐθνικῆς, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς ἐνὸς νεοσύστατου κράτους, ἀλλὰ καὶ θρυσομένα τροφοδοσίας πνευματικῆς ἀσύγκριτης, γιὰ νὰ μπορέσει τοῦτο νὰ σταθεῖ στὰ πόδια του καὶ νὰ θαδίσει μετὰ σιγουριά, κατὰ τὴ μεταπελευθερωτικὴ πορεία του. Γιατὶ τὸ Εἰκοσιένα ὡς θεμέλιο γιὰ τὸ μετεπαναστατικὸ κρατικὸ οἰκοδόμημα, ποῦ ἄρχισε νὰ ὑψώνεται δειλὰ καὶ ἀναιμικὰ στὴν ἀρχή, περιέκλειε μέσα του συμπυκνωμένα: ὅλη τὴ μεγάλη παρακαταθήκη τῆς προγονικῆς κληρονομίας, ποῦ ἐρχόταν κατευθεῖαν ἀπ' τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀπ' τὸ θρόλον τοῦ Μεγαλέξαντρου καὶ τὸ ἀνατολικὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος κι ἔφτανε ἴσαμε τὸ ἑλληνικὸ καὶ χριστιανικὸ Βυζάντιο, μετὰ τὸ ἦθος του, τοὺς ἀγῶνες του, τὸν ὑψηλὸ πολιτισμὸ του καὶ τὸ θρόλο του γιὰ τὸ Μαρμαρωμένον Βασιλεῖον κι ἀκόμα ἴσαμε τὴν ὁδὴν ἀλλὰ καὶ τὴν πνευματικὴν ἀλήθειαν, τῶν τεσσάρων αἰῶνων τῆς σκλαβιάς, ἕως τὴν μεγάλην Ἐπανάστασιν. Τὸ Εἰκοσιένα ἦταν ἢ ἀδιάσπαστη συνέ-

χεια και ή αδιάκοπη έλληνική διάρκεια. Ο έλληνικός λαός απ' τον Άγώνα, είχε συνειδητοποιήσει ότι δέν ήταν μονάχα ένας λαός ένδόξων προγόνων. Γιατ' είχε πιά και ο ίδιος δημιουργήσει ένα λαμπρό ιστορικό παρόν, με δικούς του άγώνες, με άξεπέραστα πολεμικά κατορθώματα, μ' ένα δυναμικό και γνήσιο, έντελώς δικό του, λαϊκό πολιτισμό.

Έτσι τó Εικοσιένα κληροδοτούσε στό έλευθερωμένο Γένος, τούς ήρωικούς άγώνες τών ραγιάδων, πού σήκωσαν κάποτε τó κεφάλι τους για νά έλευθερωθούν, τά όλοκαυτώματα, τήν κλεφτουριά, τó άδάμαστο πνεύμα τής άρετής και τής θυσίας, παράλληλα όμως και μιá πνευματική παράδοση έντελώς ξεχωριστή, πού έφερνε μέσα της και πολλά λόγια στοιχειά, μιá θρησκεία φωτεινή και οδηγητική, θγαλμένη μέσ' απ' τó καμίνι τών έθνικών άγώνων και για τούτο συνυφασμένη με τó Γένος, ένα τραγούδι, τó δημοτικό μας τραγούδι, όλο ζωή και πνευματική ύγεία, μιá όλοζώντανη γλώσσα, πού έρχόταν όλόϊσια απ' τήν αρχαιότητα, τά Άκριτικά έπη και τόν Έρωτόκριτο, λαϊκές παραδόσεις, μουσική, χορό, λαϊκή άρχιτεκτονική, άποτυπωμένη σε σπίτια και εκκλησίες με μιá γνήσια έλληνική γραμμή, κεντήματα, φορεσιές και τόσα άλλα. Κι αν κοντά σ' όλ' αυτά, προσθέσουμε ένα σωρό έλληνικές κοινότητες, πού λειτουργούσαν ύποδειγματικά απ' τόν καιρό τής Τουρκοκρατίας, με άρτια για τήν εποχή εκείνη διοικητική όργάνωση και με όνομαστά σχολεία κι ακόμα με όργανωμένες συντεχνίες και με φημισμένους συνεταιρισμούς (θ' άρκουσε μονάχα νά φέρναμε στό μυαλό μας τά Θεσσαλικά Άμπελάκια και τή Μοσχόπολη στην Ήπειρο, κέντρα πραγματικής οικονομικής και πνευματικής άκτινοβολίας), θά θγάζαμε τó συμπέρασμα ότι οι κοινότητες αυτές έφεραν μαζί τους στό νέο έλληνικό κράτος, μιá πολύτιμη διοικητική και οικονομική πείρα, ίκανή νά ποδηγετήσει τή νέα πολιτεία στα πρώτα θήματα της.

Θά ήταν όμως λειψή ή εικόνα πού προσπαθήσαμε νά δώσουμε για τó τί

κληροδότησε τó Εικοσιένα στην Έλλάδα, πού ξεπεταγόταν απ' τις φλόγες τής Έπανάστασης, αν δέ μνημονεύαμε και τήν πνευματική παράδοση πού έρχόταν απ' τά Ίόνια νησιά, πού, καθώς δέ γνώρισαν καθόλου Τουρκοκρατία, δέν διέκοψαν στιγμή τήν έπαφή τους με τή Δύση, μιá έπαφή πού στάθηκε γόνιμη γιατί δέν έγινε προγραμματισμένα, αλλά φυσικά και άβιαστα, γι' αυτό και ή δυτική επίδραση, πού έκλεινε μέσα της και πολλή λογισούνη, άναχωνεύτηκε και ζυμώθηκε δημιουργικά με τά πιό ζωντανά και για τούτο ζωογόνα, έλληνικά πολιτιστικά στοιχειά. Άπ' τά Ίόνια νησιά ακόμα θαμποχάραζε κι είχε αρχίσει νά καταυγάξει δειλά τó έλληνικό στερέωμα, ως συμπύκνωση τού ήθους και τής πολύτιμης παρακαταθήκης τού Εικοσιένα, τó ύψηλό διδάγμα, πού έβγαине από τήν ποίηση και τήν άσφαλη πνευματική όξυδέρκεια τού Σολωμού.

★ ★ ★

Άλλά ή πορεία πού άκολουθήσαμε, άφοϋ πήρε τέλος ή Έπανάσταση, κατά τή θεμελίωση τής νέας έλληνικής πολιτείας, ήταν έντελώς διαφορετική. Μάς θάμπωσε ή Δύση με τά φώτα της και τόν πολιτισμό της, μπροστά στον όποιον τά φώτα τού δικού μας λαϊκού, αλλά τόσο γνήσιου και άληθινού πολιτισμού, όπως ξεπεταγόταν απ' τήν πνευματική παρακαταθήκη τού Εικοσιένα, μάς φαινονταν αδύνατα και ξεθωριασμένα. Έτσι θελήσαμε νά μιμηθούμε δουλικά τούς ξένους και νά τούς πάρουμε για ύπόδειγμα, σε όλες τις έκδηλώσεις τής έθνικης μας ζωής. Κι αυτόν ακόμα τόν Καποδίστρια, τόν πρώτο Κυβερνήτη, πού προσπαθούσε νά βάλει τά θεμέλια τού νέου κράτους, στηριζόμενος στην πρόσφατη παιδευτική παράδοση τού Έθνους, ίσως και έξαιτίας δικών του σφαλμάτων, κοιτάξαμε νά τόν παραμερίσουμε και στό τέλος τόν δολοφονήσαμε. Άπό τήν άφιξη τού Όθωνα στην Έλλάδα και μετά, όποτε έγκαταστάθηκαν στην έλληνική πρωτεύουσα πολλές φαναριωτικές οικογένειες, φορείς ένός στεγνού

καί ξιπασμένου θά λέγαμε λογιωτατισμοῦ, πού ἤρθαν ἀπό τή Βλαχία, τή Ρωσία καί τήν Κωνσταντινούπολη καί ἀποτέλεσαν ἕνα εἶδος ἀριστοκρατίας, παράλληλα δέ καί μέ τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ διάχυτος τότε στήν Εὐρώπη ρομαντισμός τοῦς κύκλους τῶν ἀναπτωγμένων καί μορφωμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ πνεῦμα τοῦ Εἰκοσιένα ἀρχίζει νά παραμερίζεται καί νά περιφρονεῖται. Τότε πῆρε πιό συγκεκριμένη ὑπόσταση μέσα στή σκέψη πολλῶν λογίων ἢ ἰδέα, ὅτι μόνον ὅταν θά στρεφόμεσθε πρὸς τήν ἀρχαιότητα, πρὸς τὸ ἔνδοξο, ἀρχαῖο ἑλληνικὸ παρελθόν, θά δίναμε καί σ' ὅλους τοὺς ξένους τὴν ἐντύπωση, ὅτι εἴμασθε γνήσιοι ἀπόγονοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, θά πετυχαίναμε τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους μας. Ἡ κίνηση αὐτή, πού θρῆκε ἀμέσως ὀπαδοὺς καί ἐνθερμούς ὑποστηρικτές, μέ τὴ βοήθεια μάλιστα καί τοῦ ρομαντισμοῦ πού προαναφέραμε, μεταξύ τῶν νέων τότε ἐπιστημόνων καί τῶν λογίων, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους στήν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, ὅπου εἶχαν θαμπωθεῖ ἀπὸ τὶς τότε κατακτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί ἐνὸς νεόκοπου φιλοσοφικοῦ θετικισμοῦ, πῆρε εὐρύτατες διαστάσεις κι ἔδωσε τὸν τόνο, σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς. Ἡ κίνηση αὐτή, πού εἶναι γνωστὴ στήν ἱστορία τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς ὡς ἀρχαϊσμός, πίστευε ἀκόμη ὅτι ἦταν ἀναγκαῖα ἢ ἐπάνοδος στήν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, γιατί ἔτσι θά μοιάζαμε καλύτερα μέ τοὺς ἀρχαίους προγόνους μας (ἀφοῦ οὔτε στή θρησκεία τους μπορούσαμε νά ἐπανέλθουμε, οὔτε καί στὰ ἥθη καί ἔθιμα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους), ἀλλὰ καί γιατί ἔτσι μονάχα, ὅπως πίστευε, θά μπορούσαμε κι ἐμεῖς νὰ δημιουργήσουμε ἔργα ἀθάνατα, ὅπως ἐκείνοι. Ὅ,τι στήριξε τὸ ἔθνος τὴν περίοδο τῆς δοκιμασίας, ὡς ἀκατάλυτη πνευματικὴ δύναμη, ἢ θρησκεία, τὸ ἡρωϊκὸ πνεῦμα, τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, ὁ Σολωμός, ἀλλὰ καί οἱ ἄδολες πνευματικὲς προσπάθειες τῶν λογίων του, ἢ

γλῶσσα, πού διαμορφωνόταν καί ἐξελλισσόταν κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση ἀδυσώπητων φυσικῶν νόμων, ἀφοῦ διαπλάστηκε καί διαμορφώθηκε καί λαξεύτηκε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ καί στὴ συνείδηση τῶν πιό μορφωμένων, φυσικὰ καί ἀβίαστα, ὡς συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, διαμέσου τῆς ἑλληνοιστικῆς κοινῆς τῶν Εὐαγγελίων καί ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν πνευματικῶν ρευμάτων καί ἰδεολογικῶν ζυμώσεων τοῦ Βυζαντίου καί τῶν τεσσάρων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅ,τι τέλος πάντων ἀποτελεῖ τὴν παράδοση τοῦ Εἰκοσιένα, δέ μᾶς χρειάζοταν πιά κι ἔπρεπε νά τ' ἀγνοήσουμε καί νά τ' ἀρνηθοῦμε. Πόσο γρήγορα, ἀλίμονο, ὅ,τι μεγάλο μᾶς εἶχε κληροδοτήσῃ ἡ Τουρκοκρατία καί ἡ Ἐπανάσταση, εἶχε κιάλας παραμεριστεῖ καί σχεδὸν λησμονηθεῖ!

Ἡ διάχυτη τούτη ἀντίληψη τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, ἀνάμεσα στοὺς πνευματικὸς κύκλους τῆς Ἀθήνας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πῆρε τὴ συγκεκριμένη ἔκφρασή της στὰ 1853, ὅταν εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἕνα βιβλίον, γραμμένο ἀπὸ ἕνα τυπικὸν ἐκπρόσωπο τοῦ λογιωτατισμοῦ καί τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, τὸ φαναριώτη Παναγιώτη Σοῦτσο, μέ τὸν τόσο χαρακτηριστικὸ τίτλο «Νέα Σχολὴ τοῦ Γραφομένου Λόγου» καί τὸν ὑπότιτλο «Ἀνάστασις τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλῶσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων». Μέσα σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον του, ὁ Παναγιώτης Σοῦττος καυχόταν ὅτι «ἀνεγείρει ἀπὸ τοῦ μνήματος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων» καί ἐτόνιζε ὅτι ἔτσι «ἡ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί ἡμῶν ἔσεται μία καί ἡ αὐτή, ἢ γραμματικὴ ἐκείνων καί ἡμῶν ἔσεται μία καί ἡ αὐτή».

Χαρακτηριστικὰ τῶν πνευματικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι ἀκόμη τὰ ὅσα ἔγραφε στὰ 1854 ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαθῆς, φαναριώτης καί αὐτός, στήν εἰσήγησή του στὸ Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμό, ὅπου ἀρνεῖται νά θραβέψει τὰ ποιητικὰ ἔργα πού εἶχαν υποβάλει στὴ δημοτικὴ γλῶσσα γραμμένα, ἕνας Τερτσέτης (ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ ποιητικὸ παράδειγμα τοῦ Σολωμοῦ)

κι ένας Ζαλοκώστας, παρ' όλο πού άναγνώριζε την ποιητική άξία τους, έπειδή άκριβώς δέν ήταν γραμμένα στην άρχαία ή άρχαϊζουσα έλληνική γλώσσα και τουτο γιατί όπως τονίζε «άν τινά εισέτι γραφώσιν εις την δημόδη γλώσσαν ποιήματα, έχοντα του προκειμένου την χάριν και τά προτερήματα, κινδυνεύει ή μίμησις νά παρασύρη ούτω πολλούς εις την χρήσιν της χυδαίας γλώσσης, ώστε ν' άναχαίτιση επί τού πολύ την πρός τους άρχαίους τύπους έπάνοδον».

Η πνευματική αυτή κίνηση, πού έμπνεόταν από τού άρχαϊστικό ιδανικό, κράτησε πάνω από πενήντα χρόνια και κυριάρχησε στον ιδεολογικόν όρίζοντα του τόπου μας της έποχής εκείνης. Έκδηλώνοντας άπερίφραστα και κατά ένα τρόπο ρομαντικά άφελή, τού θαυμασμό της, σέ ό,τι συγκροτούσε και εξέφραζε την άρχαία Έλλάδα, ιδίως μέ την ιστορία της και τή γλώσσα της, κατ' αντίθεση μάλιστα πρός ό,τι έκλεινε μέσα του τού πιό πρόσφατου ιστορικού παρελθόν μας, όπως έκφαζόταν μέ τού Βυζάντιο, πού ή ιστοριογραφία της έποχής, έμπνεομένη και από αντίχριστιανικές τάσεις, τού είχε καταδικάσει (τέτοια ήταν ή θέση πού πήρε άπέναντι στο Βυζάντιο, ένας ιστορικός του 18ου αιώνα, πού ή γνώμη του και τά ιστορικά του συμπεράσματα θάραιναν πολύ, ό Γίβθων), άπόθεσε γερά τή σφραγίδα της, σέ όλους τούς τομείς της έθνικής και κοινωνικής μας ζωής, γιά πολλές μετά την Έπανάσταση δεκαετίες. Η αντίθεση, μάλιστα, πού έφτασε νά έκδηλώνει πρός τή «χυδαία γλώσσα» των Έλλήνων, σ' αυτή τή γλώσσα πού έκφράστηκαν οι άγωνιστές του Εικοσιένα, πού γράφθηκαν τά δημοτικά μας τραγούδια και ό "Υμνος στην Έλευθερία, συμπάρασυρε και κάθε τι τού γνήσια και άνόθευτα και παραδοσιακά έλληνικό, όπως ξεπεταγόταν μέσ' άπ' την Έπανάσταση, ή όποία, άλλωστε, όπως τού τονίσαμε, ως ζωντανή και πηγαία έκδήλωση του "Εθνους, έκλεινε μέσα της άναχωνευμένα και ά-

φομοιωμένα και πολλά λόγια στοιχεία. Έτσι τού άρχαϊστικό αυτό ιδανικό, άγνόησε κι έπιχείρησε νά παραμερίσει όλότελα και τού δημοτικό τραγούδι, και τή δημοτική μουσική και τή λαϊκή μας τέχνη και τού Σολωμό και τόν Κάλβο κι όλάκερη την Έπτανησιακή πολιτιστική παράδοση κι άκόμα ν' άφαιρέσει άπ' την όλόχρυση άλυσσιδα της ιστορικής μας συνέχειας, ένα πολύτιμο κρίκο, όπως ήταν τού Βυζάντιο, μέ τούς άγώνες του και τόν ύψηλό του πολιτισμό.

Έτσι ή πνευματική ζωή στην Έλλάδα τά χρόνια εκείνα, άσφυχτιούσε μέσα στις ρομαντικές νοσηρότητες και στις πεσσιμιστικές θρηνωδίες των καθαρολόγων ποιητών και λογογράφων της, όπως του Παναγιώτη και του Άλέξανδρου Σούτσου, του Ίακώβου Νερουλού, του Θεόδ. Όρφανίδη, του Άλέξανδρου Ραγκαβή κ. ά., πού είχαν κατορθώσει ν' άπονεκρώσουν την πνευματική ικμάδα του άναγεννώμενου "Εθνους, γιά ένα άνέφικτο και άπραγματοποίητο, αλλά και ιστορικά και ήθικά άδικαίωτο, άρχαϊστικό ιδανικό. Κι άν άκουγόταν πού και πού καμιάν αντίδραση στην έμφανέστατα όπισθοδρομική αυτή τάση, άκούγόταν σ' όνομα του γαλανού μας ούρανού και του ωραίου μας κλίματος, πού δέν σηκώνει πεισιθάνους κλαυθμηρισμούς και θρηνωδίες, και όχι στο όνομα της πρόσφατης και όλοζώντανης έθνικής μας παράδοσης, όπως την είχε διαμορφώσει και έκφράσει ή Έπανάσταση του Εικοσιένα.

Πρώτος στους πρώτους ό μεγάλος μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός, μέ τού φωτεινό μυαλό του και την ποιητική του διαίσθηση, στοχαζόμενος διαρκώς, όχι μόνο πάνω σέ ποιητικά και αισθητικά θέματα, αλλά και πάνω στα πιό καυτά πνευματικά προβλήματα πού είχε ν' αντιμετώπισει τότε ό λαός μας ή πού θάχε ν' αντιμετώπισει στο μέλλον, μετά την άποκατάστασή του σ' ένα έλεύθερο και άνεξάρτητο κράτος, διακήρυττε πολλά χρόνια πριν, γιά νά τόν άκού-

σουν όλοι οί πνευματικοί του "Εθνους παράγοντες, ότι μέσα στο μυαλό του, την ώρα εκείνη και μέσα στην ελληνική του συνείδηση, δέν τόν άπασχολούσε τίποτ' άλλο «πάρεξ έλευθερία και γλώσσα». Με την πνευματική του δευδέρκεια, συναισθανόταν ήδη από τά 1823 ότι τó αρχαϊστικό ιδανικό, πού από αρκετά χρόνια πρίν κρυφολάσταινε στή συνείδηση πολλών λογίων της έποχής εκείνης, άπ' τά προεπαναστατικά άκόμη χρόνια, θάπαιρνε συγκεκριμένη μορφή και πιό έντονη διατύπωση, μετά την άπελευθέρωση του Γένους. Κι είναι τόσο χαρακτηριστικά εύγλωττο τó γεγονός, ότι μέσα στή φωτιά της Έπανάστασης — δέν έχει καμιά σημασία ότι ό ποιητής θρίσκειται στή Ζάκυνθο και παρακολουθεί από κεί πέρα τó μεγάλο Άγώνα — κάθεται και γράφει τόν περίφημο «Διάλογο» (1823-1825). Μέσα σ' ένα κείμενο, πολύτιμο για την έθνική μας παιδεία, πού δέν έχει προσεχτεί όσο θάπρεπε και δέν έχει μελετηθεί και αναλυθεί, όσο του άξιζει — έξω άπ' τούς ειδικούς φιλολόγους και — ό «Ποιητής» συνδιαλέγεται με τó «Σοφολογιώτατο» κι έτσι θρίσκει την ευκαιρία ό Σολωμός νά στοχαστεί πάνω σέ μερικά καίρια και κύρια προβλήματα, πού θάχε ν' αντιμετωπίσει τó άναγεννώμενο άπ' την τέφρα του ελληνικό έθνος. «Ένας λαός», στοχάζεται ό Ποιητής, «άπό τó ένα μέρος νά μιλή εις έναν τρόπο, όλίγοι άνθρωποι άπό τó άλλο νά ελπίζουν νά κάμουν τόν λαόν νά όμιλή μίαν γλώσσαν δική τους». Κι άλλου πάλι, λίγο πιό κάτω, στο ίδιο κείμενο: «Μου πονεί ή ψυχή μου. Οί δικοί μας χύνουν τó αίμα τους άποκάτου άπό τόν Σταυρό για νά μάς κάμουν έλεύθερους και τούτοι και όσοι του όμοιάζουν, πολεμούν δια άνταμοιθή, νά τούς σηκώσουν τή γλώσσα τους. Μου πονεί ή ψυχή μου, νά θλέπω τόσους νέους νά ξεδιάζουν χρόνους και χρόνους και τέλος νά μη έχουν εις τó μυαλό τους πάρεξ λέξεις ελληνικές πεθαμένες».

Ό Σολωμός έμπνέεται άμεσα, άπό τή μεγάλη παράδοση του Εικοσιένα. Είναι ό αυθεντικότερος αντίλαός του.

Είμαι ή ποητική μετουσίωση της έθνικής μας έλευθερίας. Γράφει τόν "Υμνο της, τραγουδάει έπιγραμματικά τή Δόξα των Ψαρών, ύμνεί τούς Έλεύθερους Πολιορκημένους, στήνει τó μνημείο της έθνικής εϋγνωμοσύνης στο Λόρδο Μπάυρον, ύμνεί τó Μπότσαρη κι άφήνει, με τó ποιητικό και γενικότερα με τó πνευματικό του παράδειγμα, την ιερώτερη πνευματική παρακαταθήκη στο "Εθνος — άληθινός έθνικός ποιητής.

Κοντά στο Σολωμό κι ένας άλλος ζακυνθινός, έμπνέεται άμεσα και τούτος μάλιστα, άποκλειστικά άπ' την Έπανάσταση, ό Άνδρέας Κάλθος. Δέν έγραψε παρά καμιά εικοσαριά ώδες, μέσ' άπ' τις όποιες, ξεπετιέται ή άσθητη φλόγα των άγώνων και των όλοκαυτωμάτων του Εικοσιένα. Οί ώδες του για τόν Ίερό Λόχο, για τή Χίο, για την Πάργα και τά Ψαρά και τή Σάμο και τó Σούλι, οί ποιητικοί διαλογισμοί του και ή άρετή του, τόν έφεραν στην πρώτη γραμμή της ελληνικής ποιητικής παράδοσης. Κι αν έγραψε σέ μιά λόγια γλώσσα, όμως δέν άποδιώχνει και τά πιό λαϊκά γλωσσικά στοιχεία. "Ετσι ή πνευματική παράδοση του Εικοσιένα, θρήκε την πιό γνήσια έκφρασή της στις καθικές ώδες.

Τό ποιητικό παράδειγμα του Σολωμού και του Κάλθου, τó άκολουθεί κι ένας άλλος ποιητής άπ' τά Έφτάνησα και τούτος, ό Άριστοτέλης Βαλαωρίτης. Γεννημένος στή Λευκάδα ζει και κινείται με τó όραμα νά δει και την ιδιαίτερη πατρίδα του, όλα τά Ίόνια νησιά, ένωμένα με τή μητέρα Έλλάδα. Πρωτοστατεί στους άγώνες για την ένωση, είναι βουλευτής στήν Ίόνια Βουλή, όπου έκφωνεί λόγους, γιομάτους έθνικό παλμό και πατριωτικήν έξαρση, όμως παράλληλα καλλιεργεί και την ποίηση. Γεννημένος πάνω στο φούντωμα του Άγώνα (1824), ήλεκτρίζεται έφηβος άκόμα άπό τις πρόσφατες τότε μνημες του Εικοσιένα, άπό τις θυσίες των άγωνιστών και τά κατορθώματά τους και γίνεται ό ύμνητής και ό θάρδος τους. "Ετσι μέσ' άπ' την ποίηση του Βαλαωρίτη ξεπετάγεται, ό πιό γνήσιος αντίλα-

λος του Εικοσιένα, με τους κλέφτες και τους αρματωλούς, τὸ Γερο-Δῆμο, τὸν Ἀστραπόγιαννο καὶ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο καὶ τὸ Σαμουὴλ κι ἀκόμα με τὴν Κυρὰ Φροσύνη καὶ τὸ Θανάση Διάκο καὶ τὸ Φωτεινό. Μὲ τὸ Βαλαωρίτη σημειώνεται καὶ μιὰ ἀποφασιστικὴ πρώτη νίκη ἀπέναντι στοῦ ἀρχαϊστικὸ κίνημα, ὅταν τὸ Πανεπιστήμιό τῆς Ἀθήνας, σπάζοντας τὴν παράδοση τοῦ λογιοκρατισμοῦ, τοῦ ἀναθέτει νὰ γράψει ἓνα ποίημα γιὰ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο, γιὰ νὰ τὸ ἀπαγγεῖλει στ' ἀποκαλυπτήρια τοῦ ἀνδριάντα του, ποῦ εἶχε στηθεῖ ἔξω ἀπ' τὸ Πανεπιστήμιό. Ἡ ἐντύπωση ποῦ δημιούργησε, ὁ ζωντανὸς δημοτικὸς ποιητικὸς λόγος με τὴν ἀπαγγελία τοῦ Βαλαωρίτη, ἦταν συγκλονιστικὴ. Περισσότερο ἀκόμα ἐπιβαλλόταν ὁ Βαλαωρίτης ὡς παράδειγμα ποιητῆ, ποῦ ἐμπνεόταν κατευθεῖαν ἀπ' τὰ πρόσφατα κατορθώματα τῶν Ἑλλήνων, ἀπ' τὴν κλεφτουριά, καὶ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Εἰκοσιένα, ἀπ' τὴ λαϊκὴ ἥρωϊκὴ μας παράδοση.

Ἐνῶ τὸ 1857 πεθαίνει ὁ Σολωμός, σὲ δύο χρόνια, τὰ 1859, γεννιέται ἓνας ἄλλος μεγάλος ποιητῆς μας, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Γεννημένος στὴν Πάτρα, μεγαλώνει στὸ Μεσολόγγι, ποῦ κάθε γωνιά του κρύβει κι ἐκφράζει μεγαλεῖο καὶ δόξα, θυσίες καὶ ὀλοκαυτώματα, ἀπ' τὰ χρόνια τῆς Ἐξόδου. Ὁ Παλαμᾶς παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπ' τὸ Μεσολόγγι, ζυμώνεται με τὴν πιὸ πρόσφατη ἱστορία τοῦ Γένους του, ζεῖ με τὴ φαντασία του τὸ Εἰκοσιένα καὶ τοὺς ἀγῶνες του κι ἀκόμα ἀνατρέχει καὶ σ' ὀλάκερη τὴν ἱστορία τοῦ Ἔθνους του. Ὅταν στὰ 1886 θὰ κάνει δειλὰ τὴν ἐμφάνισή του με τὴν πρώτη ποιητικὴ του συλλογή, «Τὰ τραγούδια τῆς Πατρίδος μου», θὰ ταράξει τὰ λιμνασμένα νερά στὴν πνευματικὴ Ἀθήνα τοῦ λογιοκρατισμοῦ, γιατί τὰ περισσότερα ποιήματα τῆς συλλογῆς αὐτῆς, εἶναι τραγούδια ἐμπνευσμένα ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ φύση καὶ τὴν πατρίδα, γιομᾶτα ἀντίλαλους ἀπ' τὴ δόξα τοῦ Μεσολογγιοῦ καὶ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Εἰκοσιένα. Μὲ τὸν Παλαμᾶ, ποῦ δὲν ἦταν μόνο μεγάλος ποιητῆς ἀλ-

λὰ καὶ κριτικὸς νοῦς ὀξύτατος, με ἀσυνήθιστην ἐνημέρωση πάνω στὰ πνευματικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, ἀνασύρεται ἀπ' τὴν ἀφάνεια ὁ Σολωμός, ὁ ἀγνοημένος καὶ περιφρονημένος πολλὰ χρόνια τώρα ἀπ' τὸ λογιωκρατισμὸ καὶ μᾶς παρουσιάζεται σὲ ὄλη τὴν ποιητικὴ του μεγαλωσύνη καὶ με τὰ ὑψηλὰ πνευματικὰ του διδάγματα, ἀποκατασταίνεται στὴ συνείδησή μας ὁ Κάλβος, στὸ 1888, ἀγνωστος ὡς τότε καὶ σχεδὸν ἀνύπαρκτος ὡς ποιητικὴ παρουσία, στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο καὶ ὑψώνεται στὸ θάβρο ποῦ τῆς ἀξίζε ἢ θρυσομᾶνα ποιητικὴ φλέβα τοῦ Βαλαωρίτη. Ἀκόμα ὁ Παλαμᾶς θὰ προσέξει καὶ θὰ θαυμάσει καὶ θ' ἀγαπήσει βαθεῖα καὶ τὸ δημοτικὸ μας τραγούδι καὶ τὴ δημοτικὴ γλώσσα, καθῶς καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους θησαυροὺς τοῦ λαϊκοῦ μας πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἐκφράστηκαν με τὴν Τουρκοκρατία καὶ τὸ Εἰκοσιένα, ὀδηγούμενος ὄχι μόνο ἀπὸ τὶς ἔρευνες καὶ τὶς μελέτες ξένων φημισμένων νεοελληνιστῶν, ὅπως ὁ Φωριέλ, ὁ Λεγκράν κ. ἄ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πολύτιμα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα καὶ τὶς ἐργασίες τοῦ ἰδρυτῆ τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης στὸν τόπο μας, τοῦ Νικολάου Πολίτη. Κι ἀκόμα με τὸν Παλαμᾶ ἐκφράζεται ποιητικὰ τὸ ἀγνοημένο καὶ περιφρονημένο ἑλληνικὸ Βυζάντιο (με τὸ ἔργο του «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιά»), ποῦ ὀδηγεῖται καὶ σὲ τοῦτο ὁ ποιητῆς ἀπ' τὶς μελέτες μεγάλων ξένων ἐρευνητῶν βυζαντινολόγων, ὅπως τοῦ Κρουμπάχερ, τοῦ Σλουμπερζέ, τοῦ Ντὴλ καὶ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ τοῦ δικοῦ μας ἱστορικοῦ Κ. Παπαρηγοπούλου. Ἔτσι στὴν ποιητικὴ συνείδηση τοῦ Παλαμᾶ ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ὁ ἑλληνισμὸς, ἐνιαῖος καὶ ἀδιαίρετος, στὴν ἀδιάσπαστη ἱστορικὴ του συνέχεια, ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ Μεγαλέξαντρο καὶ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Φραγκοκρατία, ἴσαμε τὴν Ἐπανάσταση, με τὴν ἀδιάσπαστη γλωσσικὴ του ἐνότητα, με τὸν ὑψηλὸ καὶ ἀκμαῖο, ἴσαμε τὸ πρόσφατο τότε Εἰκοσιένα, λαϊκὸ του πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ ἡ ὄλη προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὶς ζωντανὲς πηγὲς τοῦ ἑλ-

ληνισμού, πέρ' απ' τὸ στενὰ γλωσσικὸ θέμα, ἔφερε ὡς ἄμεσο ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἐπανασύνδεσὴ μας μὲ τὶς ἔθνικές μας ρίζες, μᾶς πλησίασε ὀριστικά καὶ μᾶς ἔκανε ν' ἀγκαλιάσουμε καὶ τὸ λησμονημένο καὶ παραγνωρισμένο Βυζάντιο καὶ τὶς πλούσιες καὶ τόσο ζωογόνες πνευματικὲς κατακτήσεις τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ παράλληλα μᾶς ἔκανε ν' ἀγαπήσουμε βαθύτερα καὶ οὐσιαστικώτερα τὸν κόσμο καὶ τὸ ἦθος τοῦ Εἰκοσιένα.

Ἐκεῖ γύρω στὰ 1880-1890 καὶ μετὰ, ἡ ἔθνικὴ μας παράδοση σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς καὶ ἡ τόσο ζωογόνος, πρόσφατη ἱστορικὴ μας ἐμπειρία, δένονται σφιχτὰ ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη καὶ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ μιὰ γόνιμη ἔθνικὴ αὐτογνωσία καὶ καρποφόρα συλλογικὴ συνείδηση. Ἀπὸ τότε, εἶναι ἀναμφισβήτητο, σημειώνεται μιὰ μεγάλη ἀνθιστὴ στὰ γράμματα καὶ στὶς τέχνες, ἐμφανίζονται μεγάλες μορφές στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία, οἱ φιλολογικὲς μελέτες διευρύνονται μὲ τὴ σπουδὴ τοῦ δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ, τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Κάλθου καὶ τῶν ἄλλων προδρόμων τῆς πνευματικῆς μας ἀναγέννησης, ἀπ' τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας κι ἐδῶθε, οἱ λαογραφικὲς σπουδὲς προάγονται ἀκόμη περισσότερο, συνειδητοποιεῖται ἡ ἔθνικὴ ἀνάγκη νὰ περισωθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα (ἔρχονται στὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη,

τοῦ Κασομούλη, ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία, κάποιου ἀνώνυμου στοχαστῆ κ. ἄ.) γίνονται προσεχτικώτερη καὶ συστηματικώτερη σπουδὴ τῆς λαϊκῆς μας τέχνης, ἡ ὁποία τώρα ἐκτιμᾶται καὶ θαυμάζεται (κασέλες, χοροὶ, κεντήματα, φορεσιὲς κλπ.), ἐπιβάλλεται ἀργότερα στὴ συνείδησὴ μας ἕνας καθαρὸ λαϊκός, ἀλλὰ τόσο ἀληθινός καὶ γνήσιος, ζωγράφος, ὁ Θεόφιλος καὶ γενικώτερα παίρνει τὴ θέση ποὺ θάπρεπε νὰ ἔχει στὴ συνείδηση τοῦ Ἕθνους, ὁ λαϊκός μας πολιτισμός, γέννημα τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν θυσιῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Εἰκοσιένα.

Ἀκόμα καὶ ἡ τόσο ἀνορθωτικὴ, σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς, περίοδος τῶν ἐτῶν 1910-1920, μὲ τοὺς νικηφόρους πολέμους καὶ τὴ μεγάλη ἐδαφικὴ μας ἐπέκταση, ὀφείλεται στὴν ἀναγεννητικὴ καὶ ἀφυππιστικὴ δύναμη ποὺ ἄσκησε στὰ πνεύματα καὶ στὶς καρδιές, ἡ ἀνασύνησὴ μας μὲ τὴ ζωογόνος ἔθνικὴ παράδοση τοῦ Εἰκοσιένα, ἀφοῦ ἄλλωστε ὅ,τι ἐκεῖνο εἶχε πετύχει, ὀλοκληρωνόταν τώρα καὶ συμπληρωνόταν, κατὰ τὸν εὐτυχέστερο τρόπο. Κι ἀκόμα ἡ πιὸ πρόσφατη Δόξα τοῦ 1940, ξεπήδησε ἀπ' τὸ ὑπέροχο παράδειγμα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς θυσίας τῶν ἀγωνιστῶν τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. «Μεθῦστε μὲ τ' ἀθάνατο κρασί τοῦ Εἰκοσιένα» ἦταν ἡ προτροπὴ ποὺ ἔκανε στὰ ἑλληνικά νειῶτα, ὁ ἔθνικός μας ποιητής.

E. N. ΜΟΣΧΟΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΤΟΥ 1821

Πολλοί νεώτεροι ιστορικοί και κοινωνιολόγοι, και κυρίως ξένοι, υποστηρίζουν ότι ή 'Ελληνική 'Επανάστασις του 1821 υπήρξεν αποτέλεσμα των επιδράσεων της Γαλλικής 'Επανάστασεως εις τὰ πνεύματα των υποδούλων 'Ελλήνων. Γράφουν δέ ότι με την επίδρασιν των ιδεών και άρχων της Γαλλικής 'Επανάστασεως οί "Ελληνες απέκτησαν έθνικην συνειδησιν και διά τουτο άπεδύθησαν εις τόν μεγάλον υπέρ άνεξαρτησίας άγώνα των⁽¹⁾. "Άλλοι υπερτονίζουν τόν ρόλον των εμπόρων και των άλλων 'Ελλήνων του έξωτερικού, ένω ώς γνωστόν ή 'Ελληνική 'Επανάστασις υπήρξεν έργον όλων των τάξεων του έθνους.

Οί "Ελληνες ιστορικοί ίσως νά θέλουν με αυτόν τόν τρόπον νά έξάρουν την σημασίαν της 'Ελληνικής 'Επανάστασεως, συγκρίνοντας αυτήν με την Γαλλικήν και αποδίδοντες την έξέγερσιν των 'Ελλήνων εις ξένας επιδράσεις. "Άλλά νομίζω ότι αυτό άλλοιώνει την έννοιαν των πραγμάτων και μειώνει την σημασίαν της 'Ελληνικής 'Επανάστασεως, ή όποία έγινε δι' άνωτερα ιδανικά από την Γαλλικήν. Διότι ή Γαλλική 'Επανάστασις είχε πολιτικόν και κοινωνικόν χαρακτήρα, απέβλεπε εις την μεταρρύθμισιν του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος, ένω ή 'Ελληνική 'Επανάστασις έγινε διά τὰ ιερώτερα ιδανικά του ανθρώπου, διά την πατρίδα και την πίστιν και την έλευθερίαν, ήτο εις τιτάνιος άγών ένός μικρού λαού έναντίον μιās πανισχύρου αυτο-

κρατορίας με ιδανικά έμπνευσμένα από την έθνικην ιστορίαν.

Διά τουτο ή 'Ελληνική 'Επανάστασις έχει αυτοτελή άξίαν, είναι αυτάρκης και δέν έχει ανάγκην νά στηριχθή εις άλλα γεγονότα παγκοσμίου σημασίας, διά νά άποκτήση μεγαλυτέραν σπουδαιότητα και άξίαν. "Υπάρχει θέβαια ή επίδρασις των ιδεών του γαλλικού διαφωτισμού εις την 'Ελληνικήν παιδείαν της έποχής, καθώς και ό αντίκτυπος των ιδεών της Γαλλικής 'Επανάστασεως εις τὰ πνεύματα μερικών προσωπικοτήτων του έθνους κατ' εκείνην την έποχήν, άλλ' όλα αυτά πρέπει νά εκτιμηθούν με τὰ σωστά μέτρα και νά μη υπερτονίζονται.

"Εν πρώτοις τó έθνικόν φρόνημα των 'Ελλήνων δέν τó έξύπνησεν ή Γαλλική 'Επανάστασις. Πάντοτε οί "Ελληνες είχαν συνειδησιν της έθνικής των ένότητος και των κοινών των δεσμών. Και οί άρχαίοι "Ελληνες, οί όποιοι ήσαν διηρημένοι εις άνεξάρτητα κράτη και έπολέμουν συχνά μεταξύ των, είχαν συνειδησιν των κοινών των δεσμών. Αυτό φαίνεται κυρίως εις την ένωσιν των κατὰ τὰς ώρας κοινού κινδύνου, όπως π.χ. κατὰ την έπιδρομήν των Περσών. "Όταν οί Λακεδαιμόνιοι έφοθήθησαν μήπως οί 'Αθηναίοι δεχθούν τὰς δελεαστικάς προτάσεις του Μαρδονίου και προδώσουν τούς "Ελληνες, οδοι απήντησαν ότι θά τούς έμποδίση νά πράξουν τουτο «τó έλληνικόν ένδόν θυμαίον τε και όμόγλωσσον, και θεών ιδρύματά τε κοινά και θυσίαι, ήθεά τε όμότροπα»⁽²⁾, δηλαδή ή συνειδησις της κοινής καταγωγής των 'Ελ-

(1) W. A. Heurtlen and others, *A. Short history of Greece, from early times to 1964* - Cambridge, 1967, σελ. 88. Παρομοίως γνώμας εύρίσκομεν και εις πολλούς άλλους "Ελληνες και ξένους ιστορικούς.

(2) 'Ηροδότου 'Ιστορίαι, Βιβλ. Η', § 144.

λήνων, τῆς κοινῆς γλώσσης καὶ θρησκευτικῆς καὶ τῶν κοινῶν ἐθίμων. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα κατὰ τοὺς σημερινούς κοινωνιολόγους συνιστοῦν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθνους. "Ἄρα οἱ ἀρχαῖοι μας πρόγονοι εἶχον συνείδησιν ἐθνικῆς ἐνότητος, παρὰ τὰς ἀντιζηλίας καὶ τοὺς πολέμους μεταξὺ τῶν.

Παρόμοια ὑποστηρίζουν μερικοὶ ἱστορικοὶ καὶ διὰ τὸ Βυζάντιον, ὅτι δηλαδὴ τοῦτο ἦτο ἐν πολυεθνικὸν κράτος χωρὶς ἐνότητα. Καὶ ὅμως τὸ κράτος αὐτὸ εἶχεν ἰσχυροὺς συνδετικoὺς δεσμούς, οἱ ὅποιοι διετήρησαν τὴν ἐνότητά του ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη ἐν μέσῳ τῶσαν θαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Κύριοι συνδετικοὶ δεσμοὶ τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξαν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. "Ἄν καὶ τὸ Βυζάντιον περιέχει πολλοὺς λαοὺς, οἱ πλείστοι ἐκ τούτων ἔχουν ἐξελληνισθῆ ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους καὶ παντοῦ ἐπικρατεῖ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον.

Βεβαίως ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιηθῆται τὸ ὄνομα "Ἕλλην, διότι κατήντησε νὰ σημαίη τὸν ἐθνικόν, τὸν εἰδωλολάτριν, οἱ δὲ κάτοικοι τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὠνομάζοντο Ἑλλαδικοί. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ "Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦλθον εἰς ἐπιμειξίαν μὲ ἄλλους λαοὺς καὶ ἄλλαξαν ἐθνικότητα ἢ ἐθνικὴν συνείδησιν. Αὐτὸ δὲν συνέβη ποτέ. Καὶ διὰ τοῦτο ὅταν κατὰ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅποτε εἶχεν ἐξαλειφθῆ πλήρως ἡ εἰδωλολατρία καὶ δὲν ὑπῆρχε κίνδυνος παρεξηγήσεων θρησκευτικῶν, τότε τὸ ὄνομα "Ἕλλην ἤρχισε πάλιν νὰ χρησιμοποιηθῆται μὲ τὴν παλαιάν του ἔννοιαν, ἀκόμη καὶ εἰς λόγους αὐτοκρατορῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς.

Ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ Γεώργιος Γεμιστός ἢ Πλήθων (ἀρχαὶ 15ου αἰῶνος) ἔγραφεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' τὸν Παλαιολόγον τὰ ἑξῆς: «Ἐσμὲν γὰρ οὖν ὦν ἠγεισθέ τε καὶ θασιλεύετε "Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ». Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶχεν ἐξαλειφθῆ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Ἑλλήνων

κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, ἀφοῦ τονίζεται τόσον καθαρὰ ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐν συνεχείᾳ τονίζει ὅτι οἱ "Ἕλληνες εἶναι αὐτόχθονες, κατοικοῦν τὴν χώραν ἀπὸ πολὺ παλαιὰ χρόνια καὶ δὲν ἦλθον εἰς ἐπιμειξίαν μὲ ἄλλους λαοὺς.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Ἑλλήνων θὰ διατηρηθῆ καὶ θὰ ἐνισχυθῆ μὲ τὴν προσπάθειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους, παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας καὶ τὴν προσπάθειαν τῶν Τούρκων νὰ τοὺς ἐξισλαμίσουν. Τὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους θὰ τὴν ἐκφράσουν ἀνάγλυφα αἱ προφητεῖαι, αἱ παραδόσεις καὶ οἱ θρήνοι τῆς ἀλώσεως (π.χ. «πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροῦς, πάλι δικὰ μας θᾶναι», εἰς θρύλους μαρμαρωμένου θασιλιᾶ κ.ἄ.). Θὰ ἀποδείξουν δὲ ἐμπράκτως τὴν πίστιν αὐτὴν καὶ τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθνικοῦ συναισθήματος τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς ἀγάπης τῶν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, οἱ συνεχεῖς ἀγῶνες τῶν κλεφτῶν καὶ αἱ συχναὶ Ἐπαναστάσεις κατὰ τῶν Τούρκων, καθὼς καὶ ἡ διαρκὴς μέριμνα διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὴν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσης καὶ τῶν ἐθνικῶν μας παραδόσεων, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας.

Δὲν ἀφύπνισε τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις, διότι πλείστοι ὅσοι παράγοντες ἐπὶ Τουρκοκρατίας συνετέλεσαν εἰς τὴν διατήρησιν αὐτῆς, πλείστα ὅσα γεγονότα μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξίν της. Κάθε φορὰν ποὺ ἡ Τουρκία εὐρίσκετο εἰς πόλεμον μὲ εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς, οἱ "Ἕλληνες ἐλάμβανον τὰ ὄπλα καὶ ἐπολέμουν κατὰ τῶν Τούρκων χάριν τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν, διότι ἐπίστευον ὅτι θὰ ἐπιτύχουν ταύτην μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ξένων, καὶ παρ' ὅλον ὅτι πολλάκις ἠπατήθησαν ὑπ' αὐτῶν καὶ ὑπέστησαν σκληρὰ ἀντίποινα ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, ἐν τούτοις ἐπέμενον εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν. Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν ἄλλων θαλασσιανῶν λαῶν εἶχε πράγματι καταπνιγῆ, καὶ μόνον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἤρχισεν αὐτὴ ν' ἀναπτύσσεται πάλιν, ἐνῶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Ἑλ-

λήνων διειρηθή καθ' ὄλον τὸ διάστημα τῆς δουλείας.

Εἶναι ἀληθές ὅτι κατὰ τὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας ἔχομεν μίαν ἑξαρσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' αὕτη ὀφείλεται εἰς πολλοὺς λόγους, αἱ κυριώτεροι τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Ἡ ἀνάπτυξις τῆς παιδείας καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς γενομένη ἐπίγνωσις τῆς ἐνδόξου καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων. β) Ἡ πρόοδος τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς προελθούσα οἰκονομικὴ ἀκμὴ τῶν Ἑλλήνων, ἡ ὁποία τοὺς ἔδωσε τὴν ἄνευσιν ν' ἀσχοληθοῦν καὶ μὲ τὰ γράμματα καὶ νὰ κτίσουν σχολεῖα. γ) Τὰ κατορθώματα τῶν ἀρματωλῶν καὶ κλεφτῶν, τὰ ὁποία ἐξύμνησεν ἡ λαϊκὴ μουσικὴ καὶ ἡ ἐκ τούτων προελθούσα συναίσθησις τῆς ἐθνικῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν πόλεμον καὶ τὴν ἀνδρείαν. δ) Αἱ ἰδέαι τοῦ Γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, αἱ ὁποῖαι ἐπηρέασαν μερικοὺς λογίους καὶ κυρίως τὸν Κοραῖν καὶ τὸν Ρήγαν.

Ἐπομένως δὲν εἶναι μόνον ἡ Γαλλικὴ Ἐπαναστάσις ὁ μόνος παράγων ἐξάρσεως τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων. Ἴσως περισσότερο ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν Ἐπαναστάσιν ἐπηρέασαν τοὺς Ἕλληνας αἱ ἰδέαι τοῦ Γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι διεδόθησαν διὰ τῶν λογίων, τῶν βιβλίων καὶ τῆς παιδείας κατὰ τὰ προηγηθέντα τῆς Ἐπαναστάσεως ἔτη καὶ προητοίμασαν τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐπηρέασθησαν ὀλίγον ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, διότι αἱ ἐπικρατοῦσαι εἰς τὴν χώραν μας συνθηκαὶ ἦσαν διάφοροι τῶν ἐπικρατουσῶν εἰς τὴν Γαλλίαν, δὲν ὑπῆρχε π.χ. φεουδαρχία κ.λ.π. ὅπως εἰς τὴν Γαλλίαν. Κύριος σκοπὸς τῶν Ἑλλήνων ἦτο ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν Τουρκικὴν δουλείαν, ὀλίγα πράγματα δὲ κατενόουν ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Διὰ τοῦτο εἶδον τὴν Γαλλικὴν Ἐπαναστάσιν κυρίως ὡς εὐκαιρίαν βοηθείας ἀπὸ τοὺς Γάλλους πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Εἰς αὐτὸ ἐστράφησαν,

ὡς γνωστὸν, αἱ ἐνέργειαι τοῦ Ρήγα, τῶν μελῶν τοῦ Ἑλληνογλώσσου Ξενοδοχείου καὶ ἄλλων. Ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων ἔδειξε κάποιον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, χωρὶς νὰ κάμη ὅμως τίποτε, καὶ μόνον ὡς μέρος τῶν κατακτητικῶν του σχεδίων καὶ ὄχι ἐπειδὴ ἐνδιεφέρετο πράγματι διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπαναστάσις ὑπῆρξε κατὰ τὸν καθηγητὴν τῆς ἱστορίας Μ. Βολονάκη, «ἀπαύγασμα τοῦ ἀθανάτου ἑλληνικοῦ πνεύματος, προϊόν τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ ἰδανικῶν...»⁽³⁾. Καὶ συνεχίζει ὁ αὐτὸς ἱστορικός: «Κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπαναστάσις εἶναι προϊόν τῶν ἀναγεννηθειῶν καὶ ἀνακτηθειῶν ὑλικῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἰδεολογίας τῶν τότε χρόνων. Κατ' οὐσίαν ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀγὼν τῶν πατέρων μας προήλθεν ἐκ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων, ἐν ᾗ πάντοτε ἀσβεστον διειρητὸ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, καὶ ζωηρότερον δὲ ἀνεξωπυρώθη τοῦτο διὰ τῆς μετὰ ἐνθέρμου ζήλου συστηματικώτερας ἐκδόσεως τοῦ ἔθνους εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων πηγῶν τοῦ ὑπὸ τὴν βαθυγνώμονα καὶ διάπυρον καθοδήγησιν τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους»⁽⁴⁾.

Παρόμοια παραδέχεται καὶ ὁ ἱστορικός τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Δ. Κόκκινος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου τοῦ γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπαναστάσις ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ὀριμότητος, μακρᾶς καλλιτεργείας τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως ἐκ τῆς ἰδίας ζωτικότητος καὶ ἠθικῆς ὑπεροχῆς τῆς ὀποδουλωθείσης φυλῆς ἀπέναντι τοῦ δεσπότητος τῆς Τούρκου. Οἱ ἀγῶνες τῆς Τουρκοκρατίας παρέχουν τὴν ἱστορίαν τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῆς, πὺ κατέστησε τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἱκανὸν ν' ἀντιληφθῇ τὴν ἐλευθερίαν ὡς ἀνάγκην καὶ τόσον ἰσχυ-

(3) Μ. Βολονάκη, Ἑλληνικαὶ σελίδες, ἐν Ἀθήναις 1931, σελ. 304.

(4) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 308.

ράν, ώστε ν' αποφασίση νά ἐκτελέση τὸν μέγαν ἀγῶνα»⁽⁵⁾.

Ἄλλὰ ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας ἤρχισε νά τονίζεται ὑπερβολικῶς ἀπὸ μερικοὺς ἢ ἐπίδρασις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἐπὶ τὴν Ἑλληνικὴν. Ὁ Ἕλλην κοινωνιολόγος Γ. Σκληρὸς ἔγραφε τὸ 1919 εἰς τὸ ἔργον του: «τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ», ὅτι οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους μὲ τὴν μελέτην καὶ διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων κειμένων ἐπειδίωξαν νά ἐμπνεύσουν εἰς τὰ παιδιὰ «μερικές... ἀστικές ιδέες», δηλαδὴ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερίαν⁽⁶⁾. Ἄλλὰ αἱ ιδέαι αὐταὶ ὑπῆρχαν καὶ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀστικῆς τάξεως, κηρύττονται δὲ καὶ σήμερον ἀκόμη καὶ εἰς τὰ κομμουνιστικὰ κράτη. Ἐπομένως ἡ ἔννοια τῆς πατρίδος καὶ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι νεώτερα δημιουργήματα τῆς ἀστικῆς τάξεως, ὑπῆρχον ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια εἰς τὴν χώραν μας.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Γ. Σκληρὸς ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σύνθημα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος» εἶναι ἀντιφατικόν, διότι τὰ δύο ἰδανικὰ εἶναι ἀντίθετα, γράφει: «Βλέπετε ἀφ' ἑνὸς «πίστις», «θρησκεία», ἰδεώδη φεουδαρχικά, ἀριστοκρατικά, ἀφ' ἑτέρου «πατρίς», «ἔθνος», ἰδανικὰ ἀστικά»⁽⁷⁾. Καὶ ὁμως ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ ὅτι ἀνέκαθεν οἱ Ἕλληνες ἠγωνίσθησαν διὰ τὰ δύο αὐτὰ ἰδανικὰ μαζί, ὅτι ταῦτα ὑπῆρξαν πάντοτε ἀρρήκτως συνδεδεμένα εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, π.χ. κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνας ἔψαλλον τὸν παιᾶνα «ἴτε παῖδες Ἑλλήνων, ἐλευθεροῦτε πατρίδα... θεῶν τε πατρῶων ἔθνη...».

Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὅταν ὠμίλησε πρὸς τοὺς συμπολεμιστάς του κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς πτώσεως τῆς

Πόλεως, ἐτόνισεν ὅτι πρέπει νά ἀγωνισθοῦν μέχρι θανάτου διὰ τέσσαρά τινα, «πρῶτον μὲν ὑπὲρ πίστεως ἡμῶν καὶ εὐσεβείας, δεύτερον ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον δὲ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως... καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων». Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναλύων αὐτὰ λέγει ἕαν ἀποτύχωμεν εἰς τὸν ἀγῶνα μας «πατρίδα περίφημον τοιούτως στερούμεθα καὶ ἐλευθερίαν» (ὄρα χρονικὸν Γ. Φραντζῆ). Διὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν ἀγίαν καὶ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν ἐπολέμουν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Τὰ δύο ταῦτα ἰδανικὰ δὲν εἶναι ἀντίθετα, συνυπῆρξαν πάντοτε εἰς τὴν πορείαν τοῦ ἔθνους μας καὶ ἐνέπνευσαν τοὺς Ἕλληνας εἰς ὅλους τοὺς ἀγῶνας των.

Ἄλλὰ διὰ νά κάμουν περισσότερον πειστικὴν τὴν θεωρίαν των οἱ νεώτεροι κοινωνιολόγοι καὶ ἱστορικοὶ λέγουσιν ὅτι τὸ ἰδανικόν τῶν Ἑλλήνων τοῦ 21 ἦτο ἡ ἴδρυσις ἑνὸς ἐθνικοῦ κράτους καθαρῶς Ἑλληνικοῦ, περιοριζομένου δὲ κυρίως εἰς τὸν χῶρον τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἀντιθέτως δὲ λέγουσιν, τὸ ἰδανικόν τῶν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως Ἑλλήνων ἦτο ἡ ἀνασύστασις τοῦ Βυζαντίου, ἑνὸς οἰκουμενικοῦ κράτους. Ἄλλὰ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἐμορφώθησαν εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὰς ιδέας τῶν Γάλλων διαφωτιστῶν καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἐμόρφωσαν τὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ ἐθνικοῦ κράτους.

Οἱ Ἄγγλοι Ph. Sherrard καὶ J. Campbell ὑπεστήριξαν τελευταίως ὅτι οἱ ἔμποροι καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσεως ἐπηρεάσθησαν πολὺ ἀπὸ τὸν Ρουσσώ καὶ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν καὶ ἐμόρφωσαν νέου εἴδους ἐθνικὴν συνείδησιν, ἡ ὁποία ἦτο κάτι «διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ παγκοσμίου οἰκουμενικοῦ κράτους», τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως⁽⁸⁾. Ἡ νεώτερα ἔννοια περὶ ἐθνικοῦ κράτους λέγουσιν στηρίζεται ὄχι εἰς τὴν θρησκείαν,

(5) Δ. Κοκκίνου, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, ἐν Ἀθήναις 1931, τόμ. Α', σελ. 1.

(6) Γ. Σκληροῦ, Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀλεξάνδρεια 1919, σελ. 85.

(7) Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 46.

(8) Ph. Sherrard-L. Campbell, Ἡ ἱστορικὴ ἀνάδεξις τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, «Σύνορο», τεύχος 40, σελ. 250-267.

ἀλλὰ εἰς τὴν συνείδησιν τῆς κοινῆς καταγωγῆς, τῆς κοινῆς γλώσσης, τοῦ κοινοῦ πνεύματος.

Ἐκτὸς ὅμως τοῦ γεγονότος ὅτι, ὅπως λέγει καὶ ὁ Ἡρόδοτος εἰς τὸ ἀναφερθέν ἀπόσπασμα, κοινοὶ δεσμοὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξαν ὄχι μόνον ἡ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα, καὶ τὰ ἔθιμα καὶ ἡ συνείδησις τῆς κοινῆς καταγωγῆς, ἐκτὸς τούτου, λέγω, ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι οἱ ὅποιοι ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὰ πράγματα.

Ἐν πρώτοις ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1821 δὲν ἦτο ἔργον τῶν ἐμπόρων μόνον καὶ τῶν λογίων, ἀλλ' ὅλων τῶν τάξεων τοῦ ἔθνους, ὅπως τονίζει καὶ ὁ γραμματεὺς τοῦ Κολοκοτρῶνη Φωτάκος εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του (εἰσαγωγή), καὶ ὅπως ἀπέδειξε ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τῆς ἱστορίας Ν. Βλάχος. Βεβαίως οἱ ἱδρυταὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ἦσαν ἔμποροι. Ἄλλ' ὅμως καὶ αὐτοὶ ἐνεφοροῦντο ἀπὸ τὰ ἰδανικὸν θὰ ἐλέγομεν τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους, ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐξέγερσιν ὄλων τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, καὶ διὰ τοῦτο ἤρχισαν τὴν Ἐπανάστασιν ἀπὸ τὴν Μολδοβλαχίαν. Οἱ Φαναριῶται, οἱ ὅποιοι εἶχον γαλλικὴν παιδείαν, ἦσαν ἔνθερμοὶ ὀπαδοὶ τῆς ἰδέας τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους. Καὶ αὐτὸς ὁ Ρήγας, ὁ ὅποιος ἐνεθουσιάσθη ἀπὸ τὰς ἰδέας τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔκαμεν ὡς γνωστὸν σχέδια ἀποβλέποντα εἰς τὴν ἐξέγερσιν ὄλων τῶν λαῶν τῆς Ὄθωμανικῆς αυτοκρατορίας κατὰ τοῦ Σουλτάνου καὶ εἰς τὴν ἱδρυσιν μιᾶς νέας αυτοκρατορίας με πρωτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἱστορία δὲν ἐρμηνεύεται με θεωρίας καὶ σχήματα a priori.

Ἄλλὰ, γράφει ὁ καθηγητὴς Δ. Τσάκωνας, «τελικῶς ἡ ἐθνικὴ ἰδέα θὰ ἐπιβλήθῃ τῆς οἰκουμενικῆς. Ἡ ἐλληνικὴ ἦτα εἰς τὴν Ρουμανίαν κατὰ τὴν ἔκκληξιν τῆς Ἐπαναστάσεως πρακτικῶς ἐσήμεινε τὸ τέλος τοῦ οἰκουμενικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἡ νίκη εἰς τὴν Πελοπόννησον θὰ διασπάσῃ τελικῶς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν,

ἐπειδὴ ταυτοχρόνως προέβαλε τὸ καθήκον ὅπως ὀλοκληρωθῇ ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν ὑποδοῦλων ἀδελφῶν»⁽⁹⁾.

Ἐγὼ τὴν γνώμην ὅτι ἡ πορεία τῶν πραγμάτων μᾶλλον ἐπέβαλεν εἰς τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀρκεσθοῦν εἰς στενώτερα γεωγραφικὰ ὄρια. Ἀρχικῶς ἐξηγέρθησαν ὅλοι οἱ Ἕλληνες, εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, διετηρήθη δὲ καὶ ἐπεκράτησεν ἡ Ἐπανάστασις μόνον εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους. Μετὰ ὀκταετῆ ἀγῶνα καὶ πολλὰς θυσίας κατέστη δυνατόν νὰ ἐλευθερωθῇ ἐν μικρὸν μόνον μέρος τῆς ἐλληνικῆς γῆς, καὶ αὐτὸ λέγουν μερικοὶ ξένοι ἦτο ἀκριβῶς ἡ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καὶ ὀρθῶς ἔπραξαν αἱ Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, αἱ ὅποια περιώρισαν τὴν Ἑλλάδα εἰς στενὰ ἐθνικὰ ὄρια. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἱκανοποίησε τοὺς Ἕλληνας. Τὸ ὄραμα τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους διετηρήθη ζωντανὸν μέσα των με τὰς παραδόσεις τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τῆς μελλοντικῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους καὶ καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ ὄραμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας δὲν ἦτο κάτι τὸ ἀνεδαφικόν, μία πεπαλαιωμένη ἀντίληψις, ἀλλὰ μία ζωντανὴ ἀνάγκη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὅποιος ἔζη ἀσφυκτικῶς εἰς στενὰ γεωγραφικὰ πλαίσια, εἰς τὰ ὅποια τὸν περιώρισεν ἡ ξένη διπλωματία. Ἀλλοίμονον ἂν ἤρκείτο εἰς αὐτά. Τὸ ἐλληνικὸν κράτος τότε δὲν θὰ ἠγωνίζετο διὰ τὴν ἐπέκτασίν του καὶ ἴσως δὲν θὰ καθίστατο κἂν βιώσιμον. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ὤθησε τοὺς Ἕλληνας μετὰ τὸ 1821 εἰς συνεχεῖς ἀγῶνας πρὸς ἀπελευθέρωσιν καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀλυτρώτων Ἑλλήνων καὶ τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἰσχυροῦ καὶ ἀξιολόγου κράτους.

Ἄλλο ἐπιχείρημα τῶν ὀπαδῶν τῆς θεωρίας τῆς ἐπιδράσεως τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τοὺς Ἕλληνας εἶναι τὸ ὅτι οὗτοι ἀπέβλεψαν εἰς τὴν δημιουργίαν συνταγματικοῦ κράτους, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ ψηφισθέντα πολι-

(9) Δ. Τσάκωνας, Κοινωνιολογία τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος, Ἀθήναι, ἔκδ. Ἑλληνικά Γράμματα 1969, σελ. 81.

τεύματα της 'Επιδαύρου, "Αστρους και Τροιζήνος. 'Επομένως, λένουν, οί "Ελληνες έπηρεάσθησαν έμφανώς από τās άρχάς της Γαλλικής 'Επαναστάσεως, άφοϋ έλαθον αύτουσίας από αύτην τās ιδέας περι συντάγματος και δικαιωμάτων του άνθρώπου. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι οί λόγιοι, οί όποιοι συνέταξαν τά πρώτα συντάγματα έπηρεάσθησαν από τās ιδέας της Γαλλικής 'Επαναστάσεως, άλλ' όχι μόνον από αυτές, άλλά και από τās ιδέας τών Γάλλων και "Αγγλων διαφωτιστών του 18ου αιώνος και από τās άρχάς της προηγηθείσης 'Αμερικανικής 'Επαναστάσεως και του συντάγματος τών Η.Π.Α. Πρός τούτοις έπηρεάσθησαν και από τās δημοκρατικές παραδόσεις του κοινωνικού συστήματος τών 'Ελλήνων, οί όποιοι είχαν συχνάς έκλογάς δημογερόντων, και διά τούτο καθιέρωσαν και αύτοί συχνάς έκλογάς. "Άλλο τó θέμα άν δέν άφωμοίωσαν πλήρως ούτε τās τοπικές παραδόσεις, ούτε τās ξένas ιδέας, και έδημιούργησαν συστήματα ίσως άκατάλληλα διά τήν έποχήν των, τά όποία έφεραν άναρχίαν και έμφυλίους πολέμους.

Πλήν όμως αί δημοκρατικά παραδόσεις έξω πάντοτε εις τήν ψυχήν τών 'Ελλήνων και έφηρμόζοντο εις τόν τρόπον διοικήσεως τών κοινοτήτων, ενισχύθησαν δέ κατά τούς νεωτέρους χρόνους όχι μόνον υπό τήν επίδρασιν τών ιδεών του Γαλλικού διαφωτισμού, άλλά και από τήν μελέτην τών αρχαίων 'Ελλήνων συγγραφέων και της έλληνικής ιστορίας. 'Ο άκαδημαϊκός Π. Πουλίτσας έλεγε πρό έτών εις πανηγυρικόν λόγον του: «τήν έννοιαν της έθνικής έλευθερίας όρθως τó έλληνικόν πνεύμα, ήδη από αρχαιοτάτων χρόνων, συνέδεσε πρός τήν έννοιαν της πολιτειακής συντάξεως, της συστάσεως πολιτείας εϋνομουμένης, πολιτείας δικαίου»⁽¹⁰⁾.

'Ο αύτός διακεκριμένος νομικός, άφοϋ

(10) Π. Πουλίτσας, "Η 'Ελληνική 'Επανάσταση και ή πολιτειακή ιδέα. Πρακτικά 'Ακαδημίας 'Αθηνών, τόμ. 25 / 1952, σελ. 153.

παραθέτει διάφορα έπιχειρήματα, καταλήγει εις τó έξής συμπέρασμα: «'Ενομίσθη υπό τινων, άποθλεπόντων εις έξωτερικάς τινας όμοιότητας, ότι τά κείμενα τών συνταγμάτων της έλληνικής έπαναστάσεως είναι μιμήσεις και προσαρμογαι τών συνταγμάτων της Γαλλικής. Τούτο όμως ήλέγχθη ήδη άνακριθές, καταδειχθείσης της ύφισταμένης μεταξύ αυτών ουσιώδους διαφοράς και της έν πολλοίς πρωτοτυπίας τών 'Ελληνικών. Τό μόνον και τó πολύ όπερ είναι δυνατόν νά γίνη δεκτόν είναι ότι τά ήμέτερα πολιτεύματα υπέστησαν τήν επίδρασιν τών ιδεών της Γαλλικής 'Επαναστάσεως και της προηγηθείσης αύτης 'Αμερικανικής. ...Και άκριθέστερον είπεν, ότι τά ήμέτερα πολιτεύματα υπέστησαν τήν επίδρασιν τών θεωριών και ιδεών της Γαλλικής πολιτικής φιλοσοφίας του 18ου αιώνος, και του πολιτικού φιλοσοφικού πνεύματος, όπερ αύτη έδημιούργησε»⁽¹¹⁾. Τέλος δέ επιλέγει ότι περισσότερον επέδρασεν ή έλληνική ιστορία και ή συνείδησις της έθνικής άποστολής.

Τέλος άλλοι τονίζουν ότι ή Γαλλική 'Επανάστασις επέβαλε τήν άρχήν τών έθνικοτήτων και συνετέλεσεν εις τήν διαμόρφωσιν του έθνικού συναισθήματος τών λαών της Εϋρώπης. Είναι άληθές ότι όχι μόνον ή Γαλλική 'Επανάστασις, άλλά και ή έξέλιξις και ή ιστορική πορεία τών λαών της Εϋρώπης συνετέλεσαν εις τήν δημιουργίαν καθαρωτέρας έθνικής συνειδήσεως τών νεωτέρων λαών, εις τήν ανάπτυξιν του πνεύματος του έθνικισμού, τó όποιον προέκάλεσε πολλάς συγκρούσεις και πολέμους, καθώς και εις τήν επικράτησιν της άρχής τών έθνικοτήτων.

'Η άρχή τών έθνικοτήτων είναι παρεμφερής πρός τήν νεωτέραν άρχήν της αυτοδιαθέσεως τών λαών, σημαίνει δέ τó δικαίωμα κάθε έθνους νά άποτελέση άνεξάρτητον και κυρίαρχον πολιτείαν, αυτόνομον κράτος. 'Η άρχή αύτη έπήγασεν από τήν άρχήν της λαϊκής κυριαρχίας τήν όποίαν εισήγαγον οί Γάλλοι διαφωτισται και ή Γαλλική 'Επανά-

(11) "Ενθ' άνωτ., σελ. 169-170.

στασις. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις ἐκήρυξε τὸν Μάιον τοῦ 1790 ὅτι ἡ Γαλλία δὲν θὰ κάμῃ εἰς τὸ μέλλον κατακτητικούς πολέμους, τὸν Νοέμβριον δὲ τοῦ 1791 διεκήρυξεν ὅτι θὰ βοηθήσῃ τοὺς λαούς, οἱ ὅποιοι θὰ ἤθελαν νὰ ἐλευθερωθοῦν. Αὐτὸ ὅμως ἦτο ἓνα πρόσχημα πρὸς κατάκτησιν χωρῶν, τὰς ὁποίας προσήρτων εἰς τὴν Γαλλίαν με τεχνητὰ δημοψηφίσματα. Ὁ Ναπολέων, ὡς γνωστόν, ἐτήρησε κατακτητικὴν πολιτικὴν, ἐμμέσως δὲ λόγῳ τῶν κατακτήσεων καὶ τῶν πολέμων του συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἐθνικοῦ συναισθήματος τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης.

Ἐπομένως ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις οὔτε διεκήρυξε σαφῶς, οὔτε ἐφήρμοσεν εἰλικρινῶς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐθνικότητων. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐοχηματίσθη θαυμηδὸν ἀπὸ τὰς ἰδέας τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τὴν ὁποίαν διεκήρυξαν οἱ Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι διαφωτισταί, διευτώθη δὲ καθαρῶς εἰς δόγμα, κυρίως ἀπὸ τὸν Ἰταλὸν πολιτικὸν Μαντσίν, τὸ 1851.

Πρῶτοι ὅμως διεκήρυξαν ἐντόνως καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπικράτησιν αὐτῆς τῆς ἀρχῆς οἱ Ἕλληνες τοῦ 1821, οἱ ὅποιοι διετύπωσαν καθαρῶς αὐτὴν εἰς τὰς διαφόρους διακηρύξεις των πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς καὶ εἰς τὰ πρῶτα συντάγματα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐγκύκλιος, τὴν ὁποίαν ἐπέδωσαν εἰς τοὺς Προξένους τῶν Πατρῶν οἱ Ἐπαναστάται κατὰ τὸν Μάρτιον τὸ 1821: «Ἡμεῖς, τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος τῶν Χριστιανῶν, θέλοντες ὅτι μᾶς καταφρονεῖ τὸ Ὄθωμανικὸν γένος... ἀπεφασίσαμεν σταθερῶς ἢ νὰ ἀποθάνωμεν ἢ νὰ ἐλευθερωθῶμεν...». Παρόμοια διεκήρυξαν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Καλαμάταν.

Ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν τῶν ἐθνικότητων ἐκφράζει περισσότερον παραστατικῶς καὶ πυκνῶς τὸ προοίμιον τοῦ Συντάγματος τῆς Α΄ Ἐθνοσυνελεύσεως ἐν Ἐπιδαύρῳ: «Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, τὸ ὑπὸ τὴν φρικώδη Ὄθωμανικὴν δυναστείαν, μὴ δυνάμενον νὰ φέρῃ τὸν θαυρύτατον καὶ ἀπαρδειγμάτιστον ζυγὸν τῆς τυραννίας καὶ ἀποσεῖσαν αὐτὸν μετὰ μεγάλας θυσίας, κηρύττει σήμερον διὰ τῶν νομίμων πα-

ραστατῶν του εἰς ἐθνικὴν συνηγμένων Συνέλευσιν, ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ὑπαρξίν καὶ ἀνεξαρτησίαν».

Εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς αὐτῆς Συνελεύσεως γράφονται καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὁ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμος ἡμῶν εἶναι ἐθνικὸς καὶ δὲν στηρίζεται ποσῶς εἰς ἀρχάς τινας δημαγωγικὰς καὶ στασιώδεις». Ὡς γνωστὸν δέ, διὰ νὰ διασκεδάσουν τὴν ἐντύπωσιν τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ὁμοιάζει μετὰ τὴν Γαλλικὴν καὶ μετὰ τὰς ἐπαναστάσεις καὶ τὰς ὕνωμοσίας τῶν καρμπονάρων καὶ ἄλλων μυστικῶν ὀργανώσεων, οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Α΄ Ἐθνοσυνελεύσεως κατήργησαν τὰ σημάτα καὶ τὰ χρώματα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ καθιέρωσαν ὡς σημαίαν τοῦ νεοσυσταθέντος κράτους τὴν γαλανόλευκον, ἡ ὁποία ὑψώθη πρῶτον εἰς τὴν Ἀκροκόρινθον εἰς τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου τοῦ 1821. Καὶ δὲν ἠρκέσθησαν μόνον εἰς τοῦτο, ἀλλὰ καὶ δὲν παρέλειψαν νὰ τὸ τονίσουν εἰς πᾶσαν κατεύθυνσιν καὶ νὰ τὸ περιλάβουν καὶ εἰς τὰ Συντάγματα τῶν.

Ἀκόμη περισσότερον σαφῶς καὶ πλήρως διατυπώνει τὴν ἀρχὴν τῶν ἐθνικότητων ἡ Β΄ Ἐθνοσυνέλευσις τοῦ Ἀστρους, ἡ ὁποία διεκήρυξεν: «Εἴμεθα ἀποφασισμένοι νὰ ἀνεξαρτισθῶμεν ἔθνος ἐντελῶς χωριστόν, αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον». Ἐδῶ πλέον καθορίζονται σαφῶς τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικότητων.

Οἱ Ἕλληνες λοιπὸν ὄχι μόνον καθώρισαν ἀκριβῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικότητων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰ ὑπέροχα κατορθώματα καὶ τὰς θυσίας των συνεκίνησαν τὸν πολιτισμένον κόσμον, συνετέλεσαν εἰς τὴν μεταστροφὴν τῆς πολιτικῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων καὶ τὴν κάμψιν τῆς ἀντιδράσεως τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας. Οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν τὸ παράδειγμα καὶ εἰς ἄλλους λαούς νὰ ἀγωνισθοῦν διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐθνικὴν των ἀποκατάστασιν. Τὴν ἀρχὴν δὲ ταύτην οἱ Ἕλληνες ἐνεπνεύσθησαν περισσότερον ἀπὸ τὴν τρισχιλιετὴ ἱστορίαν καὶ τὰς ἐθνικὰς των

παραδόσεις, καθώς και από τους αγώνες και τα παθήματα της δουλείας, και δλιγώτερον από την επίδραση της Γαλλικής Ήπαναστάσεως ή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού.

Δέν άρνούμεθα την επίδραση της Γαλλικής Ήπαναστάσεως εις τον Κοραήν και τον Ρήγαν Βενεστινλήν, οι όποιοι έπαιξαν σημαντικόν ρόλον εις τα πράγματα της έποχής των. Ό μόν Κοραής έπηρέασθη από τας ιδέας των Γάλλων περι ισότητος, έλευθερίας και ενομίας, ό δέ Ρήγας άντέγραφε τό Γαλλικόν Σύνταγμα και έκαμε ποιήματα έμπνευσμένα από την Μασσαλιώτιδα και άλλα Γαλλικά άσματα της έποχής. Άλλά ό μόν Κοραής έπίστευεν ότι ή Ήπανάστασις πρέπει νά γίνη άργότερον, όταν τό έθνος φωτισθή ίκανώς διά της παιδείας και ούτω καταστή ίκανόν νά άποκτήση την έλευθερίαν του, κατόπιν όμως όταν έξερράγη την ύπεσθίριξεν ένθέρμως. Ό δέ Ρήγας έζήτησεν εις τα Γαλλικά Σύντάγματα ιδέας διά την όργάνωσιν του μελλοντικού κράτους των Έλλήνων, και συνθήματα διά νά έξεγειρή και νά ένθουσιάση τον λαόν με τα ποιήματά του, έπίστευσε δέ κυρίως εις την βοήθειαν των Γάλλων και του Ναπολέοντος.

Ήπίσης παραδεχόμεθα την επίδραση των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού εις τα πνεύματα των λογίων και των Έλλήνων του έξωτερικού, αλλά αυτή ή επίδρασις πρέπει νά εκτιμηθή όρθως και νά εύρεθούν αι πραγματικά της διαστάσεις. Είναι ίσως ύπερβολή νά όμιλώμεν περι επιδράσεως των ιδεών αυτών εις την ψυχήν του άγωνιζομένου λαού και των άγραμμάτων άρχηγών του. Διότι εις τα συνθήματα και τους λόγους των άγωνιστών δέν εύρίσκομεν τας ιδέας των Γάλλων, π.χ. τα συνθήματα έλευθερία, ισότης, άδελφότης. Βεβαίως τό ιδανικόν έλευθερία έφλόγιζε τας ψυχάς των Έλλήνων του 21, αλλά δέν έπρόκειτο περι νέου ιδανικού, τό όποιον ένεπνεύσθησαν από τους Γάλλους! Ήπρόκειτο περι του αιώνιου έλληνικού ιδανικού της έθνικής έλευθερίας, ένω εις τους Γάλ-

λους ή λέξις άνεφέρετο περισσότερον εις την πολιτικήν έλευθερίαν.

Τας ψυχάς των άπλών Έλλήνων της έποχής του 21 έφλόγιζον τα ιδεώδη της φιλοπατρίας, της άγάπης προς την έλευθερίαν, της πίστεως εις την θρησκείαν, (ένω κατά την Γαλλικήν Ήπανάστασιν έχομεν άντίδρασην προς την θρησκείαν). Ήπάρχουν πολλοί και ουσιώδεις διαφοραί μεταξύ της Γαλλικής και της Έλληνικής Ήπαναστάσεως. Άλλα αίτια, άλλα ιδεώδη προέκάλεσαν την μίαν και άλλα την άλλην.

Διά τόuto παραποιούμεν κάπως την ιστορίαν και την ύποτάσσομεν εις αυθαίρετα σχήματα, όταν άποδίδωμεν την την Ήπανάστασιν του 1821 εις την επίδρασην της Γαλλικής. Τα ιστορικά γεγονότα δέν πρέπει νά έρμηνεύωνται μονομερώς με προκαθορισμένους τύπους και θεωρίας, διότι ή ιστορία είναι ζωή και πνευματική πορεία, και ή ζωή και τό πνεύμα δέν ύποτάσσονται εις τεχνητούς τύπους. Αί θεωρίαί βοηθούν μόνον εις τό νά συστηματοποιήσωμεν τα γεγονότα και νά έμβασθύνωμεν εις αυτά, αλλά δέν ισχύουν άπολύτως, άφου και εις την φυσικήν έπιστήμην αι θεωρίαί συχνά καταρρίπτονται και άντικαθίστανται από άλλας.

Τα ιστορικά γεγονότα, και μάλιστα τα μεγάλα και σημαντικά έξ αυτών, δέν είναι δυνατόν νά έρμηνευθούν μονομερώς. Διά νά κατανοηθούν πλήρως πρέπει νά έρμηνευθούν πλήρως όλοι οι παράγοντες, οι όποιοι τα προέκάλεσαν ή έπέδρασαν άπλώς εις αυτά. Οι ξένοι ίσως άρκοονται ν' άποδίδουν την Έλληνικήν Ήπανάστασιν εις την επίδρασην κάποιου μεγάλου ευρωπαϊκού γεγονότος. Ήμείς οι Έλληνες όμως έχομεν συνείδησιν ότι πολλοί παράγοντες συνετέλεσαν εις την μεγάλην έθνεγεσίαν του 1821, μεταξύ των όποιων πρωτεύουσαν θέσιν κατέχουν τα αιώνια ιδεώδη της θρησκευτικής πίστεως και της φιλοπατρίας.

B. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΚΑΙ Ο ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο Ε΄

Ὁ Γρηγόριος ὁ Ε΄ θανατώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1821, τὴ στιγμή πού μόλις ἄρχιζε νὰ ροδίζη ἡ αὐγή τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας. Εἶδε τὸ φῶς τῆς ζωῆς τὸ 1745 στὴ Δημητσάνα τῆς Γορτυνίας. Ἀφοῦ ὑπηρέτησε δέκα χρόνια ὡς πρωτοσύγκελλος στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας (1775-1785), ἐξελέγη τὸ 1785 Μητροπολίτης Σμύρνης, ὅπου ἐποιίμανε τὸν λαὸ τῆς δώδεκα χρόνια (1785-1797). Τὸ 1797 ἀνέβηκε στὸν Πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπατριάρχευσε τρεῖς φορές (1797-1798, 1806-1808 καὶ 1818-1821). Τὸ 1821 σφραγίστηκε ἡ ζωὴ του μὲ τὸ ἐνδοξο μαρτυρικὸ τέλος του στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς πατριαρχίας του πρέπει ν' ἀναφέρουμε τὴν ἀνοικοδόμησι ἐκ θάβρων τοῦ Πατριαρχείου. Ἐφρόντισε ἰδιαίτερα γιὰ τὴ σύστασι ἑλληνικοῦ τυπογραφείου στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ τὸ πρῶτο πού εἶχε συστήσει τὸ 1624 ὁ ἐπίσης ἔθνομάρτυς Πατριάρχης Κύριλλος Α΄ ὁ Λούκαρις εἶχε καταστραφῆ. Στὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ τυπώθηκαν πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἄλλα βιβλία, πού διατηροῦσαν ἀκοίμητο τὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους.

Ἐξέδωσε παράφρασι τῶν 11 ὁμιλιῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τυπωμένη στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Πατριαρχείου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἕνα σχετικὸ γράμμα του. Γράφει: «Ἐστοχάσθημεν ὠφέλιμον τὴν εἰς τὸ ἀπλοῦν μετάφρασιν τῆς Ἐξαήμερου ἐξηγήσεως τοῦ Μ. Βασιλείου, ὡς ὠφελίμου γενησομένης πᾶσι τοῖς χριστιανώμοις λαοῖς, ἐκκλησιαστικοῖς τε καὶ κοσμικοῖς, ἰδιώταις καὶ πεπαιδευμένοις,

διὰ τὴν τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου παραφορὰν καὶ τῶν ἱερῶν βίβλων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου τὸ σπάνιον». Πρέπει νὰ προστεθῆ ὅτι ὁ Γρηγόριος ἔκανε παράφρασι τῶν περὶ ἱερωσύνης λόγων τοῦ Χρυσοστόμου καὶ συνέταξε ἐξηγήσι ὠρισμένων περικοπῶν τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου.

Ὁ ζῆλος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε΄ γιὰ τὴν παιδεία τοῦ δουλωμένου Γένους ἦταν ἀμείωτος. Ἀπὸ τὴν παιδεία ἐξαρτοῦσε τὴν ἀνάστασι τῆς Ἑλλάδας. Σὲ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιό τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1807 γράφει: «Οὐδὲν ἄλλο τιμιώτερον καὶ ὠφελιμώτερον ἐστὶν ἐν τῷ παρόντι βίῳ καὶ ἐν τούτῳ τῷ προσκαίρῳ κόσμῳ καὶ ἀπλῶς ἐν ὅλῳ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων, ἐξαιρέτως δὲ ἐν τῷ εὐσεβεῖ ἡμῶν γένει τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, τῆς σοφίας καὶ παιδείας καὶ διδασκαλίας, δι' ἧς καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ λόγῳ τιμημένος κοσμεῖται καὶ στολιζέται καὶ τελειοῦται, προσκτώμενος τὸ ἐξαίρετον τοῦτο ἀγαθὸν καὶ δώρημα τοῦ ἁγίου Θεοῦ». Καὶ παρακάτω ἐκδηλώνει τὴ χαρὰ του γιὰ τὴν ἐπιμέλεια, πού παρατηρεῖται στὴ διάδοσι «τῶν ἱερῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων», τὰ ὅποια ἤξερε νὰ συνδυάζη: «Αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἐξαιρετικὸν καὶ πολυῦμητον χάρισμα τοῦ Θεοῦ θλέποντες ἐν τοῖς παροῦσι καιροῖς ἐπιμελούμενοι ἕντισιν ἐπαρχίαις, ὥσπερ καὶ ἐνταῦθα ἐν Κωνσταντινουπόλει καθ' ὑπέρτερον τρόπον, χαίρομεν καὶ εὐφραϊνόμεθα τῷ πνεύματι καὶ ἐκ μέσης ψυχῆς εὐχόμεθα τοῖς συνεργοῦσι καὶ βοηθοῦσι καὶ ἐλεοῦσι τὰ τοιαῦτα φροντιστήρια καὶ κοινὰ σχολεῖα, τὸσον τῶν ἱερῶν γραμμά-

των, ὅσον καὶ τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων».

Ἴδου πῶς φροντίζει γιὰ τὴ διάδοσιν καὶ τὴν προκοπὴν τῶν σχολειῶν σὲ ὅλους τοὺς ἑλληνικοὺς χώρους καὶ γιὰ τὴν ἐκλογὴν διδασκάλων ἀξίων τοῦ ὀνόματός τους. Παραγγέλλει στοὺς ἐπισκόπους: «Καὶ ταῦτα καλῶς γινώσκοντες, σπουδάσατε σύμπαντες καὶ προθυμηθῆτε ζήλω ἐνθέῳ εἰς τὸ συστήσαι καὶ ἀποκαταστήσαι κοινὰ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμῶν καὶ φροντιστήρια τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων κατὰ χώρας καὶ τόπους ἀρμοδίους, ἵνα ἐπιδιδῶσι καὶ προκόπτωσι τὰ τέκνα ὑμῶν... διοριζόμενοι διδασκάλους ἐπιμελεῖς εἰς ἐκπαιδεύσιν καὶ μάθησιν καὶ χρηστοθήειαν τῶν διδασκομένων μαθητῶν, συντρέχοντες καὶ βοηθοῦντες ἰδίᾳ τε καὶ κοινῶς εἰς τὸ θεόδοτον τοῦτο χρῆμα τῆς παιδείας».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἕνα ἄλλο πατριαρχικὸ ἔγγραφο τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1819 τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε΄, ἀπευθυνόμενον πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς «κοινῆς σχολῆς τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων» τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τοῦ Δημητσάνας. Ἡ σχολὴ αὐτὴ ὑπῆρξε ὀνομαστὴ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶχε ἀξιόλογη βιβλιοθήκη. Ὑπῆρξε ἡ σχολὴ αὐτὴ ἀσφαλῶς ἐστία ἐθνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς παιδείας, ἀπὸ τὴν ὁποία προήλθαν 70 περίπου ἐπισκοποὶ. Γράφει λοιπὸν στοὺς ἐπιτρόπους τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνας καὶ μιλεῖ σ' αὐτοὺς μὲ τὴν θερμὴν γιὰ τὴν «φίλην πατρίδα», δηλαδὴ τὴ γενέτειρά του: «Ἄν ἡ ἄγρυπνος ἡμῶν πρόνοια καὶ φροντίς διενεργῆται ἀδιακόπως περὶ τῶν ἐν ἄλλοις μέρεσι διατελούντων χάριτι θεῆς κοινῶν ἑλληνομουσειῶν, ἐπ' ὀφελείᾳ τοῦ γένους κοινῆ, πόσον ἄρα χρεωστοῦμεν νὰ φροντίζωμεν περὶ τῆς ἐν τῇ φίλῃ πατρίδι ἡμῶν ἰδρυμένης εὐτυχῶς σχολῆς τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων, καὶ νὰ ἐνεργῶμεν ὅλους ἐκείνους τοὺς τρόπους, δι' ὧν κατορθοῦται ἡ ἐπισύστασις αὐτῆς καὶ θελίωσις; Τὸ αἴσθημα τοῦτο εἶναι ἀνεξάλειπτον ἀφ' ἡμῶν...». Κάνει ἐπίσης λόγο καὶ γιὰ τὴ μονὴ Φιλοσόφου, πού εἶναι κοντὰ στὴ γενέτειρά του, καὶ παρέχει πατρικὴς νο-

θεσίαι: «...ἐπιμελήσθε τῆς θελιώσεως τῆς σχολῆς καὶ ἐπὶ τὰ πρόσω αὐξήσεως, προνοοῦντες καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς εὐτάκτου διοικήσεως αὐτῆς καὶ οικονομίας, τῆς τε φιλοπόνου ἐπιμελείας τοῦ διδάσκοντος, καὶ τῆς ἐπιδόσεως καὶ προόδου τῶν ἔρωι παιδείας προσφοιτῶντων καὶ μαθητευομένων, μάλιστα δὲ περὶ τῆς χρηστότητος τῶν ἡθῶν αὐτῶν».

Σὲ πατριαρχικὸ καὶ συνοδικὸ σιγγιλιῶδες γράμμα τῆς 7ῆς Ἰουλίου 1819 ὁ Γρηγόριος ὁ Ε΄ γράφει γιὰ τὸ γυμνάσιο τῆς Σμύρνης καὶ ὑπογραμμίζει τὴ σημασίαν του, μέσα στὴν ὅλη στοργικὴ μέριμνά του γιὰ τὴν παιδείαν τοῦ Γένους. Προκαλεῖ συγκίνηση ἡ περικοπὴ αὐτῆ, πού δείχνει ὄλο τὸν ἔνθεο ζῆλο τοῦ μαρτυρικοῦ Πατριάρχου: «Τὸ ἐν τῇ Σμύρνῃ, φιλοκάλῳ σπουδῇ καὶ φιλομούσῳ προαιρέσει τῶν ἐν αὐτῇ κατοίκων ὁμογενῶν συσταθὲν φιλολογικὸν γυμνάσιον, ὑπάρχει τὸ ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸν ἐξῆς ἅπαντα χρόνον, καὶ λέγεται καὶ παρὰ πάντων γινώσκηται πατριαρχικὸν καὶ σταυροπηγιακόν, ἐλεύθερον, ἀδούλωτον, ἀκαταπάτητον, καὶ οἰασοῦν ἐπιρρείας καὶ ἐνοχλήσεως ἀνεπίβατον...». Τὰ ἐπίθετα «ἐλεύθερον, ἀδούλωτον, ἀκαταπάτητον» μποροῦσε μόνο νὰ τὰ αἰσθανθῆ βαθύτατα ἐθνικὴ ψυχὴ ὅπως ἐκείνη τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε΄.

Τέτοια φλογερά γιὰ τὴ διάδοσιν τῆς παιδείας ἔγγραφα δὲν παύει νὰ ἐξαπολύῃ ὁ Γρηγόριος ὁ Ε΄ σὲ κάθε περιοχῇ, πού ὑπαγόταν στὸ Πατριαρχεῖο. Εἶναι μακρὰ ἡ σειρά τῶν ἐγκυκλίων αὐτῶν. Σὲ γράμμα τοῦ τῆς 8ῆς Ἰανουαρίου 1820 πρὸς τοὺς ἐνορίτες τῶν ναῶν τοῦ Γαλατᾶ πλημμυρίζει ἡ εὐφροσύνη του γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ σχολείου. Ἐγκωμιάζει τὶς προσπάθειές τους καὶ διεγείρει τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ σχολείου: «Μὲ χαρὰν τῆς ψυχῆς μας ὑπερβάλλουσαν μανθάνομεν τὸν ἔνθερον ζῆλον καὶ τὴν ἐξαιρετὸν φιλοτιμίαν, ὅπου ἔχετε ὅλοι ἐν γένει οἱ κάτοικοι τοῦ Γαλατᾶ εἰς τὴν συντήρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτόθι σχολείου, καὶ τὴν πρόοδον τῶν τέκνων σας εἰς τὸ ἐξαιρετὸν αὐτὸ

χρήμα τῆς παιδείας καὶ τῆς μαθήσεως, διὰ τὸ ὁποῖον καὶ σὰς ἐπιχορηγοῦμεν ἀφθότους τὰς πατρικὰς εὐχὰς, καὶ σὰς καταστέφομεν μὲ τὰς ἐγκαρδίους μας εὐλογίας καὶ τοὺς προσήκοντας ἐπαίνους καὶ τὰ ἐγκώμια». Σὲ ὄλες τις περιπτώσεις ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' εἶναι αὐτόχρημα ἅγιος.

Ἄξιοσημείωτα εἶναι καὶ τὰ γράμματα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε', ποὺ ἔστειλε σὲ ἀνθρώπους, ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὴν προσήλωσή τους στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ στὴν ἐθνικὴ παράδοση. Θ' ἀρκεστοῦμε σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἀπὸ τίς πολλές. Ἄπευθύνοντας ἐπιστολὴ τὴν 1η Μαΐου 1819 στὸν Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον καὶ στὸν ἀδελφὸ του, ποὺ ἔμεναν τότε στὴ Σμύρνη, ἐπαινεῖ τὸν πρῶτο γιὰ «τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν περὶ τὰς θείας γραφὰς ἐμπειρίαν». Καὶ ἀναπολεῖ τὸ γεγονός, ὅτι πρὶν ἀνεβῆ στὸν Πατριαρχικὸ θρόνον, εἶχε διατελέσει παλαιότερα μητροπολίτης Σμύρνης, ὅπου, ὅπως λέει, κατέβαλε «πνευματικούς κόπους, εὐαγγελικῶς ἐκθρέψας τοὺς πατέρας αὐτῶν», δηλαδὴ τῶν Συμυρναίων. Καὶ τονίζει: «Ἡ δύναμις καὶ πειθῶ τῶν διδασκαλικῶν σου λόγων δύναται νὰ φέρῃ αὐτοὺς εἰς τὴν τῆς ἀληθείας ἐπίγνωσιν». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ἐξαίρει τὴ συμβολὴ τῶν διδασκάλων «ἐπ' ὠφελεία τοῦ γένους κοινή».

Ἐπιστολὴ ἀπευθύνει στὶς 10 Ἰουνίου 1816 καὶ πρὸς τὸν Νικόδημον τὸν Ἁγιορείτην γιὰ τὴ γνωστὴ ἐρμηνεία του τῶν ἀσματικῶν κανόνων τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν, ποὺ ἐκεῖνος τόσο εὐστοχα ἐπεχείρησε καὶ ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πολλές πνευματικὲς ἐνασχολήσεις του. Τοῦ γράφει ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως θ' ἀναλάβῃ τὴν ἐκτύπωση τῆς ὠραίας ἐκείνης ἐργασίας τοῦ φιλοπονώτατου μοναχοῦ: «Περὶ δὲ τῆς διὰ τοῦ τύπου ἐκδόσεως γίνεται φροντίς διὰ τῆς ἐκκλησίας, ἐπειδὴ ἐγκρίνει σωτηριώδη τὴν εἰς τὸ ἀπλούστερον ἐξηγήσιν τῶν σχολιαστῶν πατέρων, τόσον τῶν ἀσματικῶν τούτων κανόνων, ὅσον καὶ τῶν τῆς ὀκτωήχου θεοπινεύστων ἀντιφώνων. Ἄντιγραφέντων οὖν ἀμφοτέρων τῶν φιλο-

πονημάτων σου, θέλεις ἐξαποστεῖλαι αὐτὰ ἀμέσως πρὸς ἡμᾶς, διὰ νὰ φροντισωμεν, Θεοῦ εὐδοκοῦντος, περὶ τῆς διὰ τοῦ τύπου ἐκδόσεως». Πόσο ἐπρόσεξε ὁ Πατριάρχης τὴν προσφορὰ τοῦ Νικοδήμου, τὸ δείχνει ἡ περικοπὴ αὐτῆ τῆς ἐπιστολῆς του: «Ἐπαινοῦμεν τὸν ζῆλον τῆς λογιότητός σου, ὅτι ἐγνωμέν σε δι' ἱκανῶν χρόνων φιλοπονώτατον ἐν πνευματικοῖς συγγράμμασιν εἰς κοινὴν ὠφέλειαν τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος».

Σημασία ἰδιαίτερη ἔχει «σιγίλλιον ὑπὲρ τοῦ Ζακυνθίου ἱεροκῆρυκος Ἄντωνίου Μαρτελάου», ποὺ ὑπογράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1818. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Ἄντωνιος Μαρτελάος, ὅταν κατέλαθαν οἱ Γάλλοι τὴν Ἐπτάνησο, ἐξεφώνησε εὐθαρσείας λόγους καὶ ἔγραψε φιλελεύθερα ποιήματα. Καὶ ἀπὸ τοὺς πρῶτους στίχους τοῦ ποιήματός του «Πρὸς τὴν Ἑλλάδα» ἔχει ἐμπνευσθῆ ὁ Δ. Σολωμὸς τίς πρῶτες στροφές τοῦ «Ὕμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν». Ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' γράφει στὸν Μαρτελάο γιὰ δύο ρητορικοὺς λόγους, ποὺ ἐκεῖνος εἶχε ἀποστεῖλαι στὸν Πατριάρχην: «Οἱ δύο ἐκεῖνοι πῦρ πνέοντες ρητορικοὶ λόγοι, οὓς μετὰ παρρησίας ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ αὐτόθι ὀκρίθαντος ἐξεφώνησας...». Καὶ παρακάτω: «Ἐπεξεληθόντες δὲ εἶδομεν ἀκριβῶς καὶ ὑπέγνωμεν τὸ γενναῖον τοῦ τρόπου σου καὶ εἰλικρινές».

Συνδυασμός ἐθνικῶν αἰσθημάτων καὶ πολιτικῆς συνέσεως ἐξάγεται ἀπὸ πολλὰ ἔγγραφα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε'. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἓνα γράμμα του στὸν Πετρόμπεη, μὲ χρονολογία 20 Ἰουλίου 1819, ὅπου πάλι ἡ συνδρομὴ ὑπὲρ τῶν σχολείων εἶναι ἡ ἀφορμὴ. Ἄξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ προσφώνησή του: «Τῷ ἐνδοξοτάτῳ ἄρχοντι τῆς Μάνης κυρίῳ Πετρομπέη καὶ τοῖς τιμιωτάτοις καπιτανοῖς τε καὶ προκρίτοις».

Σημαντικὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε', ποὺ ἀπευθύνεται στὸν ἡρωϊκὸ ἐπίσκοπο Σαλῶνων Ἡσαΐα στὶς 28 Δεκεμβρίου 1820 — τρεῖς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ ἐγερτήριο σάλπισμα τῆς 25ης Μαρτίου 1821, ποὺ τὸ ἀκολούθησε ὕστερ' ἀπὸ 15 ἡμέρες,

στις 10 Ἀπριλίου 1821, ὁ μαρτυρικός θάνατος τοῦ Πατριάρχου. Εἶναι γνωστό, ὅτι ὁ Ἡσαΐας συνεργάστηκε, ὅπως καὶ ἄλλοι ἄρχιερεῖς, μετὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Ε΄ τὴν ἐποχὴ τῆς προπαρασκευῆς τῆς ἐθνεγερσίας. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1821 — δύο μόλις μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐξέγερση — ὁ Ἡσαΐας πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συνεννοήθηκε λεπτομερῶς μετὰ τὸν Πατριάρχη καὶ γύρισε στὴν Ἑλλάδα τὸν Φεβρουάριο κι ἔφερε συγκεκριμένες ὁδηγίες στοὺς ἐπισκόπους τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ρούμελης. Ὁ Ἡσαΐας ἔπεσε ἔνδοξα στὴ μάχη τῆς Ἀλαμάνας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821, τὸν ἴδιο μῆνα τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πατριάρχου. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε΄ στὸν Ἡσαΐα, γραμμένη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1820, εἶναι γεμάτη ἀπὸ σαφεῖς ὑπαινυγμούς, πού προέρχονται ἀπὸ φλογερὴ ψυχὴ, κι ἀπευθύνεται σὲ μιὰν ἄλλη, πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ ἴδια ἰδανικά. Κι οἱ δύο θάδιζαν τόσο σταθερὰ στὸν Γολγοθᾶ τῆς μεγάλης αὐτοθυσίας. Ἴδου μερικά ἀποσπάσματα: «Ἐχεμυθίας, ἀδελφέ, μεγίστη χρεῖα καὶ προφύλαξις περὶ πᾶν διάθημα. Οἱ γὰρ χρόνοι πονηροὶ εἰσι»... «Διὸ τὴν ἀγαθὴν ἐξελέξω μερίδα, κοινολογῶν μοι ἐμπιστευμένοι πατριώταις τὰ ἐχεμυθίας δεόμενα»... «Ἄσπασαι, σὺν ταῖς ἐμαῖς εὐχαῖς, τοὺς ἀνδρείους ἀδελφούς, προτρέπων εἰς κρυφίνουσαν διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων. Ἀνδρωθήτωσαν ὡσπερ λέοντες, καὶ ἡ εὐλογία τοῦ Κυρίου κρατυνεῖ αὐτούς, ἐγγὺς δ' ἔστι τὸ τοῦ Σωτῆρος Πάσχα. Αἱ εὐχαὶ τῆς ἐμῆς μετριότητος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σου, ἀδελφέ μου Ἡσαΐα. Γεώργει ἀκαμάτως καὶ ὄλθια γεώργια δώσει σοι ὁ πανύψιστος».

Ἐκεῖνο πού συνιστᾶ σὲ πολλὰ γράμματα τοῦ ὁ Γρηγόριος ὁ Ε΄ εἶναι ἡ ὁμόνοια καὶ ἡ σύμπνοια, πού ἔπρεπε τότε νὰ ἔχη τὸ Γένος. Κηρύσσει παντοῦ καὶ πάντοτε τὴν ὁμογνωμοσύνη καὶ τὴν ὁμοφροσύνη, πού ἦταν τόσο ἀπαραίτητη ἐκεῖνες τὶς δραματικὲς στιγμὲς τοῦ δουλωμένου ἔθνους. Σὲ γράμμα τοῦ πρὸς τοὺς Συμυρναίους ὑπογραμμίζει: «Ἀνάγκη πᾶσα, ἀφέντες τὰς διαφωνίας καὶ διαιρέσεις, νὰ ἐναγκαλισθῆτε τὴν

κατὰ Χριστὸν σύμπνοιαν καὶ νὰ συνδεθῆτε μετὰ τὸν ἱερὸν σύνδεσμον τῆς εὐλκρινούς ἀδελφικῆς ἀγάπης, τὸ αὐτὸ φρονούντες καὶ λέγοντες καὶ διενεργούντες».

Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄ ἀνήκει στὴν τιμητικὴ χορεία, πού ἀγίασε τὸν ἱερὸ Ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν μετὰ μαρτυρικὸ θάνατο. Δίκαια τὸ ἔθνος τοποθέτησε τὴ θυσία ἐκείνου — ὅπως καὶ τῶν ἄλλων μαρτύρων — στὸν θρόνο τῆς ἀποθεωτικῆς αἴγλης. Τὸ μαρτύριό του ὑμνήθηκε ἐπάξια. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, πού ἐξεφώνησε ἐπικήδειο λόγο στὶς 19 Ἰουνίου 1821 στὴν Ὀδησοῦ τῆς Ρωσίας, ἀφιέρωσε στὸν Πατριάρχη τρία ἐπιγράμματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεύτερο ἀρχίζει:

Τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦτο μὲν
τὸ μνημα σηκός· τιμία δ' ὀστέων κόνις·
καλὸς δ' ὁ πότμος· εὐκλεῆς δ' ὁ πᾶς
βίος·
ὁ δ' οἶτος, ἔπαινος· ἀφθιτον δ' ἄθλων
στέφος.

Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς στὰ 1823, δύο ἀκριβῶς χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Πατριάρχου, γράφοντας τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ἀφιερώνει τὶς στροφές 132-138 στὸ μαρτύριο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε΄. Μιὰ στrophὴ μόνο, τὴν 135η, ἀναφέρουμε:

Ὅλοι κλαῦστε! Ἀποθαμμένοι
ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας.
Κλαῦστε, κλαῦστε! Κρεμασμένος
ὡσάν νὰ ἔτανε φονιάς.

Καὶ στὸ ποίημά του «Στὸ θάνατο τοῦ λόρδου Μπάϊρον» ὁ Σολωμὸς κάνει μνεῖα τῆς θυσίας τοῦ Πατριάρχου στὴν 56η στrophὴ:

Ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ πολεμάρχου
περιζώνουνε πυκνοὶ
τὴν ψυχὴ τοῦ Πατριάρχου,
πὺ τὸν πόλεμο εὐλογοεῖ.

Ὁ Ἄρ. Βαλαωρίτης στὸ ποίημά του «Στὸν ἀνδριάντα Γρηγορίου τοῦ Ε΄» μᾶς δίνει ἕνα ἀσυγκράτητο πατριωτικὸ ἐξέσπασμα. Τρεῖς στίχοι:

Τὸ λείψανό σου τὸ φτωχό, τὸ ποδοπα-
τημένο,
τ' ἀνάσθησε ἡ ἀγάπη μας. Κι ἐδῶ
μαρμαρωμένο
θὰ στέκη ὀλόρθο, ἀκλόνητο. Κι αἰώνια
θὲ νὰ ζήση.

Ὁ Κ. Παλαμᾶς στὸ ποίημά του «Βα-
λαωρίτης», ἀφιερωμένο στὸν ποιητὴ, ἔ-
χει σ' ἓνα σημεῖο του τὴν ἐπίδραση ἀπὸ
τὴν ἐξύμνηση, ποῦ ἔκανε ὁ Λευκάδιος
στιχουργὸς στὸν Πατριάρχη:

Τοῦ Πατριάρχη τὸ λαϊμὸ θηλειὰ δέ
σφίγγει πιά. Ἡ κρεμάλα

τὸν ἔμπυρο ἄγγιξε οὐρανὸ σὰν τῆς
Ἁγίας Γραφῆς τὴ σκάλα.

Οἱ ἐρχόμενες ἑλληνικὲς γενεὲς δὲν θὰ
πάψουν νὰ τιμοῦν τὴ μνήμη τοῦ Γρηγο-
ρίου τοῦ Ε' καὶ δὲν θὰ λησμονήσουν
ποτέ τὴν ἐθελοθυσία του. Θὰ τὴ δια-
φυλάξουν ἀνεξάλειπτα ὡς «μνάμα κάλ-
λιστον ἀέθλων», ὅπως ὑμνήσε ὁ Πίνδα-
ρος. Ὑπῆρξε «ὁ ποιμὴν ὁ καλός», ποῦ
ὅπως γράφει παραστατικὰ ὁ εὐαγγελι-
στὴς Ἰωάννης (1' 11) «τὴν ψυχὴν αὐτοῦ
τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΞΥΔΗΣ

*«Μὲ προτρέπετε εἰς φυγὴν· μάχαιρα θὰ διέλθῃ τὰς ρύμας
τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν λοιπῶν πόλεων τῶν χρι-
στιανικῶν Ἐπαρχιῶν. Ὑμεῖς ἐπιθυμεῖτε ὅπως ἐγὼ μεταμ-
φιεζόμενος καταφύγω εἰς πλοῖον ἢ κλεισθῶ ἐν οἰκίᾳ οἰουδή-
ποτε εὐεργετικοῦ ἡμῶν Πρεσβευτοῦ, ν' ἀκούω δὲ ἐκεῖθεν πῶς
οἱ δήμοι κατακρεουργοῦσι τὸν χηρεύοντα Λαόν. Οὐχί! Ἐγὼ
διὰ τοῦτο εἶμαι Πατριάρχης, ὅπως σώσω τὸ Ἔθνος μου, οὐχὶ
δὲ ὅπως ἀπολεσθῇ τοῦτο διὰ τῆς χειρὸς τῶν Γενιτσάρων. Ὁ
θάνατός μου ἴσως ἐπιφέρῃ μεγαλυτέραν ὠφέλειαν παρὰ ἡ
ζωή μου... Σήμερον (Κυριακὴν τῶν Βαΐων) θὰ φάγωμεν
ἰχθῦς, ἀλλὰ μετὰ τινὰς ἡμέρας καὶ ἴσως καὶ ταύτην τὴν ἑβδο-
μάδα οἱ ἰχθύες θὰ μᾶς φάγωσιν... Ὑπάγω ὅπου μὲ καλεῖ ὁ
νοῦς μου, ὁ μέγας κληρὸς τοῦ Ἔθνους καὶ ὁ Πατὴρ ὁ Οὐρά-
νιος, ὁ μάρτυς τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων».*

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο Ε'

ὁ Ἐθνομάρτυς - Πατριάρχης

ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Ὁ Ἄλη πασᾶς, ὁ περίφημος Τεπελεν-
λῆς, τὸν λάτρευε. Ἐνας ἄλλος πασᾶς,
ὁ Κούρτ, τὸν θαύμαζε — μὰ τελικὰ τὸν
σκότωσε! Οἱ Τούρκοι γενικά, τὸν κήρυ-
κα αὐτὸν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὸν
ἀγαποῦσαν. Οἱ Χριστιανοί, ὁ πολὺς λα-
ός, τὸν ἀκολουθοῦσε μαγεμένος. Οἱ λη-
σιές μπροστά του μετανοοῦσαν. Οἱ δεμέ-
νοι μὲ τὸ χρῆμα καὶ τὴν ὕλη ἄφηναν
τὸ Πνεῦμα νὰ τοὺς κυβερνήσῃ.

Ὅπλα του λίγα γράμματα, μικρὸ ἄ-
νάστημα, καμιὰ κοσμικὴ δύναμη, κα-
μιὰ οἰκονομικὴ υποστήριξη, καμιὰ στα-
θερὴ ἀνθρώπινη συμπαράστασι, πίστη
στὸ Θεὸ κι ἐπιμονὴ στὸ ἔργο Του.

Αὐτὸς ἦταν ὁ Κοσμάς, ὁ «Ἅγιος τῶν
σκλάβων»⁽¹⁾.

Τόπος γεννήσεώς του ἡ Αἰτωλία, θέ-
βαια, ἡ ἐπαρχία τοῦ Ἀπόκουρου, ὅπως
λέει ὁ ἴδιος χωρὶς ἄλλο καθορισμό. Ἔ-
τος τὸ 1714. Οἱ γονεῖς του ἦσαν ἀπλοῖ
ἄνθρωποι καὶ εὐσεβεῖς.

Ὁ Κώστας, ὅπως ἔλεγαν τότε τὸν Κο-
σμᾶ, μορφώθηκε «ἐν παιδείᾳ καὶ νο-
θείᾳ Κυρίου», νεαρὸς μᾶλλον παρὰ
παιδί καὶ πάντως εἴκοσι ἐτῶν ἢ λίγο
μεγαλύτερος «ἄρχισε νὰ διδάσκῃ τὰ
γραμματικά»⁽²⁾, δηλαδή τὰ λίγα ποὺ
μόλις εἶχε μάθει.

Ἦταν σχεδὸν τριάντα ἐτῶν ὅταν ἄρ-
χιζε νὰ λειτουργῇ στὸ Ἅγιον Ὅρος ἢ
«Ἀθωνιάς» Σχολῆ καὶ ὁ Κώστας ἔσπευ-
σε νὰ θελτιώσῃ τὴν μόρφωσή του. Ἐ-
κεῖ διδάχτηκε ἀπὸ τὸν Καυσοκαλυβίτη,
τὸν Παναγιώτη Παλαμᾶ καὶ τὸν ὀνομα-

στὸ Εὐγένιο Βούλγαρη. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ,
ἀφοῦ ἔγινε ἱερεὺς, ξεκίνησε γιὰ νὰ ἐκ-
χριστιανίσῃ τοὺς χριστιανοὺς ποὺ εἶχαν
συχρὰ ξεχάσει ἢ καὶ ἀπαρνηθῇ τὴν πί-
στη τους. Αἰτία, δηλαδή, τῆς ἀναχωρή-
σεώς του ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος δὲν ἦ-
ταν, ὅπως ἔγραψαν ἐπανειλημμένα, ἡ ἀ-
ηδία⁽³⁾ του (!) γιὰ τὴν ἀργία τοῦ μο-
ναστικοῦ βίου, ἀλλὰ ἡ σωτηρία τοῦ
λαοῦ. Ἄλλωστε κι ὁ ἴδιος πίστευε πῶς
φεύγοντας ἀπὸ τὸ μοναστήρι διακινδύ-
νευε, μέσα στὸν κόσμον, τὴν σωτηρία τῆς
δικῆς του ψυχῆς.

Ὅπως ἴσως πῆρε τὴν μεγάλη ἀπό-
φαση ὑπακούοντας, ὅπως εἶπε κάποια
φορὰ, στὴν ἀποστολικὴ ἐπιταγή: «Μη-
δεῖς τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖω, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐτέ-
ρου ἕκαστος».

Ἄφετηρία του τὸ Πατριαρχεῖο — γιὰ
νὰ πάρῃ τὴν ἄδεια τοῦ κηρύγματος καὶ
νάχῃ, ἔτσι περισσότερο κύρος στὰ μά-
τια λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, ὁμόθησκων
καὶ ἀλλόθρησκων. Ἐπιπλέον ἐκεῖ, στὴν
Πόλη, διδάχτηκε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του
Χρῦσανθο «καὶ μερικὴν τινα τέχνην ρη-
τορικὴν»⁽⁴⁾.

Ὁ Κοσμάς, κι ὄχι Κώστας πιά, ἦταν,
ὅταν πῆρε τὴν εὐλογία τοῦ Πατριάρχη,
46 ἐτῶν, «τότε ποὺ ἄλλοι σκέφτονται
ν' ἀποσυρθοῦν»⁽⁵⁾. Ἄρχισε τὶς περιο-
δεῖες του τὸν ἴδιο χρόνο γιὰ νὰ μὴ στα-
ματήσῃ παρὰ μὲ τὴν Κοίμησή του στὶς
24 Αὐγούστου τοῦ 1779.

«Ὅργωσε» ὄλο τὸν χῶρον τῆς σημερι-
νῆς Ἑλλάδος, στεριά καὶ θάλασσα —

(1) Ἔτσι τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Κ. Σαρδε-
λῆς στὴν ὁμώνυμη μυθιστορηματικὴ βιο-
γραφία του.

(2) Ἀρχιμ. Αὐγουστίνου Καντιώτου
«Κοσμάς ὁ Αἰτωλός». Ἀθῆναι 1966 σ. 51.

(3) Βλ. Φάνη Μιχαλόπουλου «Κοσμάς
ὁ Αἰτωλός ὁ ἐθναπόστολος, Ἀθῆναι
1969 σ. 35.

(4) Αὐγ. Καντιώτου ἔ. ἀ. σ. 53.

(5) Ἰω. Μενούνου «Ὁ πάτερ Κοσμάς»
διηγηματικὴ βιογραφία, Ἀθῆναι 1969 σ. 5.

ἀπὸ τὰ «Δουκάνησα» (Δωδεκάνησα) ἢ πάντως κάποια νησιά τοῦ Αἰγαίου, μέχρι τὰ Ἐπτάνησα καὶ τὴν Πελοπόννησο — στὸ θόρειο τμήμα της. Κυρίως ὅμως κινήθηκε στὸν κεντρικὸ κορμὸ τῆς χώρας (Θράκη, Μακεδονία, Θεσσαλία, Σερεά) καὶ πρὸ πολλῆς ἀκόμη στὴν Ἡπειρο - Ἀλβανία. Τὸ τελευταῖο δὲν ἦταν τυχαῖο. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ προπαντὸς οἱ ἐξισλαμισμοὶ ἦσαν συχνοί, ἢ ληστεία εἶχε γίνῃ κάτι σὰν τιμητικὸ ἐπάγγελμα(!) καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε ἀποθαρραθῆ.

Ὁ Κοσμάς ἀρχισε τὸ κήρυγμα. Ἀπλῶ, μὲ γλῶσσα κατανοητὴ ἀπὸ τὸν λαό, μὲ χειροπιαστὰ παραδείγματα, θασισμένους πάντα στὰ Εὐαγγέλια καὶ ἀγνοώντας τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεώτερους, μίλησε, καρδιά μὲ καρδιά, μὲ τίς ἀγροϊκές ἐκεῖνες ὑπάρξεις καὶ θρησκείαν ἀνταπόκριση ἀπίστευτη.

Στὰ πόδια του ἀπλῆς ἢ μεγάλες κυρίες τῆς ἐποχῆς ἄφηναν τὰ χρυσαφικά τους γιὰ νὰ βοηθηθοῦν τὰ ὄρφανὰ καὶ νὰ χριστοῦν σχολεῖα. Ἰηστές, πού πλησίαζαν μὲ δολοφονικοὺς σκοπούς, πέταγαν τὰ ὄπλα καὶ γονάτιζαν. Τοῦρκοι πασάδες ἔτρεχαν πίσω του καὶ ξημερώνονταν στὸ ὑπαιθρο γιὰ νὰ τὸν ἀκούσουν. Ἀληθινὸ λαϊκὸ προσκύνημα ἦταν τὸ πέρασμά του.

Ἡ γλῶσσα του εἶναι τολμηρὴ — καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας ἀκόμη. Νὰ πῶς μιλάει γιὰ τὸ χρέος πού ἔχομε ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ⁽⁶⁾ :

«Θέλεις νὰ καταλάβῃς, ἀδελφέ μου, τὸ χρέος ὁπὸ ἔχεις εἰς τὸν Θεόν; Ἐσύ, ἀδελφέ μου, ἔχεις μίαν γυναῖκα⁽⁷⁾. Εἶσαι εὐχαριστημένος νὰ τὴν φιλήσῃ ἄλλος σὲ ἓνα μῆνα; ὄχι. — σὲ ἓνα χρόνον; ὄχι. — σὲ δέκα χρόνους; ὄχι. — σὲ πενήντα χρόνους; ὄχι. — σὲ ἑκατὸ χρόνους; ὄχι. Νὰ πορνεύῃ⁽⁷⁾ ἄλλος μὲ τὴν γυναῖκα σου δὲν τὸ εὐχαριστεῖσαι, νὰ ἐγγίξῃ τὸ δάκτυλό του ἄλλος ἀπάνω της, μήτε κι αὐτὸ δὲν τὸ θέλεις; τὴν με-

ρίδα σὲ θέλει ὁ Θεὸς νὰ μὴν ἔχῃς καὶ ἐσύ μὲ τὸν διάβολον⁽⁸⁾, ὅσην μερίδα δὲν θέλεις κι ἐσύ νὰ ἔχῃ ἄλλος μὲ τὴν γυναῖκα σου. Δὲν μᾶς ἔκαμεν ὁ Θεὸς διὰ τὸν διάβολον καὶ διὰ τὴν κόλασιν, ἀλλὰ διὰ τοῦ λόγου του, διὰ τὸν παράδεισον⁽⁹⁾. Αὐτὸ εἶναι τὸ χρέος μας, χριστιανοὶ μου».

Γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν θεωρεῖ ὑπεύθυνους τοὺς γονεῖς. Ἄς τὸν ἀκούσουμε⁽¹⁰⁾ :

«Εἶναι μιά μηλιά καὶ κάνει ξυνὰ μῆλα» ἐμεῖς τώρα τί πρέπει νὰ κατηγορήσωμε τὴ μηλιά, ἢ τὰ μῆλα; Τὴ μηλιά. Λοιπὸν κάμνετε καλὰ ἐσεῖς οἱ γονεῖς, ὁποῦ ἦστανε ἡ μηλιά, νὰ γίνωνται καὶ τὰ μῆλα γλυκά».

Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ πῶς δὲν συνιστᾷ στοὺς γονεῖς νὰ λένε καλὰ λόγια, καλὲς συμβουλές, ἀλλὰ νὰ κάμνουν καλὰ (ἔργα).

Στὸ θέμα τῆς ἰσότητος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν νὰ πῶς τοποθετεῖ, λογικὰ καὶ εὐαγγελικὰ μαζί, σὰν νέος Παῦλος, τὰ πράγματα⁽¹¹⁾ :

«Εὐρίσκονται πολλὲς γυναῖκες ὁποῦ εἶναι καλῆτερες (sic) καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνδρες. Ἀνίσως καὶ θέλετε οἱ ἀνδρες νὰ ἦστανε καλῆτεροι ἀπὸ τὲς γυναῖκες πρέπει νὰ κάμνετε καὶ ἔργα καλῆτερα ἀπὸ ἐκεῖνες, εἰ δὲ καὶ ἡ γυναῖκαις κάμνουν καλῆτερα ἔργα καὶ πηγαίνουν εἰς τὸν Παράδεισον καὶ ἐμεῖς οἱ ἀνδρες κάνομε κακὰ ἔργα καὶ πηγαίνομε εἰς τὴν Κόλασιν τί μᾶς ὀφείλει πού ἤμαστε ἀνδρες; καλῆτερα νὰ μὴν εἶχαμε γεννηθῆ εἰς τὸν κόσμον».

Ἔτσι ὁ ἅγιος Κοσμάς μὲ γλῶσσα πού ἔλεγε «τὰ σῦκα σῦκα καὶ τὴ σκάφη σκάφη» καὶ μὲ τὸ προσωπικὸ του παράδειγμα, τὸ ὄντως ἀποστολικόν, μετέστρεψε, ἀνθρωπίνως μόνος, τὴν ἴδια τὴ ροὴ τῆς Ἰστορίας σ' ἐκεῖνες τίς περιοχὲς προπαντός.

(8) Στὸ χειρόγραφο ἡ λέξις εἶναι ἄτονη.

(9) Στὸ χειρόγρ. μὲ μικρὸν π (ἀράδεισον) καὶ μικρὸν γράμμα μετὰ τὴν τελεία: αὐτό.

(10) Ἀντιγράφω τὸ ἴδιο χειρόγραφο.

(11) Τὸ ἴδιο χειρόγραφο.

(6) Ἀντιγράφω ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. 128, χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (Ὁ Κοσμάς δὲν φαίνεται νὰ ἄφησε γραπτὰ του).

(7) Τὸ χειρόγραφο ἐδῶ ἔχει κόμμα.

Ἡ ληστεία περιωρίστηκε πολύ καί σέ πολλά μέρη ἐξαφανίστηκε. Τό ἴδιο ἡ ἀγριαματωσύνη. Οἱ ἐξισλαμισμοὶ σταμάτησαν. Ὁ κόσμος ἡμέρεψε. Καί ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου μόνη ἐξακολούθησε νά φωτίζει πολλοὺς μέχρι σήμερα.

Ἦταν ἓνα κατόρθωμα πού πέτυχε ἕνας ἄνθρωπος (μέ τὸ Θεό) σέ κάτι λιγώτερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια.

Στὸν τίτλο τοῦ παρόντος ὠνομάσαμε τὸν ἅγιο Κοσμᾶ «ὁ πρόδρομος» καί ὄχι: ἓνας πρόδρομος. Ὁ λόγος εἶναι πὼς στάθηκε πρόδρομος τοῦ 21, ἐντελῶς ξεχωριστὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους καί γιὰ τὴν ἀκρίβεια, πιστεύομε, ὁ ἀνώτερος.

Δικαιολογοῦμε τὴν ἀποψή μας: ὁ Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς συγκίνησε τίς μεγάλες μάζες ἔχοντας σκοπὸ τοῦ τὴν πολιτική, βασικά, ἐλευθερία. Ὁ Κοραῆς, ὁ Βούλγαρις, πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, καί ἄλλοι ἔδωσαν στίς προσπάθειές τους ἓναν πνευματικώτερο χαρακτήρα, ἀφοῦ ἐπιζήτησαν νά «ξυπνήσουν» τὸν λαὸ μέ τοὺς ἀρχαίους ἢ μέ τὴ μόρφωση γενικά ἢ μέ τὴν πίστη στὸ Χριστό

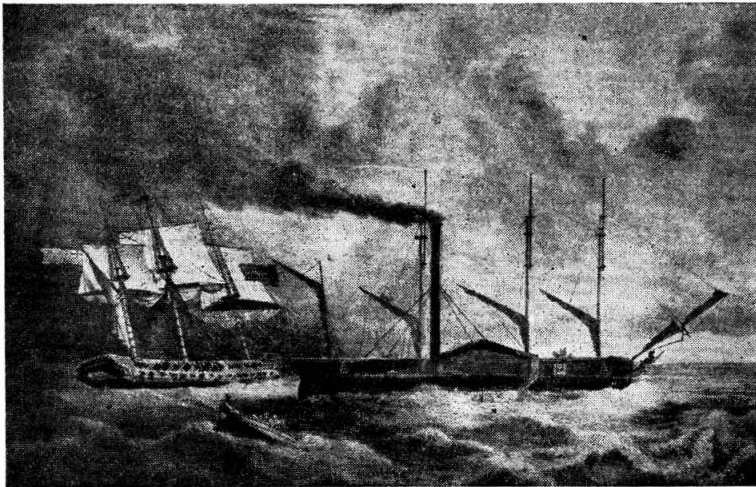
— ἢ καί μέ τὰ τρία αὐτά. Ὅμως οἱ, ἀναμφισβήτητοι, ἄγῶνες τους δὲν βρῆκαν πάντα σοβαρὴ ἀπήχηση, γιὰτι μιλοῦσαν «ἀπὸ καθέδρας» καί σέ γλῶσσα δυσνόητη ἢ καί ἀκατανόητη στὰ πλήθη.

Ὁ Κοσμᾶς, διάφορα καί πάνω ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, ἀφ' ἑνὸς κήρυξε τὸ ἀνώτερο εἶδος τῆς ἐλευθερίας, τὴν ψυχική, ἀφ' ἑτέρου μίλησε στὸ λαὸ μέ τὴ γλῶσσα του καί μέ τὸν τρόπο του. Γι' αὐτὸ καί πέτυχε ἀπόλυτα, μπορεῖ νά πῆ κανεῖς.

Δὲν ἀνεδείχθη, ἄρα, ἀπλῶς ὁ πρόδρομος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21, ἀλλ' αὐτόχρημα Ἐθνεγέρτης μέ τὴν ὑψηλότερη ἔννοια τοῦ ὄρου καί Ἐπαναστάτης μέ στόχο τοῦ τὴν Ἐπανάσταση τῆς Ἀγάπης.

Ὅχι πρόδρομος λοιπὸν παρὰ, θὰ λέγαμε, μεσίας τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖο, ἐμεῖς οἱ κατοπινοὶ του, ἀξίζει νά βλέπουμε μέ καμάρι καί — πόσο θὰ τὸν γέμιζε χαρά! — μέ διάθεση μόνιμη νά τὸν μιμηθοῦμε σέ πολλά.

ΙΩ. ΜΕΝΟΥΝΟΣ

Καρτερία

‘Ένα μοναστήρι - φλόγα του 21

(‘Ανέκδοτα χειρόγραφα Μονής ‘Αγ. Θεοδώρων Καλαβρύτων).

Τὰ πρῶτα καὶ ἀποφασιστικὰ γεγονότα τῆς κηρύξεως τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 διαδραματίζονται στὴν περιφέρεια Καλαβρύτων - Πατρῶν καὶ Καλαμάτας. Ὁ αἰφνιδισμὸς τῶν Τούρκων νὰ προλάβουν κάθε κίνησιν τῶν ραγιάδων, μὲ τὴν ἀναγκαστικὴν πρόσκλησιν τῶν προκρίτων καὶ δεσποτάδων στὴν Τρίπολι, ἀνάγκασε τοὺς ὄπλαρχηγούς νὰ κηρύξουν τὸν ἀγῶνα.

Τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ πολεμικὰ γεγονότα μοιάζουν περισσότερο μὲ ἔκρηξι ἠφαιστείου πού ἔκρυβε τὴν λάβα καὶ τὴν πίεσι τόσα χρόνια, καὶ λιγώτερο μὲ ἐπανάστασι πού εἶχε ἐτοιμασθῆ μὲ στρατιωτικὰ σχέδια καὶ προγράμματα. Ἡ λογικὴ πού ἦταν φυσικὸ νὰ λυγίζη μπροστὰ στὴν ἐκδικητικὴ δύναμι τοῦ κυριάρχου, εἶχε παραμερισθῆ ἀπὸ τὴ φλόγα τῆς καρδιάς γιὰ ἐλευθερία. Τὰ παλληκάρια πού γονάτισαν στὴν Ἅγια Λαύρα κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ θροντοφώνησαν τὸν ἀκοίμητο πόθο τοῦ Ἑλληνα γιὰ ἐλευθερία, οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ δὲν νοιάστηκαν γιὰ ὄπλα, τροφή, χρήματα, τόσο ἀναγκαῖα καὶ στὸν πιὸ τολμηρὸ πολεμιστῆ. Αὐτὸ πού εἶχε σημασία εἶναι ὅτι ἐκεῖ στὸ μοναστήρι ξεσηκωνόταν τὸ Ἔθνος ὀλόκληρο, καὶ ἦταν αὐτονόητο ὅτι θάδιναν στὸν ἀγῶνα ὅλοι ὅ,τι μπορούσαν.

Οἱ πρῶτες ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες μιλοῦν εὐγλωττα γι’ αὐτὸ τὸ ξεσήκωμα τῶν ψυχῶν πού ἀντιτάχτηκαν γυμνὲς σχεδὸν μπροστὰ στὸν ἐχθρό. Ἡ πολιρκία τῶν Πατρῶν, ἡ μάχη τῶν Καλαβρύτων, ἡ μάχη στὸ Πούσι καὶ στοῦ Λάλα, στὸ Πουρναρόκαστρο καὶ τὴν Ἀκράτα, κερδίζονται ἀπὸ στρατιωτικὰ σώματα μικρότερα ἢ μεγαλύτερα πού

δὲν διαθέτουν ἐκτὸς ἀπ’ τὰ δυσεύρετα ντουφέκια καὶ τὰ λιγοστὰ πολεμοφόδια μιάν, ἔστω καὶ στοιχειώδη, ὀργάνωσι ἐπιμελητείας. Σὰν νυχτώση καὶ καταλαγιάση τὸ ντουφεκίδι, τὸ ψωμί εἶναι λιγοστὸ καὶ τὸ προσφάι ὄχι σίγουρο. Κι ὅταν κινοῦν γιὰ πορεία καὶ οἱ κάπες τῶν παλληκαριῶν εἶναι ἀσήκωτο θάρος, δὲν ὑπάρχουν δυὸ περισσευόμενα μουλάρια γιὰ νὰ οἰκονομηθῆ ἡ περίστασις.

Θεωρητικὰ σὲ ὅλους εἶναι γνωστὸ μὲ πόση ἀνέχεια καὶ πόσες θυσίες δημιουργήθηκε τὸ 1821. Θάξιζε ὅμως νὰ γνωρίση κανεὶς μερικὲς ἄγνωστες σελίδες ἀπὸ τὴ μάχη πού ἔδιναν τὰ παλληκάρια ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τούρκο, μὲ τὴν πείνα, τὸ κρύο, τὴν ἔλλειψι πολεμοφοδίων, τὴν μεγάλη ἀνέχεια μὲ μιὰ λέξι.

Τὴν ἀλήθεια τούτη μᾶς ζωντανεύουν κάτι πρόχειρα σημειώματα-κειμήλια γραμμένα ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὰς σ’ ἓνα μισοσκισμένο κομμάτι χαρτί, ἄλλοτε προσεγμένα ἀπ’ τὸ χέρι κάποιου γραμματικοῦ, μὰ τίς περισσότερες φορές κακογραμμένα καὶ ἀνορθόγραφα, συταγμένα μὲ κόπο ἀπ’ τὰ λιγοστὰ γράμματα τῶν πολεμιστῶν.

Στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ ἀλληλογραφία(1) ἀγωνιστῶν καὶ ὄπλαρχηγῶν, ὅπως τοῦ Βασ. Πετμεζᾶ, Ἄνδρ. Πετμεζᾶ, Κων)νου Φωτήλα καὶ Παναγιωτάκη Φωτήλα, τοῦ Σωτ. Θεοχαρόπουλου, Μπενιζέλου Ρούφου, Ἰωάν. Θ. Κολοκοτρώνη, Σισίην κ. ἄ., πρὸς τὴν μονὴν τῶν Ἄγ. Θεοδώρων, ὡς καὶ σημειώσεις τῆς μονῆς γιὰ διάφορα περιστατικὰ τοῦ ἀγῶνος.

(1) Ἡ ἀλληλογραφία αὕτη ὀλόκληρος καὶ σχολιασμένη πρόκειται νὰ ἐκδοθῆ σὲ προσεχῆ ἐργασία. Τὰ ἔγγραφα θρῖσκονται στὴν Ἱερά Μονὴ Πεντέλης.

Ἡ μονὴ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων⁽²⁾ λόγῳ τῆς θέσεώς της — ἀνήκει στὴν ἐπαρχία Καλαβρύτων — θρέθηκε στὴν προφυλακὴ τοῦ ἀγῶνος.

Ἡ ἀκτινοβολία καὶ ἐπιρροὴ τοῦ μοναστηριοῦ ἦταν μεγάλη σ' ὅλους τοὺς γύρω κατοίκους, φαίνεται δὲ ὅτι οἱ καλόγηροι εἶχαν μνηθῆ στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία καὶ εἶχαν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ὄπλαρχηγούς. Κάποιοι μοναχοὶ Ἑλληνας Νικηφόρος πού ἤλθε ἀπὸ τὴν Μόσχα τὸ 1820 στὴν μονὴ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἀποστολὸς τῶν Φιλικῶν. Ἀνταλλάσσουν μὲ τοὺς ἀγωνιστὰς κρυφὰ σημειώματα γιὰ τὰ νέα τοῦ ἀγῶνος.

«Πανοσιώτατε κύριε Ἀκάκιε, σὰς προσκυνῶ. Τὸν ντεσκερέ σας (γράμμα) ἔλαβον, εἶδον τὰ ἐν αὐτῷ, ὅθεν νέον κατὰ τὸ παρὸν δὲν ἔχομεν κανένα διὰ τοὺς Τούρκους...».

Τόσον ὁ ἡγούμενος, ὅσον καὶ οἱ μοναχοὶ εἶναι οἰκείοι μὲ τοὺς ἀγωνιστὰς καὶ τοὺς ἀρχηγούς ὅπως βλέπομε στὴν ἀλληλογραφία τους. Γιὰ τὰ στρατόπεδα πού θρῖσκονται σὲ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἀκτίνα ἀπὸ τοὺς Ἀγ. Θεοδώρους, τὸ μοναστήρι ἀποτελεῖ ὄχι μόνον τὴν πνευματικὴ ἔστια ἀλλὰ καὶ τὸ κέντρον ἐνισχύσεως, τροφодοσίας καὶ ἀνεφοδιασμοῦ. Σὲ κάθε δυσκολία στέλλουν ἀποσταλμένο στὸ μοναστήρι μ' ἕνα σημειώμα — γραμμένο στὸ γόνατο τὶς περισσότερες φορές — καὶ εἶναι σίγουροι γιὰ τὴν βοήθεια.

(2) Ὁ ἀκριβὴς χρόνος πού ιδρύθηκε τὸ μοναστήρι δὲν εἶναι γνωστός. Ὑπάρχουν διάφοροι παραδόσεις πού ἀνάγουν τὴν ζωὴ τῆς μονῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 12 αἰ., τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι τὸ 1724 ἀνακαινίστηκε τὸ μοναστήρι, τὸ 1743 κτίστηκε τὸ καθολικόν, καὶ τὸ 1746 ἐτελείωσεν ἡ ἀγιογράφησις. Μαρτυρία κώδικος ἀναφέρει ὅτι κάποιος μοναχὸς Γαβριὴλ ἔφερε στὴ μονὴ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ στρατηλάτου ἀπὸ τὸ μέγα σπήλαιον. Ἡ μονὴ ἐκινδύνεψε ἀπὸ τοὺς βαρεῖς φόρους καὶ τὶς ἐπιδρομὰς τῶν Τούρκων, ἡ ἀγάπη ὅμως τῶν περιοίκων καὶ τὰ ἀφιερῶματα τῶν πτωχῶν, τὴν ἐγλύτωσαν ἀπὸ τὸν ἀφανισμόν. Στὶς παραμονὲς τῆς ἐπαναστάσεως τὸ μοναστήρι φαίνεται νὰ θρῖσκειται σὲ ἀκμῇ, εἶχε δὲ καὶ διάφορα μετόχια, ὅπως τῆς Σέλιτζας, Ρετεντοῦς, Ἀμαλιάδος καὶ Καρνεσίου.

«Καθηγούμενε, εὐλαβῶς προσκυνῶ. Ἐπροχθὲς σὰς ἐξανάστειλα διὰ ζῶα... Ἴδόν στέλλω ἐπίτηδες... νὰ ψήσετε διακόσιες δκάδες ψωμί καὶ νὰ τὸ φρωτῶσετε καὶ νὰ τὸ φέρετε ἐδῶ... ἐδικὸς σας

Π. Φωτήλας 25 Ἀπρ. 1821».

Τὴν ἴδια σιγουριά γιὰ ἀνταπόκρισι φανερώνει καὶ τὸ γράμμα τοῦ Β. Πετμεζᾶ.

«Πανοσιώτατοι πατέρες τῶν Ἀγ. Θεοδώρων. Ἐπίτηδες στέλλω τὸ παρὸν μου... νὰ μοῦ στείλετε αὖριον 2 γελᾶδια καὶ τρία σφαχτά... εἰς τὸν αἰ Βλάσι... 2 Ὀκτ. 1821».

Ὁ ὄπλαρχηγὸς Μπενιζέλος Ρούφος, πού ἀργότερα ἔγινε σύμβουλος Ἐπικρατείας, Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν καὶ Πρωθυπουργός, σ' ἕνα προσεγμένο, γεμάτο δωρικὴ λιτότητα σημειώμα, γράφει στὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς.

«Ἄγιε καθηγούμενε. Γνωρίζω ὅτι σοῦ δίνω βάρος, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ δὲν ἠμπορῶ ἀλλέως νὰ οἰκονομηθῶ, στείλε μου τρία μονᾶρια νὰ βάλω τὶς καπότες τῶν συντρόφων μου... καὶ ἀπὸ τὸ Λιβάρτζι σήμερον σοῦ τὰ στέλλω ὅπισθον καὶ μὲ ὑποχρεοῖτε».

Ὅταν ἡ ἀνάγκη ἔχη ζῶσει ἀπειλητικὴ τὸ στρατόπεδο ὁ ἀρχηγὸς ἀπὸ θία δὲν παρακαλεῖ, ἀλλὰ σχεδὸν διατάσσει τὸ μοναστήρι, δείγμα καὶ τοῦτο τρανὸ τῶν δυσκολῶν στιγμῶν.

«Ἄγιε καθηγούμενε τῶν ἁγίων Θεοδώρων... τὸ στρατεύμα πεινᾷ καὶ ὑστερεῖται... διὰ τοῦτο στέλλεται ὁ κύριος Νικηφόρος καὶ σοῦ γράφω ἀπόψε νὰ μᾶς προφθάσῃς 300 ὀκάδες ἀλευρὶ γιὰ νὰ οἰκονομηθῇ τὸ στρατεύμα... ὁ πατριώτης Σωτήριος Θεοχαρόπουλος».

Καὶ τὸ μοναστήρι τὴν ἴδια μέρα «πρόφθασε τὸ στρατεύμα» καὶ ἔστειλε περισσότερον ἀπ' ὅ,τι ζητήθηκε ὅπως μᾶς βεβαιώνει ἀπόδειξις τοῦ στρατηγοῦ Θεοχαρόπουλου μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία.

Ἡ μονὴ πού σ' ὄλα τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς παρηγοροῦσε, δυνάμωνε καὶ ἐτόνωνε τοὺς γύρω κατοίκους πού κατέφευγαν στὴ θαλπωρὴ της γιὰ νὰ ὑποφέρουν τὴ σκλαβιά, σὰν θρόντηξε τὸ πρῶτο ντουφέκι στὴν Ἁγία Λαύρα, ἀνοίξε διάπλατα τὶς πόρτες καὶ μῆκε πρῶτῃ στὸν ἀγῶνα. Τὴν ἀνυπαρξία ἐπιμελητείας καὶ τὴν ἔλλειψι κρατικῆς φροντίδος, ἀνέλαθε ν' ἀναπληρώσῃ τὸ ἀπλόχερο δόσιμον τοῦ μοναστηριοῦ σὲ κάθε ἀνάγκη. Ὁ ἡγούμενος μὲ τὰ λιγούστα γράμματα πού ξέρει, νοιώθει τὴν

ανάγκη νά σημειώση σ' ένα μικρό χαρτί τὰ δοσίματα τῆς μονῆς τοὺς πρώτους κι ὅλας μῆνες τῆς Ἐπαναστάσεως.

«1821 Μαρτίου 29 *κάνω θύμησι ὅτι στέλνωμ εἰς ὄρη τοῦ Τριποτάμου ἐν πρώτοις ψωμί 240 ὄκ.*

κρασί μπότσες (μεγάλες μπουκάλες) 35, ἔτερο ψωμί ὄκ. 40,

ἔτερο κρασί μπότσες 40,

τυρὶ ὄκ. 25.

Τῆ 25 Ἀπριλίον ἔστειλα 1 λεβέτι εἰς Τριπόταμα.

Τῆ 12 Μαΐου ἔστειλα 1 δαμάλι εἰς Τριπόταμα.

Τῆ 23 ἔστειλα μιὰ γελάδα εἰς Δίβρη.

Τῆ 25 ἔστειλα τυρὶ ὄκ. 60.

Τῆ 2 Ἰουνίου εἰς τοῦ Ποῦσι ἔστειλα ψωμί ὄκ. 154, ἔτερο ψωμί εἰς Ποῦσι ὄκ. 72.

Ἰουνίου 21 ἔστειλα εἰς Λειθάρτζι σφαχτὰ 10. Ἐπήγα αὐτόσμου (ἐγὼ ὁ ἴδιος) εἰς τὸν Ὀμπλὸ ψωμί ὄκ. 85. Εἰς Πουρναρόκαστρο ψωμί αὐτόσμου ὄκ. 87.

Σεπτ. 15 σφαχτὰ 60 εἰς Καλάβρυτα.

Εἰς Πάτραν αὐτόσμου ἐπήγα ψωμί ὄκ. 80. Κρασί φορτώματα 2. Μπότσες 82.

Θὰ τολμοῦσε νά πῆ κανεὶς πὼς ἡγούμενος καὶ μοναχοὶ ἔχουν κινητοποιηθῆ κι ἀγωνίζονται νά προφτάσουν κάθε ἀνάγκη τῶν πολεμιστῶν. Τοῦτο τὸ λιτὸ σημείωμα δεῖχνει τὸν ὄργανο δουλειᾶς στὸ μοναστήρι. Κι ὅταν δὲν ὑπάρχει κανένας ἄλλος, ὁ ἡγούμενος ἀνασκουμπωμένος φορτῶνει καὶ μεταφέρει ὁ ἴδιος, «ἐπήγα αὐτόσμου», τὰ δοσίματα τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ ἀπλοϊκὴ, ἀλλὰ γεμάτη μεγαλεῖο αὐτὴ μαρτυρία δίνει τὸ μέτρο συμμετοχῆς τῆς μονῆς στὸν ἀγῶνα. Ἡ βοήθεια τῆς φθάνει στὰ στρατόπεδα ποὺ βρίσκονται στὸ Λειθάρτζι, Τριπόταμα, Δίβρη, Ποῦσι, Ὀμπλὸ, Πουρναρόκαστρο, Καλάβρυτα, Πάτρα, στὴν ἀρχὴ κι ὅλας τῆς Ἐπαναστάσεως.

Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὰ τὸ μοναστήρι μυημένο καλὰ στὸν ἀγῶνα, δὲν μποροῦσε ν' ἀρκεσθῆ μόνο στὴν ἀποστολὴ τροφίμων. Σὲ μέρη ποὺ κανεὶς δὲν φανταζόταν, δίπλα στὸ ὀκτώγη κι τὰ τὸν ἀπόστολο ἦσαν κρυμμένα τὰ ντουφέκια καὶ τὰ πολεμοφόδια, γιὰ νά χρησιμοποιηθοῦν στὴν κατάλληλη στιγμή.

Τούτη τῆ μαρτυρία μᾶς δίνει ἡ μικρὴ σημείωσι τοῦ ἡγουμένου πιὸ κάτω. «Μαΐου 21 εἰς Τριπόταμα ἔστειλα μὲ τὸν Παρθένιον 2 ντουφέκια».

Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ ἀνοιχτὰ διαβάζουμε γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ μοναστηριοῦ

«*Πανοσιώτατε ἅγιε καθηγούμενε, εὐλαβῶς προσκυνῶ, ὁμοίως καὶ λοιποὺς πατέρας. Διὰ τοῦ παρόντος μον σᾶς δηλοποιῶ ὅτι μὲ τὸ νά εἶναι μεγάλη ἀνάγκη εἰσφέρετε διὰ τζιμπιχανέ (= πολεμοφόδια)... ἂν ἀγαπᾶτε τὸν Θεὸν τὰ φουσέκια αὔριον γίωμα νά εἶναι, ὅτι ἂν αὐτὴν τὴν ὥραν δὲν προθυμοποιηθῆτε ἢ πανοσιότητά σας ὡς ἄνω σᾶς γράφω κινδυνεύει τὸ πᾶν τῆς Ἀκράτας».*

Τὸ γράμμα μεταδίδει τὴν ἀγωνία τῶν ὀπλαρχηγῶν Ζαΐμη, Λόντου, Πετμεζᾶ, Χαραλάμπη, στὴ μάχη τῆς Ἀκράτας — μέσα τοῦ 1822 — ὅπου ἔχουν κυκλωμένους γύρω στοὺς 4000 Τούρκους — ὑπολείμματα τῆς στρατιᾶς τοῦ Δράμαλη — κι ἔχουν τελειώσει τὰ φουσέκια. Γράφουν στὸν ἡγούμενο σὰν σὲ φίλο τους ὀπλαρχηγῶ ποὺ καταλαβαίνει ἀπὸ τὶς ἀγωνίες τοῦ πολέμου καὶ θὰ συνδράμη στὴν ἀνάγκη. Καὶ ἡ βοήθεια πῆγε στὴν ὥρα τῆς στὴν Ἀκράτα καὶ ἡ πολιορκία δὲν λύθηκε ἀπὸ ἀνέχεια. Φαίνεται δὲ ὅτι διάφοροι καλόγηροι διακρίθηκαν σὲ ἐξαιρετικὲς πράξεις στὸν ἀγῶνα. Τοῦτο συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ διασωθέντα διπλώματα. Ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς, διὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν ἀπένευε ἀριστεία χάλκινα εἰς τὸν προηγούμενον Παφνούτιον καὶ τὸν ἡγούμενον Μακάριον «ὡς μεθέξαντας τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἡρωϊκοῦ ἀγῶνος.

Διπλώματα διὰ χαλκᾶ ἀριστεία ἐδόθησαν ἐπίσης σὲ πολλοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς, ὅπως εἰς τὸν Πολύκαρπον πνευματικόν, Χριστόφορον, Ἱερομ., Βαρθολομαῖον ἱεροδιάκονον, Ἰωσήφ ἱεροδιάκονον, Γερμανὸν μοναχόν, Πελάγιον μοναχόν, Χρῦσανθον, Παγκράτιον, Γεράσιμον, Βενέδικτον, Δαμιανόν⁽³⁾.

Ἀπὸ τὸν κατάλογο λείπει ὁ ἀγωνιστὴς ἡγούμενος Ἰάκωβος καὶ ὁ μοναχὸς ποὺ μετέφερε τὰ ντουφέκια Παρθένιος, διότι — ὅπως θλέπομε σὲ σημειώματα κωδίκων — εἶχαν πεθάνει.

Τὸ δεύτερο ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως, ὅταν ὁ ἀγῶνας ἀρχίζετο λίγο νά στεριωνῆ, ἡ πρώτη κυβέρνησις τῆς ἐπανα-

(3) Ν. Παπαδοπούλου, Μονῆς Ἁγ. Θεοδώρων ἐθνικαὶ ἐκδουλεύσεις. Ἀθῆναι 1958, σ. 6-7.

στατημένης Ἑλλάδος, ἡ Πελοποννησιακὴ Γερουσία ἀποφασίζει νὰ συνάψῃ ἔντοκον δάνειον ἑσωτερικοῦ, γιὰ νὰ καλύψῃ τὶς ἐπείγουσες ἀνάγκες τοῦ ἀγώνα. Στὴ μονὴ Ἁγ. Θεοδώρων καταλογίζεται εἰσφορά ἀπὸ 500 γρόσια, τὰ ὁποῖα τὸ μοναστήρι προσφέρει πρόθυμα, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ὁμολογία τῆς Γερουσίας.

Ἡ προσφορά τούτῃ φαίνεται νὰ γύμνωσε κυριολεκτικὰ τὸ μοναστήρι. Δύο μῆνες ἀργότερα ὅταν ἀποσταλμένος ἀπὸ τὴν ὑπερτάτῃ διοίκησι φτάνει στὴ μονὴ ζητώντας νέα βοήθεια, ὁ ἀγώνας κινδύνευε ἀπ' τὴν μεγάλη ἀνέχεια, δὲν ὑπάρχει οὔτε γρόσι στὸ ταμεῖο. Ὁ ἀγωνιστὴς ὅμως ἠγούμενος δὲν μπορεῖ νὰ διώξῃ τὸν ἀποσταλμένο τοῦ Ἔθνους μὲ ἄδεια χέρια, στὸ πρόσωπό του βλέπει τὴν ρακένδυτῃ Ἑλλάδα ποῦ παλεύει νὰ ἐπιζήσῃ. Τότε σὲ μιὰ χειρονομία — ποῦ δείχνει τί ἐσημαίνει πατρίδα γιὰ τὸ μοναστήρι — ἀφοῦ κάνει τὸ σταυρό του, μπαίνει στὴν ἐκκλησία καὶ κατεβάζει ὅ,τι μποροῦσε νὰ δοθῇ: ἀσημένια καντήλια(†), σκουλαρίκια, ἄλλα ἀφιερώματα, ἀσημένιο ἐξώφυλλο τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ ὅ,τι ἄλλο πολύτιμο ὑπῆρχε. Τί τὰ θέλει ὅλα αὐτὰ τὸ μοναστήρι σάν χαθῆ ὁ μεγάλος ἀγώνας; Οἱ νυχτερινὲς προσευχὲς τῶν μοναχῶν θάβαν πιὸ θερμὲς μπροστὰ στοὺς ἀγίους ποῦμειναν χωρὶς καντήλια.

Καὶ διαβάζουμε στὴν πρόχειρῃ ἀπόδειξι:

«Δηλοποιῶ ὁ ὑπογεγραμμένος ὅτι ἔλαβον ἀπὸ τὸν ἅγιον καθηγούμενον κύριον Ἰάκωβον τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου τῶν Ἁγ. Θεοδώρων κειμένον κατὰ τὴν ἐπαρχίαν τῶν Καλαβρυτίων, ἀσῆμι καθαρὸν ὀκάδες 2 καὶ δράμια 190: εἰς κανδήλια τρία, περιζώννα μικρὰ καὶ μεγάλα δέκα, ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον κομμάτια τρία... καὶ εἰς ἔνδειξιν ἔδωκα τὸ παρὸν ἐνυπόγραφόν μου εἰς χεῖραν του κατὰ τὴν ἐπιταγὴν τῆς ὑπερτάτης διοικήσεως 1822, Μαῖου 20».

(4) Μαρτυρίες γιὰ τὸν κατασκευαστὴ καὶ τὴν ἀξία τῶν ἀσημικῶν τούτων θρίσκουμε στὶς σημειώσεις κωδίκων τῆς μονῆς. Βλ. Ν. Βέη, Κατάλ. κωδίκων τῆς ἐν Ἀρσαυείᾳ Μονῆς τῶν Ἁγ. Θεοδώρων. Ἐπετ. Πάρν. τ. Θ' (1906) σ. 62.

Μὲ τέτοιες θυσίαι κρατήθηκε καὶ δὲν ἔσθῃσε τόσα χρόνια ὁ ἀγώνας.

Ἐνα μοναστήρι στὸν ἀπόκρυφο θράχο τοῦ Ζέμπε, ἡ μονὴ Ἁγ. Θεοδώρων, πρωτοπαλλήκαρο στὶς προφυλακὲς τοῦ ἀγώνα, δίνει καινούργια διάστασι στὴ προσφορά τοῦ κλήρου στὸν ἀγώνα τοῦ Ἔθνους!

Μιὰ κλίμακα προσφορῶν καὶ θυσιῶν, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ μαρτυροκαπι-σμένα σημειώματα τῶν ἀγωνιστῶν, θέτουν σὲ νέα ἀξιολογικὴ τοποθέτησι τὴ συμμετοχὴ τῆς ζωντανῆς ἐκκλησίας στὸν ἀγώνα γιὰ πίστι καὶ ἐλευθερία. Ἐνα μέλος αὐτῆς τῆς ζωντανῆς ἐκκλησίας, τὸ μοναστήρι τῶν Ἁγ. Θεοδώρων, ζῆσι ἀναπνέει στὸν παλμὸ τοῦ Ἔθνους, συμμετέχει σὲ κάθε σημαντικὸ ἐθνικὸ γεγονός καὶ δίνει τὸ παρὸν πάντοτε μὲ τρόπο δυναμικὸ. Τὸ παρὸν αὐτὸ δείχνει καὶ ἡ ἀπόφασις τῆς μονῆς ὅταν μαθεύθηκε ὁ θάνατος τοῦ ἀρχιστρατήγου τῆς ἐπαναστάσεως Θ. Κολοκοτρώνη, ὅταν πιά ἡ Ἑλλάς ζοῦσε ἐλεύθερη. Τὸ κείμενο τοῦτο, ποῦ δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορά, μᾶς δείχνει κατὰ τὸν πιὸ εὐγλωττο τρόπο πῶς ἡ ἱστορικὴ τούτῃ μονὴ — ποῦ εἶναι ἀκόμη ἓνα ζωντανὸ μοναστήρι καὶ ἀξίζει νὰ τὸ προσκυνήσουσι οἱ νεοέλληνες — συμμερίστηκε «μεθ' ὅλου τοῦ Ἔθνους τὴν βαθεῖαν λύπην «ἦν ἐπέφερε τὸ θλιβερὸν ἄκουσμα τῆς αἰφνιδίου ἀποβιώσεως τοιοῦτου ἐνδόξου προμάχου καὶ ἥρωος» καὶ θεωρεῖ τὸν χαμὸ τοῦ ἀπώλειαι ὄχι μόνον γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν μονὴ.

Τιμᾶ τὸν εὐεργέτη τῆς πατρίδος μαζί μ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ ξεχωριστὰ «λόγῳ ὀφειλομένης εὐγνωμοσύνης πρὸς αὐτὸν ἐκ μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ ἰδίως τῆς ἱερᾶς ἡμῶν μονῆς».

Ἄρ. 63.

Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς ἐπαρχίας Κυναιθῆς().*

Συνεδριάσαν σήμερον τὴν εἰκοστὴν δευ-

(*) Τὰ Καλάβρυτα εἶναι κτισμένα στὴ θέσι τῆς ἀρχαίας π. Κυναιθῆς.

τέραν τοῦ τρέχοντος μηνὸς Μαρτίου τοῦ 1843 — ἔτους, καὶ θεωροῦν ὅτι ὀφείλει ν' ἀποδώσῃ καὶ αὐτὸ ἐξ ὀνόματος τῆς ἱερᾶς ταύτης Μονῆς τὴν ὀφειλομένην ἐγγνωμοσύνην του εἰς τὸν μεταστάνα εἰς Κύριον ἀειμνηστον ἀρχηγὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Θ. Κολοκοτρώνη διὰ τὸ ὑπὲρ πατρίδος ἐνδόξα καὶ λαμπρὰ κατορθώματά του, καὶ συμμεριζόμενον μεθ' ὅλου τοῦ ἔθνους τὴν βαθεῖαν λύπην ἣν ἐπέφερε τὸ θλιβερὸν ἀκουσμα τῆς αἰφνιδίου ἀποθιώσεως τοιοῦτου ἐνδόξου προμάχου καὶ ἡρώως τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος.

Ἀποφασίζει:

Α'. Κατὰ τὰς εἰκοσιπέντε ἐνεστῶτος μηνός: ἦτοι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς εορτῆς νὰ τελεσθῇ ἐντὸς τῆς μονῆς μνημόσυνον ὑπὲρ μακαρίας ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ εὐεργέτου τῆς πατρίδος Θ. Κολοκοτρώνου, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ λάβωσι μέρος ἀνεξαιρέτως ἅπαντες οἱ συμμασταί, καὶ νὰ ἐνεργηθῇ τὸ

τοιοῦτον μ' ὄλην τὴν συνήθη μοναστηριακὴν ἐκκλησιαστικὴν παράταξιν.

Β'. Νὰ ἐγχαραχθῇ τὸ ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου τούτου πρωταθλήτου τῆς πατρίδος, καὶ ἐν τοῖς μοναστηριακοῖς διπτύχοις εἰς μνημόσυνον αἰώνιον τοῦ ἐνδόξου πρωταγωνιστοῦ τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, λόγῳ ὀφειλομένης ἐγγνωμοσύνης πρὸς αὐτὸν ἐκ μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ ἰδίως τῆς ἱερᾶς ἡμῶν μονῆς διὰ τοὺς πολυειδεῖς καὶ ἐνδόξους ὑπὲρ τῆς Πατρίδος ἡρωϊκοὺς ἀγῶνας του.

Ὁ καθηγούμενος

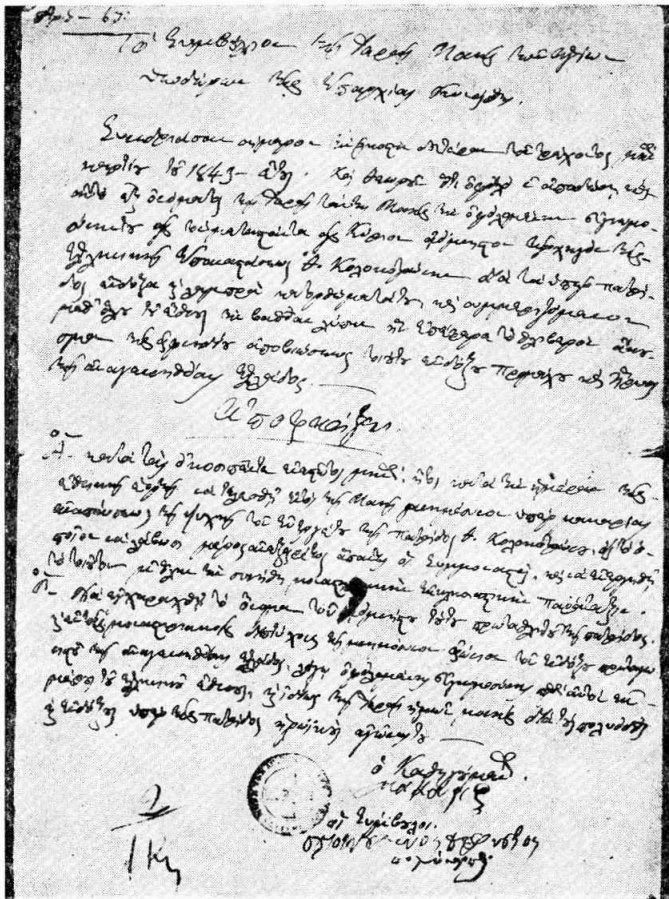
Μακάριος

Οἱ Σύμβουλοι

Προηγούμενος Παφνούτιος

Πολύκαρπος

ΖΩΗ ΜΟΥΡΟΥΤΗ - ΓΚΕΝΑΚΟΥ

Ἡ ἀπόφασις τῆς μονῆς Ἁγίων Θεοδώρων ὅταν πέθανε ὁ Θ. Κολοκοτρώνης.

Η ΚΑΛΥΜΝΟΣ

(ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΠΕΡ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ)(*)

Αἱ βιοτικά συνθήκαι τῶν Καλυμνίων ὑπῆρξαν πάντοτε δυσμενεῖς, δυσχεραίνουσαι τὴν ἐπίτευξιν πνευματικῆς προόδου καὶ εὐημερίας. Τὸ ἄγονον τῆς μικρᾶς ἐδαφικῆς ἐκτάσεως, ἡ ὁποία δύναται νὰ καλλιεργηθῆ ὅπωςδήποτε, ἡ γυμνότης τῶν πολλῶν βραχῶδων ὄρεων, τὰ ὁποῖα, διασταυρούμενα μεταξὺ τῶν, δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὄδοφραγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐννοοῦν νὰ ἀφήσουν τοὺς διαβάτας νὰ ἀνεύθουν ἐλεύθεροι πρὸς ἐλεύθερον ὀρίζοντα, ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν πηγῶν ὕδατων, ὑποχρεοῦσα τοὺς κατοίκους νὰ ἐναποθηκεύουν εἰς δεξαμενὰς τὰ ὄμβρια ὕδατα, ὡσάκις ἤθελαν λειτουργῆσαι οἱ κρουνοὶ τοῦ οὐρανοῦ, ἡ νὰ διανύουν ἀποστάσεις μεγάλας μὲ τὴν ὕδριαν ἐπ' ὤμων, διὰ νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ εὐάριθμα μακρινὰ φρέατα τὸ πολύτιμον ὄσφ καὶ δυσεὔρετον ὕδωρ, ἡ ἔλλειψις οἷας δῆποτε βιομηχανίας, ὀφειλομένη εἰς τὴν σπάνιν ἀτομικοῦ πλοῦτου, πάντα ταῦτα ὑπεχρέωσαν

τοὺς Καλυμνίους νὰ ἀντιληφθοῦν, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι προβληματικὴ δι' αὐτοὺς καὶ ὅτι ἔπρεπεν ἕκαστος ἐξ αὐτῶν νὰ ἐντεινῆ τὰς προσπάθειάς του εἰς τὸ ἔπακρον, νὰ ἀναπτύξῃ τὰς σωματικὰς, ψυχικὰς καὶ πνευματικὰς του δυνάμεις εἰς τὸ ἀνώτατον ὄριον καὶ νὰ προπαρασκευασθῆ δι' οἰανδήποτε ἀντιξοότητα, ἐὰν ἤθελε νὰ διατηρηθῆ ἐν τῇ ζωῇ, ἐξερχόμενος νικητῆς ἐκ τῆς πάλης του πρὸς τὰς πολλαπλὰς στερήσεις, μὲ τὰς ὁποίας εἶναι προικισμένη ἡ πατρίς του.

Ἡ θάλασσα, ἡ ὁποία περιζώνει τὰς ἀκτὰς τῆς Καλύμνου, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὁ κυριώτερος καὶ ὁ μονιμώτερος στίβος τῆς ἀναπτύξεως τῆς δραστηριότητος τῶν Καλυμνίων. Ἡ ἀλιεῖα τῶν ἰχθύων καὶ τῶν σπόγγων φέρνει τοὺς Καλυμνίους εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ μεταλλάξουν τὴν κλινὴν τῶν ἀπὸ τοῦ στερεοῦ θάθρου τῆς οἰκίας των εἰς τὴν ταλαντευομένην καὶ ἀσταθῆ ἐπιφάνειαν τῶν κυμάτων, καὶ νὰ συντροφεύουν καθημερινῶς μὲ τοὺς κατοίκους τῶν θαλασσιῶν βυθῶν, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν συντήρησιν τῶν οἰκογενειῶν των μὲ τὰ κέρδη τῆς ἐπιμόχθου, σκληρᾶς καὶ ριψοκινδύνου ἐργασίας των.

Ἡ μετανάστευσις, κατὰ δεύτερον λόγον, ὑπῆρξε ἡ ἐλπιδοφόρος διέξοδος ἐκ τῶν τραγικῶν οικονομικῶν δυσχερειῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Καλυμνίων. Καὶ διεσπάρησαν οἱ Καλύμνιοι ἀνὰ πάσας τὰς γωνίας τῆς ὑφῆλιου, οἱ πλείστοι δὲ ἐκ τῆς παιδικῆς των ἡλικίας.

Ἀλλὰ, μὲ τὴν συντροφίαν τῶν κυμάτων ἡ τῶν θεληγῆτρων τῆς ξενιτειᾶς, δὲν ἠθέλησαν νὰ λησμονήσουν τὴν πατρίδα των, διότι δὲν ἠθέλησαν νὰ λησμονήσουν τὴν οἰκογένειάν των, τὴν ὁποίαν ἀπεχωρίσθησαν εἰς νεαράν ἡλικίαν. Ἡ εἰκὼν τοῦ σπιτιοῦ των, τῆς συνοικίας

(*) Τὸ ἄρθρον μου αὐτὸ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ Ἄγων τῶν Συμμάχων» πολεμικὸν λεύκωμα, ἐκδοθὲν τῷ 1942 ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου Χ. Δημητριάδου. Συνεπεῖα τῶν ἐθνικῶν ἐορτασμῶν, οἱ ὁποῖοι ὀργανοῦνται καὶ πραγματοποιοῦνται καθ' ἅπασαν τὴν χώραν ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος τοῦ 1821, ἐνόμισα, ὅτι θὰ ἦτο καλὸν καὶ πρέπον συνάμα νὰ ἀναδημοσιευθῆ τὸ ἄρθρον μου αὐτὸ, ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ὁποίου θὰ ἴδῃ κανεὶς νὰ θλασπᾶν ἕνα εὖσομον ἀνθος, προϊόν τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων τῶν φιλελευθέρων καὶ γενναιοψύχων Καλυμνίων, τὸ ὁποῖον προστιθέμενον εἰς τὰ ἄπειρα εὐώδη ἄνθη τῆς ψυχῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, θὰ συμβάλῃ εἰς τὴν κατασκευὴν μεγαλοπρεποῦς στεφάνου, προωρισμένου νὰ στέψῃ τὸ πανάγιον μέτωπον τῆς ἀθανάτου Ἑλλάδος.

των, τῆς πτωχῆς των πατρίδος, διετηρεῖτο ζωηρὰ εἰς τὴν σκέψιν των. "Ἐνα ἦτο τὸ ὄνειρόν των" νὰ ἀποκτήσουν κάποιαν οἰκονομικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ νὰ ἐνισχύσουν, μὲ τὴν ἰδικὴν των συμβολήν, τὴν πρόδον καὶ τὴν εὐημερίαν τῶν ἰδικῶν των.

"Υπερήφανοι, διότι ἐνίκησαν τὰς δυσκολίας τῆς ζωῆς μὲ τὴν ἐπιμονὴν μιᾶς ἐντίμου ἐργασίας, μίαν φιλοδοξίαν εἰχον" νὰ ἐλαττώσουν τὰς δυσχερείας τῶν συμπατριωτῶν των. Ἡ φιλοδοξία αὕτη ἔσωσε τὴν Κάλυμνον καὶ εἰς τὴν φιλοδοξίαν αὕτην πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἡ σημαντικὴ πνευματικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῆς Καλύμνου κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Σύνδρομον πρὸς τὴν τοιαύτην φιλοδοξίαν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν Καλυμνίων εἶναι ἡ αὐτοπεποίθησις, προῖον τῆς ἐπιτυχοῦς ὑπερπηδήσεως τῶν ποικίλων προσκομμάτων καὶ δυσχερειῶν, κατὰ τῶν ὁποίων ἕκαστος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παλαίει ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ζῆσῃ καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ.

Ἐπὶ τῶν πολυτιμῶν τούτων ψυχικῶν θεμελιῶν ἐγείρεται ὁ ζωηρὸς πόθος τῶν Καλυμνίων πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀνεξαρτησίας των τόσοσιν τῆς ἀτομικῆς ὅσον καὶ τῆς γενικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς πατρίδος των.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἀπήχει εἰς τὴν ψυχὴν τῶν Καλυμνίων μὲ δύναμιν, ἢ ὁποῖα τοὺς συναρπάζει. Οὐδεμία σαγήνη εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐξαλείψῃ τὴν φυλετικὴν των προσωπικότητα, οὐδεὶς κίνδυνος εἶναι ἱκανὸς νὰ τοὺς ἀφοπλίσῃ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἔθνικῶν των ἐπιδιώξεων, οὐδεμία ἀπειλὴ καὶ οὐδεὶς ἀτομικὸς ὑπολογισμὸς ἡμποροῦν νὰ τοὺς ἀποτρέψουν ἀπὸ τὸν ἀγῶνα πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ πόθου των πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των.

Καὶ ἐὰν κατὰ καιροὺς, πρὸ τῆς ἀνωτέρας θίας, δίδουν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἔχουν ἐξοικειωθῆ πρὸς μίαν κατάστασιν ξένην πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ ψυχικοῦ των κόσμου, τοῦτο δὲν ὀφείλεται, εἰ μὴ εἰς τὴν ἀρετὴν τῆς ἐγκαταρτήσεως, ἢ ὁποῖα τοὺς προπαρασκευάζει εἰς ἀγῶνας λαμπροὺς ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ.

Κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς τοιαύτης ἐγκαταρτήσεως των εὐρίσκουν ἐνίσχυσιν ψυχικὴν ἐκ τοῦ ζωηροῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου εἶναι ἐμποτισμένοι.

Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 αἱ νῆσοι τοῦ ἑλληνικοῦ Αἰγαίου ἠσθάνθησαν ἐξαιρετικὴν συγκίνησιν. Αἱ ὑποσχέσεις τῶν κηρυγμάτων τῶν πρακτόρων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπισκεφθῆ τὸν νησιωτικὸν πληθυσμὸν διὰ νὰ μυσσοῦν εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ὑπὲρ ὄλων ἀγῶνος τοὺς ἐξέχοντας πολίτας, ἐλάμβαναν σάρκα καὶ ὄστα. Ἡ κλαγγὴ τῶν ὄπλων ἀντήχει εἰς τὰ ἑλληνικὰ θουνά καὶ ἀπετέλει τὸ ἐγερτήριο σάλπισμα ὄλων τῶν ἀπανταχοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας Ἑλλήνων. Οἱ Καλύμνιοι δὲν ἐπερίμεναν νὰ προηγηθοῦν ὄλοι οἱ ἄλλοι, διὰ νὰ ἀκολουθήσουν αὐτοί. Οὕτε ἐπεδίωξαν συμβιβασμοὺς μὲ τὴν συνείδησίν των προβάλλοντες τὸν ἰσχυρισμὸν, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἀποτελεσματικὴ ἐξέγερσις των κατὰ τῶν Τούρκων, ἐφ' ὅσον καὶ πλοίων ἔστεροῦντο καὶ ἐνδοχώρας, δυναμένης νὰ προστατεύσῃ αὐτοὺς, εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν οἱ Τούρκοι θὰ ἐπεχείρουν νὰ τιμωρήσουν αὐτοὺς διὰ τὴν ἑπαναστατικὴν των πράξιν.

Μὲ ὀρμὴν ἀνωτέραν παντὸς ὕλικου ὑπολογισμοῦ, μὲ ἐναπόθεσιν τῶν ἐλπίδων των εἰς τὸν "Υψιστον καὶ στηριζόμενοι εἰς τὸν φλογερὸν πόθον τῆς ἀπολυτρώσεώς των ἐκ τοῦ ἀλλοθρήσκου δυνάστου, ἀπετόλμησαν νὰ ἑπαναστατήσουν καὶ νὰ ὑψώσουν τὴν Σημαίαν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Πανελληνίου Ἀγῶνος.

Δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ προσηκόντως ἡ νεωτέρα ἱστορία τῆς Δωδεκανήσου, ὥστε νὰ εἰμθα πλήρως ἐνήμεροι ὄλων τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐθνικῆς δράσεως ἐκάστης νήσου κατὰ τὸν μέγαν ἐθνικὸν ἡμῶν ἀγῶνα τοῦ 1821. Τοιουτοτρόπως ἀγνοοῦμεν καὶ τὴν ἡμερομηνίαν τῶν πρώτων ἑπαναστατικῶν πράξεων τῶν Καλυμνίων. "Ὅταν ὅμως λάθωμεν ὑπ' ὄψει τὴν στενότητα σχέσεων, ἢ ὁποῖα

ούφιστατο μεταξύ τῆς Καλύμνου καὶ τῆς Πάτμου(*), τῆς ὁποίας ἡ ἐπιρροή κατὰ τοὺς ἐπαναστατικούς ἰδίᾳ χρόνους ἦτο σοβαρά, ἐκτεινομένη καὶ ἐπὶ τῆς Λέρου καὶ ἄλλων πλησίον αὐτῆς κειμένων νήσων, τότε εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἀπὸ τῆς 12ης Ἀπριλίου, ἡμέρας καθ' ἣν πανηγυρικῶς ἀνεπετάσθη ἐν Πάτμῳ ἡ Σημαία τῆς Ἐλευθερίας διὰ χειρῶν τῆς Α. Θ. Μακαριότητος, τοῦ αἰοδίου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου, παρεπιδημοῦντος αὐτόθι, ἡ Κάλυμνος συγκατελέγετο μεταξύ τῶν ἐπαναστατημένων νήσων καὶ εἶχε τὴν τιμὴν νὰ συναριθμηταί μεταξύ τῶν πρωτοπόρων τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἀδελφῶν.

Ἀλλὰ καὶ καθ' ἅπασαν τὴν διάρκειαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ἡ Κάλυμνος ἦνωσε τὰς τύχας τῆς μετὰ τῆς Πάτμου, τῆς ὁποίας τὰς ὑποδείξεις καὶ ὁδηγίας ἐδέχετο ἐκάστοτε μὲ ἀίσθημα τυφλῆς πειθαρχίας καὶ ἀφοσιώσεως.

Τοῦτο μαρτυροῦν τὰ κάτωθι ἔγγραφα, τὰ ὁποία ἀναδημοσιεύω ἐκ τῆς μελέτης τοῦ καθηγητοῦ Μ. Μαλανδράκη ὑπὸ τὸν τίτλον «Νησιωτικά Χρονικά», φιλοξενηθείσης εἰς τὸν 11ον τόμον τοῦ περιοδικοῦ «Ἑλληνικά»:

Τοῦ Ἐπισκόπου Λέρνης Ἱερεμίου καὶ τῶν προεστώτων Καλύμνου πρὸς τοὺς Ἐφόρους Πάτμου

«Ἐπειδὴ καὶ στέλνεται τὸ παρὸν ἡμῶν ἐκ μέρους μας καὶ ἐκ μέρους τῆς κοινότητός μας, ἐπὶ τοῦτο λοιπὸν καὶ σφραγίζομεν τὸ παρὸν ἡμῶν τῇ σφραγίδι τῆς κοινότητός μας εἰς θεβαίωσιν.

»Τιμιώτατε ἐν πραγματικαῖς σιῶρ Νικολάκη καὶ τιμιώτατοι ἔφοροι τοῦ γένους, πατρικῶς ἐπευχόμενος εὐλογοῦμέν Σας ὁμοίως τε καὶ οἱ ἐδῶ πρώτιστοι τῆς πατρίδος μας ἀδελφικῶς σὰς ἀσπάζονται. Μὲ τὸν ἐρχομὸν τοῦ ἀδελφοῦ μας Χατζῆ Ἀναγνώστου ἐλάβομεν

τὸ ποθητὸν ἡμῖν γράμμα σας. Πληροφωρηθέντες δι' αὐτοῦ τὰ πάντα, μεγάλως ἐχάρημεν τῶρα δὲ στέλλομεν ἐξεπίτηδες τὸν αὐτὸν αὐτάδελφόν μας Χατζῆ Ἀναγνώστην, τὸν ὁποῖον παρακαλοῦμεν νὰ ἐφοδιάσῃ ἢ αὐτόθι ἐφορεία μὲ οἶον τρόπον στοχασθῆ ἢ τιμιότης τῆς καὶ οἱ ἔφοροι, διὰ νὰ μᾶς προλάβῃ ἐν τάχει μικρὰ δύνამις ἀπὸ ἐνὸς ἀρμαμένου καὶ ὕλης κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν, ὅπου μᾶς δίδει διὰ γράμματός τῆς!

Παρακαλοῦμεν λοιπὸν καὶ αὖθις νὰ μὴν παραβλέψῃ εἰς αὐτὸ τὸ ζήτημα, διότι πάσχομεν μεγάλως ἀπὸ τοὺς πέριξ καὶ ἂν εἶναι τρόπος νὰ μᾶς σταλθῆ ἢ σκουνα, ὅπου ὁ καπετὰ Γιώργης ἔκαμε πρέζαν εἰς τὴν πατρίδα μας, τὴν ὁποίαν ἄς συμφωνήσῃ ἢ τιμιότης τῆς μετὰ τῶν ἐφόρων ἢ μὲ μηνιατικὸν ἢ καὶ μὲ ἀποφασισμένην πώλησιν, ὡσὰν ὅπου ἡμεῖς ἔχομεν ἀνθρώπους διὰ νὰ τὴν ἀρματώσωμεν νὰ μᾶς δοθῆ ὅμως μὲ τὰ ἀναγκαῖα τῆς, δηλαδὴ κανόνια καὶ λοιπά. Εἶδαμε δὲ νὰ μᾶς γράφῃ προσέτι εἰς τὸ νὰ εἴμεθα προσεκτικοὶ καὶ νὰ ἀνδριωθῶμεν κατὰ τῶν τυράννων μας καὶ κατὰ τοῦτο ἄς μὴν ἀμφιβάλλῃ, ὅτι τὰ παλληκάρια τῆς πατρίδος μας τὰ ἔχομεν τόσον ἐνθουσιασμένα, ὅπου βέβαια, ἂν εἶχον δύναμιν, ἔπρεπε νὰ ἐπιτελέσουν θαύματα ἢ ἀδυναμία ὅμως ἄλλη δὲν εἶναι, εἰμὴ πλοίων καὶ ζαχιρέδων πολέμου (πολεμοφοδίων), ὡσὰν ὅπου ἀνεπίστως ἠκολούθησε τὸ τοιοῦτον ἄς μὴ λείπῃ εἰς τὸ νὰ μᾶς εἰδεάξῃ χαροποιῶν εἰδήσεων καὶ καλῆς καταστάσεως τοῦ γένους μας γράφοντάς μας μὲ θάρρος ζητοῦντάς μας ἐν ταυτῷ καὶ εἴ τι μᾶς γνωρίζει ἱκανοὺς καὶ εἴμεθα πρόθυμοι εἰς τὸ νὰ τὴν δουλεύσωμεν. Ταῦτα μὲν εὐχετικῶς, ὁ δὲ πανάγαθος Θεὸς διὰ πρεσβειῶν τοῦ ἐπιστηθίου φίλου ἡγαπημένου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀξιῶσαι ἡμᾶς ἰδεῖν ἐν συντόμῳ τὴν τελείαν ἀποπλήρωσιν τοῦ ποθητοῦ μας. Γένοιτο!

1821 η' Μαΐου — Κάλυμνος

Τῆς τιμιότητός σας διάπυρος εὐχέτης
† ὁ Λέρνης Ἱερεμίας καὶ εὐχέτης
ὁμῶν τὸν φίλτατόν τῆς καὶ ἀγαπητόν

(*) Ἡ Πάτμος ὑπῆρξε κατ' ἐπανάληψιν ἔδρα ἐπαρχίας, εἰς ἣν ὑπήγετο καὶ ἡ Κάλυμνος, κατὰ τοὺς ἐπαναστατικούς χρόνους.

μας υἰὸν σιὸρ Ποθητὸν σὺν τοῖς λοιποῖς
τοῦ εὐλογημένου οἴκου τῆς ἐπευχόμενοι
εὐλογοῦμεν.

Οἱ πρῶτιστοι τῆς πατρίδος μας
καὶ οἱ κατὰ καιρὸν προεστοὶ
ΧΑΤΖΗ ΓΕΩΡΓΙΣ ΝΟΜΙΚΑΚΗΣ
ΘΕΟΦΙΛΗΣ ΚΛΑΠΑ

★ ★ ★

Τοῦ Ἐφόρου Ἀριστείδου Γεωργιάδου
καὶ τοῦ προεστῶτος Πάτμου Γεωργίου
Παγκώστα πρὸς τὸν Μητροπολίτην καὶ
τοὺς προεστῶτας Καλύμνου.

ΔΙΑ ΚΑΛΥΜΝΟΝ

Τὴν πανιερότητά Σας ὡς εἰκὸς προσ-
κουνοῦμεν ἀσπαζόμενοι φιλικῶς ὅλους
τοὺς εὐγενεστάτους προχόντας καὶ δη-
μογέροντας τῆς νήσου σας.

Ἐν Πάτμῳ τῇ 14ῃ Μαΐου 1821

«Εὐχαρίσως ἠξιώθημεν τὴν γραφὴν,
ὅπου ἡ πανιερότης σας καὶ Κοινότης
σας μᾶς ἔγραψε τῇ 8ῃ τρέχοντος, τὴν
ὁποίαν μᾶς ἐγχείρισε ὁ κύριος Χατζῆ
Ἀναγνώστης, μὲ τὸν ὁποῖον, ἀφ' οὗ ἀρ-
κετὰ ἐσυνωμιλήσαμεν καὶ ἐσκέφθημεν
βάζοντας θάσεις εἰς τὸ νόημα τῆς ἀνω-
θεν γραφῆς σας, ἐσυνεργήσαμεν μὲ προ-
θυμίαν καὶ ἐσυμφώνησεν ὁ ρηθὴς κύρ
Χατζῆ Ἀναγνώστης μὲ τὸν ἐδικὸν μας
καπετὰν Γεώργιον Ρεβίθη, μὲ τὸν ὁποῖον
ἔρχεται αὐτοῦ καὶ ἐπειδὴ ὁ ἴδιος θα-
στὰ τὸ συμφωνητικὸν γράμμα, ὅπου ἔμ-
προσθεν ἡμῶν εἰς τὸ μεταξύ των ἔγινεν,
ἀφήνομεν νὰ σᾶς φανερώσωμεν ἡμεῖς
λεπτομερῶς τὸ περιεχόμενόν του, διότι
θέβαια θέλει τὸ ἴδιτε καὶ ἀναγνώσετε.
Διὰ νὰ λάβετε ὁμοῦ περισσότεραν καὶ
σαφεστέραν πληροφορίαν τῶν τρεχόν-
των τοῦ γένους χαριζόμενοι πρὸς τὸν
Πανιερώτατον Δεσπότην σας καὶ προῦ-
χοντας τῆς νήσου σας, καὶ ἐκτελοῦντες
φιλικὸν καὶ θρησκευτικὸν χρέος, σᾶς
στέλλομεν ἐξεπίτηδες τὸν τιμώτατον
κύριον Ἐμμανουὴλ Μαθιουδάκην, ἄνδρα
φιλογενῆ καὶ φιλοδίκαιον, ὅστις θέλει
σᾶς εἰπῆ ἐκ στόματος, ὅσα ἡμεῖς ἤδη

ΑΚΤΙΝΕΣ ΜΑΡΤΙΟΣ 1971

ἐκρίναμεν περιττὰ νὰ σᾶς καταγράψω-
μεν καὶ ἄλλα ὅπου ὁ ἴδιος γνωρίζει
καὶ εἰς τὸν ὁποῖον πρέπει ἀδιστακτῶς
νὰ δώσετε ὄλην τὴν προσήκουσαν πί-
στιν.

»Μεγίστην χαρὰν αἰσθάνθημεν βλέ-
ποντες τὰ γενναῖα καὶ φιλογενῆ φρο-
νήματά σας καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν, ὅπου
λέγετε, ὅτι κυριεῖται τὰς ψυχὰς τῶν Γραι-
κῶν Καλυμνίων ὑπὲρ τοῦ κοινου καλοῦ.

»Ὦντας πρέπον νὰ φρονῶσι καὶ νὰ
πράττωσιν ὅλοι οἱ φιλόκαλοι καὶ τίμιοι
φιλογενεῖς καὶ ὅλοι ἐκ συμφώνου χρε-
ωστοῦμεν νὰ παρακαλοῦμεν ὁμοίως τὴν
θεῖαν πρόνοιαν εἰς τὸ νὰ μᾶς ἀξιῶσῃ
νὰ ἴδωμεν τάχιστα τὸ ποθοῦμενον συνερ-
γούντες, ὅπως δυνάμεθα καὶ κάνοντες
εἰς τρόπον, ὅπου νὰ μὴν κατηγορηθῶ-
μεν ὡς δειλοὶ καὶ ἄνανδροι.

»Διὰ νὰ συντριφθῆ ἡ δύναμις τοῦ θαρ-
βάρου τυράννου μας, ἐχθροῦ σκληροτά-
του τῆς θρησκείας καὶ τοῦ γένους μας·
διὰ νὰ ζήσωμεν ἀκολούθως ἡμεῖς τε
καὶ τὰ τέκνα μας ἐντίμως καὶ ἐλευθέ-
ρως καὶ ὡς ζῶσι τὴν σήμερον τὰ φω-
τισμένα καὶ ἐλεύθερα ἔθνη.

»Ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιθυμίᾳ καὶ ἐλπίδι σᾶς
ἀσπαζόμεθα ἐλληρικῶς προσκουνοῦντες
τὴν πανιερότητά Σας καὶ μένομεν.

1821 Μαΐου 14

Οἱ Ἐφοροὶ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΓΚΩΣΤΑΣ Προεστῶς

★ ★ ★

Τοῦ Κοινου τῆς Πάτμου
Πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Καλύμνου
ΔΙΑ ΚΑΛΥΜΝΟΝ

Τὴν Πανιερότητά σας ὡς εἰκὸς
ταπεινοπροσκυνοῦμεν

Ἐν Πάτμῳ τῇ 14ῃ Μαΐου 1821

Εὐχαρίστως ἠξιώθημεν τὴν γραφὴν,
ὅπου ἡ πανιερότης σας μᾶς ἔκαμε τὴν
τιμὴν νὰ μᾶς γράψῃ καὶ τὴν ὁποίαν μᾶς
ἐγχείρισεν ὁ κύρ ἀδελφός σας μὲ τὸν
ὁποῖον, ἀφ' οὗ ἀρκετὰ ἐσυνωμιλήσαμεν
καὶ ἐσκέφθημεν, κατὰ τὴν θέλησίν σας

149

ἔσυνεργήσαμεν καὶ ἔσυμφώνησεν ὁ ρη-
θεὶς ἀδελφός σας μετὸν ἰδικόν μας
καπετὰν Γεώργην Ρεβίθην, μετὸν ὁ-
ποῖον ἐμβαρκάρεται δι' αὐτοῦ, καὶ ἔ-
πειδή ὁ ἴδιος θαστᾶ τὸ συμφωνητικόν
γράμμα, ὅπου εἰς τὸ μεταξύ των ἔκα-
μαν, ἀφίνομεν τὸ νὰ σᾶς φανερώσωμεν
ἡμεῖς λεπτομερῶς τὰς μεταξύ των συμ-
φωνίας, διότι θέβαια θέλει τὰς ἰδητέ
εἰς τὸ ἄνωθεν συμφωνητικόν.

Διὰ νὰ λάβετε ὅμως περισσοτέραν καὶ
σαφεστέραν πληροφορίαν τῶν τρεχόν-
των τοῦ γένους, καὶ χαριζόμενος πρὸς
τὴν πανιερότητά Σας, στέλλομεν ἐξε-
πίτηδες τὸν κύριον Ἐμμανουὴλ Μαθιου-
δάκην, ὅστις θέλει σᾶς εἰπῆ ἐκ στόμα-
τος ὅσα ἡμεῖς κρίνομεν ἤδη περιττὸν
νὰ σᾶς καταγράψωμεν καὶ ἄλλα, ὅπου ὁ
ἴδιος κάλλιστα γνωρίζει καὶ εἰς τὸν ὁ-
ποῖον πρέπει ἀδιστακτικῶς νὰ δώσετε ὄ-
λην τὴν πρέπουσαν πίστην.

Μεγίστην χαρὰν αἰσθανόμεθα διὰ τὸν
ἐνθουσιασμόν, ὅπου μᾶς λέγετε, ὅπου
κυριεῖται τὰς ψυχὰς τῶν καλῶν Γραι-
κῶν Καλυμνίων, τοῦτο ὅμως τὸ ἀποδί-
δομεν περισσότερον εἰς τὴν φιλογένειαν
καὶ καλὸν ζῆλον, ὅπου ἡ Πανιερότης
Σας δεικνύει ὑπὲρ τοῦ κοινού καλοῦ
καὶ δὲν παρακαλοῦμεν τὴν θεῖαν πρό-
νοιαν, εἰ μὴ νὰ μᾶς ἀξιώσῃ τάχιστα νὰ
ιδῶμεν τὸ ποθοῦμενον καὶ νὰ μιμηθῶ-
σι καὶ ἄλλοι τοῦ κλήρου μας τὴν φιλο-
γένειαν τῆς Πανιερότητός σας, ὅπου
οὕτως νὰ πολεμήσωμεν ὅλοι μετὰ μίαν καὶ
τὴν αὐτὴν ψυχὴν τὸν κοινὸν θάρβαρον
τύραννόν μας.

Τοῦ Ἐφόρου Καλύμνου
Πρὸς τὸν Ἐφορον Πάτμου
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΝ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΝ

Κύριε Ἀριστείδη Γεωργιάδη χαίροις·
καὶ μετὰ τὸν προσήκοντα ἡμῶν ἀκρι-
θῆ ἀσπασμόν καὶ ἐπερώτησιν τῆς ἀγα-
θῆς ὑγείας τῆς, δὲν ἐλείψωμεν νὰ τῆς
φανερώσωμεν, ὅτι ἐλάθομεν τὸ ποθητὸν
ἡμῖν γράμμα τῆς, παρὰ τοῦ ἰδίου ἀν-
θρώπου μας, ἐν ταυτῷ δὲ εἶδομεν καὶ
ἐν κοδράτον (=συμφωνητικόν) μεταξύ
καπετὰν Γεωργάκη Ροβίθη καὶ ἰδικοῦ
μας Χατζῆ Ἀναγνώστου τόσον τε καὶ
ἡ ἔφορεία τῆς, τὸ ὅποιον ἀνέγνωμεν

καὶ εἶδαμεν, ὅτι ὑπόσχεται ὁ καπετὰν
Γεωργάκης μεθ' ὄλης τοῦ τῆς συνοδεί-
ας ἡγουν εικοσιπέντε παλληκάρια καὶ
καθεξῆς διὰ ὅσα λαμβάνει, τὰ ὅποια ἡ
ἔφορεία τῆς εἰσεύρει. Ἐμάθαμεν δὲ ὁ-
μως, ὅτι ὁ καπετὰν Γεωργάκης ἐτρα-
βήχθη ἐβγαίνοντας ἀπὸ τὰς συμφωνίας
καὶ ὑποσχέσεις, ὅπου μεταξύ τοῦ ἐντο-
πίου μας καὶ τῆς ἔφορείας τῆς ὑπεσχέ-
θη. Ἐπὶ τοῦτο λοιπὸν ἰδοῦ ὅπου στέλ-
νομεν πρὸς τὴν ἔφορείαν τὸ ἰδικόν μας
κονδράτον καὶ περικαλοῦμεν, ὅπου δι-
δοντές το τοῦ καπετὰν Γεωργάκη θέ-
λει παραλάβει τὸ καθ' αὐτὸ ἰδικόν μας
παρὰ τοῦ ἰδίου καὶ θέλει τὸ παραδώ-
σει εἰς τὸν ἐπιφέροντα τὸ παρόν μας,
διὰ νὰ μᾶς τὸ ἐγχειρήσῃ ἐρχόμενον.
Ταῦτα ἐν συντομίᾳ καὶ ὑγιαίνετε. Εἰς
τοὺς ὀρισμούς τῆς διὰ πάντα πρόθυμοι.
1821 Μαΐου 18

Ὁ Ἐφορος τῆς νήσου Καλύμνου
ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΣ ΛΙΝΔΙΟΣ

Ἄλλ' ἡ Κάλυμνος μετὰ τῶν λοιπῶν
ἀδελφῶν τῆς τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμ-
πλέγματος ὑπεχρεώθη νὰ ἐπανέλθῃ ὑ-
πὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν δυνάμει τοῦ
πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τῆς 3ης Φε-
βρουαρίου 1830.

Ἡ Δωδεκάνησος ἐθουσίαζε τὴν ἐλευ-
θερίαν τῆς, μετὰ τόσους ἀγῶνας, χά-
ριν τῆς προσαρτήσεως τῆς Εὐθείας εἰς
τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Οἱ Καλύμνιοι
καὶ οἱ λοιποὶ Δωδεκανήσιοι, μετὰ τὴν
ἀνάκλησιν τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἑλληνι-
κῆς Κυβερνήσεως ἐκ τῆς Δωδεκανήσου
κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1830, αὐτοδιοι-
κούμενοι μέχρι τοῦ 1836, διεμαρτυρήθη-
σαν ἐντόνως πρὸς διαφόρους διευθύν-
σεις ἄλλ' ἐπὶ ματαίῳ. Σῶζεται ἡ ἀπάν-
τησις τοῦ Ὁθωνος εἰς τὴν διαμαρτυρίαν
τῆς Πάτμου, ἡ ὅποια θὰ συνέπιπτε πρὸς
τὸ πνεῦμα ἄλλων παρομοίων ἀπαντή-
σεων καὶ ἡ ὅποια ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Κατὰ συνέπειαν βασιλικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ
Βασ. Οἴκου καὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν
Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας εἰδοποιεῖ
τοὺς κατοίκους τῆς Πάτμου, εἰς ἀπάν-
τησιν τῆς 8 Ἀπριλίου τοῦ ἐνεστῶτος ἔ-
τους ἀναφορᾶς των, τὰ ἐξῆς:

Ἄριθμ. 894

«Τὸ πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830, ἢ ἐν Λονδίῳ Συνθήκη τῆς 7 Μαΐου 1832 καὶ ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει πράξις τῆς 9)21 Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, κατατάξας τὴν Ἑλλάδα μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, διέγραφαν αὐτοχρόνως καὶ τὰ ὄριά της, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποκλείεται ἡ νῆσος τῆς Πάτμου.

»Ἡ ἱερότης τῶν Συνθηκῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἡ θάσις τοῦ νέου Βασιλείου, ἢ ἀπαραβίαστος ἀρχή, τὴν ὁποίαν ἡ Α. Μ. προέθετο τὸ νὰ ἐκτελέσῃ κατὰ συνείδησιν τὰς ὄσας ἀπεδέχθη ὑποχρεώσεις καὶ νὰ διατηρήσῃ ἐπ' ἀκριβῆς εὐλικρίνεια ἐπὶ τὰς μετὰ τὴν γεινιζάζοντα Κράτη σχέσεις της, ἐπιβάλλουν εἰς αὐτὴν τὸ χρέος τοῦ νὰ μὴ δώσῃ ἀκρόασιν εἰς καμμίαν αἴτησιν, σκοπὸν ἔχουσαν τὴν προσβολὴν τῶν ἡγεμονικῶν δικαιωμάτων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐλῆς καὶ τοιουτοτρόπως νὰ παραγνωρίσῃ τὴν κατὰ τὰς συνθήκας ὁροθεσίαν.

»Τὸ διαληφθὲν πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου, καθὼς καὶ ἡ Συνθήκη τῆς 9)21 Ἰουλίου, ἔδωσαν εἰς τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους τῆς Πόρτας τὸ δικαίωμα τοῦ νὰ πωλήσωσι τὰ κτήματά των καὶ νὰ μεταναστεύσωσιν ἐντὸς ἐνὸς ἔτους, ἐλεύθεροι καὶ ἀνεμπόδιστοι· τὸ δὲ πρωτόκολλον τῆς 16ης Ἰουλίου 1830 λέγει ρητῶς καὶ σαφῶς, ὅτι τῆς εὐεργεσίας ταύτης θέλουν μεθέξει ὄχι μόνον οἱ Ἕλληνες ἕκείνοι, οἵτινες, κάτοικοι τῶν νήσων ἢ τῆς Στερεᾶς ἔλαβον καθ' ὅποιονδῆποτε τρόπον μέρος εἰς τὴν ἐπανάστασιν, μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁποίας ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Πόρτας, ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατοικοῦντες, εἴτε ἄτομα εἴτε οἰκογένειαι, καὶ ὅτι ἡ προθεσμία τοῦ ἐνὸς τούτου ἔτους ἀρχίζει, ἀφ' ἧς οἱ ὁροθεταὶ τῆς συμμαχίας παραδώσωσιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν καὶ εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν τοὺς γεωγραφικοὺς πίνακας τῶν ὄριων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας, τῶν ὁποίων τὴν σύνταξιν ἀνέθεσεν εἰς αὐτοὺς τὸ πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου.

»Δὲν εἶναι ἄρα καμμία ἀμφιβολία, ὅτι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Πάτμου

ἔχουσιν ἐπίσης τὸ δικαίωμα τοῦτο, εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τοῦ ὁποίου ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μ. εἶναι ἔτοιμος νὰ μεταχειρισθῇ πᾶσαν ὑπὲρ αὐτῶν δραστήριον μεσολάθῃσιν, ἂν παρὰ τὰς συνθήκας ἤθελον ἀπαντήσῃ ἐμπόδια εἰς τὴν Ἑλλάδα μετανάστευσίν των, καὶ νὰ χορηγήσῃ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην εἰς αὐτοὺς τὴν δυνατὴν ἀντίληψιν καὶ περιθάλψιν.

»Ἡ Α. Μ. γνωρίζει τὰς ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος τῶν Πατμιῶν θυσίας διό, ἂν ὠφελούμενοι ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς μεταναστεύσεως ἐγκαταλείψωσι τὸν τόπον των καὶ μεταβῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, θέλει τοὺς δεχθῆ εὐχαρίστως ὡς ἀδελφούς τοῦ λαοῦ του καὶ θέλει τοὺς ἀποζημιώσῃ ὅσον ἔνεστι πληρέστερον εἰς τὸ μέρος τῆς ἐπικρατείας της, διὰ τὴν γῆν τὴν ὁποίαν θέλουν ἐγκαταλείψει παραιτοῦντες τὰς ἰδιοκτησίας των. Θέλει δὲ λάβῃ πρόνοιαν, ὥστε νὰ συνοικισθῶσιν οἱ μεταναστεύοντες Πάτμιοι εἰς ἕν καὶ τὸ αὐτὸ μέρος καὶ νὰ ἀπολαύωσιν εἰς τὴν νέαν πατρίδα των, τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν, τὰς ὁποίας ἐπιθυμεῖ νὰ προμηθεύσῃ εἰς ὅλους τοὺς ὑπηκόους της.

Ὁ ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας, χρεωστὴ περιπλέον νὰ κάμῃ τὴν παρατήρησιν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου Πάτμου, ὅτι ἡ περὶ μεταναστεύσεως προθεσμία τοῦ ἐνὸς ἔτους ἀρχίζει ὅσον οὕτω μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ὁροθετικῶν πινάκων, καὶ ὅτι, οἱ ἐπιθυμοῦντες Πάτμιοι νὰ μεταναστεύωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, πρέπει νὰ ἐξηγησωσιν ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον τὰς εὐχὰς των εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἀποκαταστάσεώς των, διὰ νὰ ἐνεργήσωσιν ἐγκαιρῶς τὰ δέοντα.

Ναύπλιον τὴν 10 Αὐγούστου 1833

Ὁ Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας
Σ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

ΝΙΚ. Γ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ

Ο ΛΥΡΙΣΤΗΣ ΤΗΣ ΜΟΘΩΝΗΣ

(Δ Ι Η Γ Η Μ Α)

Ἡ ἱστορία γιὰ τὸ Γιάννο, τὸν τυφλὸ — Ἀχ, ἔκανε ὁ μπαρμπα-Περεκλῆς, ἀνλυριστὴ τῆς Μοθώνης, εἶχε γίνει θρύλος, ποὺ κράταγε στὰ μέρη μας ὡς τὰ 1950 τοῦλάχιστο. Κεῖνα τὰ χρόνια πάνω-κάτω εἶχα ἀκούσει τὸ γερο-Περεκλῆ τὸ Δραγγιώτῃ νὰ λέει, σὰν τοῦ παινέψαμε μερικοὶ τὸ βιολὶ καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Κώστα τοῦ Ζόμπολα ἀπὸ τὸ Μεμερίζι, ὅτι, ἔχετε δίκιο, ἀφοῦ δὲν ἀκούσατε τὸν Γιάννο.

— Ἐσὺ τὸν ἄκουσες μπαρμπα-Περεκλῆ; τὸν ρωτάγανε.

— Ἐγὼ τὸν γνώρισα γέρο πιά, μὰ τί σημασία ἔχει! Τὸν ἄκουσεν ὁ πατέρας μου νιὸ στὴν Κορώνη. Περνώντας μαθὲς γιὰ τὴν Κορώνη ξεπέζεψεν νὰ ξεκουραστεῖ στὴν Ἀγιά-Πλαγιά, κι' ἐκεῖ κάτω ἀπὸ τὰ πλατάνια τὸν πρωτάκουσεν ὁ γονιὸς μου.

Ὁ γερο-Περεκλῆς λογαριάζω πὼς πρέπει νὰ τᾶχε πατήσῃ τὰ ὀγδόντα γύρω στὰ 1950. Ἔνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ παραμῦθια ποὺ ξέρω καὶ ἀπὸ τὶς ἱστορίες τοῦ τόπου μου τὶς χρωστάω σὲ τοῦτο τὸ γέρο. Ὅπου καὶ νὰ πηγαίναμε, γιὰ κάθε μέρος, εἶχε καὶ κάτι νὰ μοῦ ἱστορήσει, νὰ μοῦ ἀναστήσει ἀπὸ τὰ περασμένα.

Μιά φορά, κεῖνα τὰ χρόνια, πηγαίνοντας στὸ πανηγύρι τῆς Κορώνης, στὶς ἔξῃ τῆς Λαμπρῆς, μοῦπε καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Παναγιῆ τοῦ Γιάννου, τοῦ φτωχοῦ, τυφλοῦ λυριστῆ τῆς Μοθώνης, ποῦχε φτάσει μετὰ τὴν ἐπανάσταση στὴν Κορώνη. Μέχρι τώρα ἀκόμη ἔχει μείνει σὰν παροιμία στὰ Μοθωκόρωνα' σὰν τραγουδάει κανεὶς γλυκά, λεβέντικα καὶ πονεμένα, λένε πὼς τραγουδάει σὰν τὸ Γιάννο. Γιατί λέγανε οἱ παλαιικοὶ πὼς τὸ τραγούδι τοῦ Γιάννου διακρινότανε γιὰ μιὰ πονεμένη ἀξιοπρέπεια, κι' ἔμοιαζε μὲ μοιρολόι.

— Ἀχ, ἔκανε ὁ μπαρμπα-Περεκλῆς, ἀντικρύζοντας τὸν ἀνοιχτὸ γυαλὸ τοῦ Ζάγκα κι' ἀγναντεύοντας μακρὰ κατὰ τὸ Βενέτικο καὶ τὴν Μπαρμπαριά, ἐδῶ ξεδιπλώνεται ἡ καρδιά σου καὶ σοῦρχεται τὸ μεράκι νὰ τραγουδήσεις. Λένε πὼς ἐδῶ πάνω στὸ Μπούργκο κι' ἄλλοτε στὸ Κάστρο συνήθαγε νὰ τραγουδάει ὁ Γιάννος. Μ' αὐτοῦ τοῦ τραγούδι, παιδί μου, ἦτανε ἀνάκατο γλέντι καὶ μοιρολόι, ὅπως ὄλα τὰ κλέφτικα. Ἦταν ὄλο μιὰ θύμηση παλιά, καὶ ὅταν ἔπαιζε φαινότανε σὰν κάτι νὰ θυμιόταν. Κι' ἂν τὸν ρώταγε κανεὶς: — Ἐ, Γιάννο, τί συλλογᾶσαι;

— Τί νὰ συλλογᾶμαι, δὲν τ' ἀφίνεις... ἀποκρίνονταν αὐτὸς κι' ἔκοβε τὴν κουβέντα. Εἶχε γίνει καὶ λιγάκι παράξενος, δὲν μίλαγε γιὰ τὰ παλιά. Μποροῦσεν ὅμως μὲ τὸ τραγούδι του νὰ σὲ κρατήσῃ ὦρες μ' ἀνοιχτὸ τὸ στόμα, δὲν σὲ κούραζε. Μιά φορά ἔκανε καὶ τὸν προεστὸ τὸ Σακκόπουλο νὰ δακρῦσει μὲ τὸ τραγούδι του:

«Θ' ἀφίσω γένια καὶ μαλλιά γιὰ νὰ
μὲ λένε γέρο,
τὸν πόνου πῶχω στὴν καρδιά μονά-
χος μου τὸν ξέρω...».

— Λάλα το, παλληκάρι μου, λάλα το, νὰ μοῦ φύγει τὸ μεράκι, τοῦπε μισοδακρυσμένος ὁ Σακκόπουλος.

— Καλά, Κορωναῖος ἦταν ὁ Γιάννος μπαρμπα-Περεκλῆ;

— Ἄ, μπᾶ, φερτὸς ἦτανε πρὸς τὰ δῶ. Δὲν συνήθαγε νὰ μιλάει γιὰ τὴ ζωὴ του, οὔτε σ' ἀποκρινότανε ὅταν τὸν ρώταγες ποῦθε κρατᾶς. Πάντως ἀπ' τὴ Μοθώνη μᾶς ἦρθε ἐδῶ. Ἐκεῖ πρέπει νᾶζῃσε ἀρκετὸ καιρὸ. Ἦτανε γνωστὸς στὸ Δεσπότη τῆς Μοθώνης, τὸ Γρηγόριο. Λένε πὼς κρατιόταν ἀπὸνα χωριὸ κοντὰ στὸν Πύργο. Λὲς νᾶτανε κοντοχωριανοὶ

μέ τὸ Δεσπότη; Γιατί θαρρῶ κι' αὐτὸς ἀπὸ κεῖ καταγόταν, ἀπ' τὴν Ὀλυμπία, ἀν δὲν κάνω λάθος.

Μαζί με τὴ λύρα του κουβαλοῦσε καὶ τὸν πόνο του, τὸ παράπονό του, ἕνός μικροῦ παιδιοῦ παράπονο πού χάνει κάτι πού πολύ-πολύ ἀγαπάει. "Ὅταν ἦρθε ἐδῶ ἦτανε τυφλὸς κι' ἀπ' τὰ δυὸ του μάτια· μὰ δὲν πρέπει νάτανε ἀπὸ γεννησιμιοῦ του, γιατί πολὺ θαμπὰ πρέπει κάτι νάβλεπε. Σὰν ἦρθε στὴν Κορώνη λένε οἱ παλαιῖκοί, ζήτησε νὰ μάθει καὶ νὰ ἰδεῖ τὸν πρόκριτο τὸ Γιώργη τὸ Σπουργίτη. Τοῦτος ὁ ἄρχοντας πρέπει νὰ πῆγαινε ταχτικά στὴ Μοθώνη, γιατί ὁ Δεσπότης τὸν εἶχε κατηχήσει στὴν Ἑταιρεία καὶ στὴ μελλούμενη Ἐπανάσταση. Μὰ τὸ Γιάννο ὁ κύρ-Γιωργάκης ὁ Σπουργίτης δὲν τὸν ἤξερε στραβό, ἀλλὰ ἀνοιχοτάτη τραγουδιστή, ποῦχε μιὰ λύρα σὰν Κρητική, σὰν νησιώτικη, καὶ ἀρμάθιαζε τὸνα κλέφτικο τραγούδι κοντὰ σ' ἄλλο γιὰ τὰ παλληκάρια τοῦ Ἄγωνα. Τώρα πὼς ἔγινε κι' ἔχασε τὸ φῶς τοῦ κανεῖς ἀπὸ μᾶς πέρα γιὰ πέρα δὲν ἔμαθε. Εἶχε διαδοθεῖ ὅμως, χωρὶς ὡστόσο καὶ νὰ μιλήσει πάνω σ' αὐτὸ ὁ Γιάννος, πὼς ὅταν ἦταν φυλακισμένοι σ' ἕνα κελλι μετὸ Δεσπότη, ἕνας ἀράπης τοὺς ἔρριξε στὰ μάτια μιὰ σκόνη, μὰ σὰν τί σκόνη; Ὁ Γιάννος τὸν εἶδε πού ἔτοιμαζόταν κάτι νὰ κάνε καὶ μπῆκε μπροστὰ σὸ Δεσπότη νὰ τὸν προφυλάξει. "Ἐτσι, μόνο λίγο βλάφτηκαν τὰ μάτια τοῦ Γρηγόριου, πού ἔκλεισαν ὕστερα παντοτεινὰ ἀπ' τὰ μαρτύρια καὶ τὴν πανοῦκλα. Ὁ Γιάννος ὅμως τυφλώθηκε σιγά-σιγά καὶ τώρα γυρνάει μετὴ λύρα του, τραγουδάει τὰ πονεμένα του τραγούδια καὶ μόνο τὸ τραγούδι γιὰ τὸ Δεσπότη δὲ λείε. Μιὰ φορά πού τῆπε πάλι σὸ Μεσοχώρι σὰν ματαπίγη, εἶχε πρῶταξομολογηθῆ καὶ μεταλάθει. Τὸ Δεσπότη δὲν τὸν εἶδε πεθαμένο καὶ ὄρες-ὄρες νόμιζε πὼς ζεῖ, πὼς θὰ ματάρθει πάλι. "Ἄλλοτε πάλε στέκεται σὰν κάτι νὰ περιμένει, κάτι νὰ ἀφουγκράζεται καὶ κάτι κυττάει μετὰ τὰ μισόκλειστα ἀσπρουλιασμένα του μάτια. Ξέρεις γιατί σοῦ λέω πὼς πρέπει κάτι νάβλεπε; Τότε πού ἔρχόταν ἀπὸ τὴ Μοθώνη, μόλις

προσπέρασε τὴ Νούπελη καὶ ξαγνάντισε σὸ Παλαμάρι, τὸν διάκρινε ὁ πατέρας μου καὶ περίμενε στὴν Ἀγιά-Πλαγιά. Δὲν ἦταν μονάχος του, μὰ τὸν συνώδευε ἕνα παιδόπουλο. Ὁ τρόπος πού ἔπλωσε τὰ χέρια του ψαχουλετὰ-ψαχουλετὰ γιὰ νάθρει τὸ πεζοῦλι νὰ καθίσει, ἔδωσε σὸν πατέρα μου νὰ καταλάθει πὼς κάτι θάμπιζε. "Ἐκανε μάλιστα καὶ τὸ σταυρό του καὶ σάμπως ὁ τόπος νὰ τοῦτανε γνώριμος.

—Ποῦθεν ἔρχεσαι, παλληκάρι μου; τὸν ρώτησε ὁ πατέρας μου. Μὰ κείνος ἔκαμε πὼς παράκουσε.

—Πάω στὴν Κορώνη, τ' ἀποκρίνεται.

Φαίνότανε λιγόλογος. Ἀφοῦ κολλάτσεισε κι' ἤπια νεράκι, ἄρχισε νὰ παίξει στὴ λύρα του ἕνα κλέφτικο καὶ νὰ σιγομουρμουράει ἕνα τραγούδι γιὰ τὸ Μπεῖζαδὲ τὸν Ἡλία Μαυρομιχάλη:

«Σ' οὐλο τὸν κόσμο ξαστεριά, σ'
οὐλο τὸν κόσμο ἥλιος,
στὴ βουλιασμένη Κάρυστο πολὺ ναι
βουρκωμένο,
πὸ κίνησε κι' ὁ Μπεῖζαδὲς στὴν
"Ἐγριπο νὰ πάγη...».

Ὁ πατέρας μου τῶξερε καὶ σὰν τὰκουσε νὰ τραγουδιέται, τόσο μερακλώθη, πού θγάξει ἕνα τάληρο καὶ τὸ δίνει σὸ λυριτζῆ. Αὐτὸς σταμάτησε ἐνωχλημένος.

—"Ἄκουσε, πατριώτη, ἐγὼ δὲν εἶμαι γύφτος, τραγουδάω μιὰς κι' ἦρθα σὸ μεράκι. Ἀρπάζει τ' ὄργανάκι του καὶ σηκώνεται.

—Πᾶμε καλὰ ἀπὸ δῶ γιὰ τὴν Κορώνη; ρώτησε γιὰ νὰ πεί κάτι καὶ σκαπέτησαν.

Ἦταν ἡ χρονιά ποῦφυγαν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Κορώνη κι' ἦταν ἀκόμα ἀρκετοὶ Γάλλοι ἐκεῖ. Μόλις ἔφτασε στὴν Κορώνη ἐπεζέψε στοῦ κύρ-Γιωργάκη τοῦ Σπουργίτη, μὰ κι' ἄλλοι πρόκριτοι προθυμοποιήθηκαν νὰ τὸν φιλοξενήσουν. "Ἐτσι ἔμεινε καὶ στοῦ Λαχανᾶ καὶ στοῦ Σακκοπούλου. Μὴ σοῦ φανεῖ παράξενο πού τοὺς γνώριζε ὄλους τούτους. Αὐτὸς κι' ἄς μὴν ἔλεγε τίποτα γιὰ τὴ ζωὴ του, οἱ περισσότεροι ξέρανε πὼς τὸ ἴδιο τοῦτο παλληκάρι πολέμησε ἐδῶ τὸ Φλεβάρη τοῦ 24, σὲ κείνη τὴν ἀπόπειρα γιὰ

τὸ πάρισμο τοῦ Κάστρου πού ἀπότυχε. Γι' αὐτὸ μόλις τὸν εἶδε ὁ κύρ-Γιωργάκης χάρηκε πολύ, ἄνοιξε διάπλατα τ' ἀρχοντικό του κι' ἀδερφικά τὸν δέχτηκε. Μίλησαν τότε γιὰ τὰ περασμένα, φέραν στὴ μνήμη τους τὴν Μοθώνη καὶ τὸ Νιόκαστρο καὶ τὰ πολλὰ λεφούσια τοῦ Ἰμπραήμ. Ὡς ἐδῶ τὰ πράγματα πῆγαιναν καλά, μέχρι τὴ στιγμή πού φέραν στὴν κουβέντα τὸ Γρηγόριο. Κατσούφιασεν ὁ Γιάννος, μελαγχόλησε καὶ σταμάτησε τὴ συζήτηση. Ὁ κυρ-Γιωργάκης κατάλαβε τὸν πόνο του καὶ δὲν ἐπέμεινε. Ὑστερα ἀπὸ κάμποσην ὥρα καὶ ἐνῶ ὁ Γιάννος εἶχε ἀρχίσει νὰ σιγανοπαίζει τὴ λύρα του, τὸν καντοζυγώνει ὁ Σπουργίτης καὶ τοῦ λέει παρακαλεσά:

—Δὲν παίζεις Γιάννο, κι' ἐκεῖνο τὸ κλέφτικο τοῦ Δεσπότη πού ἔπαιζες τότε στὸ Μεσοχώρι καθὼς πηγαίναμε γιὰ τὸ Νιόκαστρο;

Ὁ Γιάννος ἀπότομα σταμάτησε.

—Ὡχ, σὲ παρακαλῶ, κυρ-Γιωργάκη, νᾶσαι καλά, μὴν ἐπιμένεις... δὲν τὸ μπορῶ... δὲν ἔχω τὴ δύναμη· πρέπει νὰ πιῶ καὶ δὲν κάνει! Ἄσε με νὰ χαρεῖς, δὲν προσευχήθηκα, δὲν ξομολογήθηκα· φοβάμαι, τὸ κατάλαβες;

—Καλά, τότε στὸ Μεσοχώρι εἶχες ξομολογηεῖ;

—Τότες πηγαίναμε γιὰ τὸ θάνατο, ποῖος ἤξερε ἂν θά ζούσαμε. Λὲς νὰ μὴν προσευχηθήκαμε; Ὁ Δεσπότης στεκόταν δίπλα μας, καὶ τώρα ποῦναι τος; Πές μου; Ἄσε με νὰ χαρεῖς κυρ-Γιωργάκη, ἔχω τὸ τάμα μου.

Ἦτανε καλοκαίρι, πανηγύριζεν ἡ Τζαφέρογλη. Κεῖνο τὸν καιρὸ εἶχεν ἔρθει στὴν Κορώνη ὁ Μιχάλης ὁ Σχινᾶς ἀπὸ τὴν Πόλη. Τοῦτος ὁ εὐγενικός ἀνθρωπος μάζευε τὰ τραγούδια πού μιλάγανε γιὰ τὰ παλληκάρια τοῦ Ἀγῶνα. Μόλις τᾶκουσεν ὁ Γιάννος χάρηκε, γιατί δὲν ἦτανε, ὅπως πίστευε, γύφτος, ἀλλὰ ἀπὸ μεράκι τραγουδοῦσε τὰ παλληκάρια. Ὁ Σχινᾶς σκέφτηκε νὰ πάει στὸ πανηγύρι τῆς Τζαφέρογλης, νὰ τὸν ἀκούσει γιὰ πρώτη φορά καὶ νὰ γράψει τὰ τραγούδια του, ἂν μπορέσει δηλαδή. Ὁ Γιάννος θρискόταν στὰ μεράκια του. Ἐπαιζε καὶ τραγούδαγε μὲ μεγάλο κέ-

φι. Προσπάθησε ὁ Σχινᾶς νὰ γράψει ὅσο μποροῦσε τὰ τραγούδια τοῦ Γιάννου, μὰ δὲν μποροῦσε νὰ τελειώσει τὸ γράψιμο, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά γιατί ὁ Γιάννος ἔκανε καὶ τσαλιμάκια στὸ τραγούδι του καὶ δὲν μποροῦσε πάντα νὰ τὸν παρακολουθήσει ὁ Σχινᾶς, ἀπ' τὴν ἄλλη γιατί κι' ὁ ἴδιος ὁ Σχινᾶς παρασερνόταν ἀπὸ τὸ γλυκὸ τραγούδι τοῦ Γιάννου καὶ ξέχναγε νὰ γράψει. Δυὸ μόνο κατῶρθωσε νὰ τελειώσει πού τᾶκουσε πολλές φορές. Τῶνα μίλαγε γιὰ τὸν Ἡλία τὸ Μαυρομιχάλη καὶ τᾶλλο, ἓνα πολὺ πανεμένο, γιὰ τὸ Γιώργη τὸ Γιαννᾶ:

Ὅδλες οἱ μάνες χλίθονται κι' οἰδες
παρηγοριοῦνται
Τοῦ Γιώργη ἡ μάνη χλίθεται, παρηγοριά δὲν ἔχει
πὸ κόψαν τὸν υἱοῦλὴν της κι' ἄλλον υἱοῦν δὲν ἔχει...

Κράτησεν ἀκόμα πέντε τραγούδια μισοτελειωμένα. Σὰν τέλειωσε τὸ πανηγύρι καὶ γύρισαν στὴν Κορώνη καὶ πέρασαν μερικές μέρες, ὁ Σχινᾶς πιάνει καὶ ρωτάει τὸ Γιάννο ἂν θᾶχε τὴν κλωσὴν νὰ τοῦ πεῖ ἀργὰ καὶ καθαρά γιὰ νὰ τὰ γράψει ὅσα τραγούδια κλέφτικα γνώριζε, γιατί σκόπευε νὰ τὰ δώσει σ' ἓνα Γερμανὸ φωτισμένο πού νοιάζοταν γιὰ τὸν τόπο μας, γιὰ νὰ τὰ θγάλει σὲ βιβλίο κι' ἔτσι καλλίτερα νὰ φανεῖ ὀλάκαιρος ὁ Ἀγῶνας γιὰ τὴ Λευτεριά. Ὁ Γιάννος δέχτηκε καὶ κάθισαν σ' ἓνα καφενεδάκι κοντὰ στὴ θάλασσα. Ἔτσι ὁ Σχινᾶς ἔγραψε δέκα τρία τραγούδια· μὰ ὅταν τὸν παρακάλεσε γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ Δεσπότη τῆς Μοθώνης:

—Μή, γιὰ τὸ Θεό, μὴ μὲ παρακαλᾶς γι' αὐτό. Φρέσκος εἶναι ὁ θάνατός του καὶ δὲν τὸ μπορῶ χωρὶς νὰ δακρύσω· κι' ὁ Δεσπότης ἔλεγε πὼς ἓνα παλληκάρι δὲν πάει νὰ κλαίει γι' αὐτά. Καὶ λέγοντας τοῦτα, δάκρυα τρέχαν ἀπ' τὰ τυφλά του μάτια. Ὁ Σχινᾶς δὲν ἐπέμεινε, συμφώνησαν ὁμῶς νὰ συνεχίσουν μιὰν ἄλλην μέρα, ἀλλὰ ὁ Γιάννος δὲν μεταφάνηκε στὴν Κορώνη. Ἀργὰ κεῖνο τὸ βράδυ θρискόταν σὲ μεγάλο ντέρτι.

Ἔτσι τὸν βρῆκε στὴν παραλία ὁ Λαχανᾶς καὶ τὸν πῆγε σὲ μιὰ μικρὴ τα-

θερνούλα νά πιούνε ένα κατοσταράκι, νά πνίξουν τόν καημό. Καί τ'όνα κατοσταράκι ἔφερε τὸ δεύτερο, κι' ἴσως καί τὸ τρίτο. Αὐτὸς ἀσυνήθιστος νά πίνει, ἦρθε στὰ μεράκια. Καί ποτίζοντάς τον ὁ Λαχανῆς τὸν κατάφερε νά τραγουδήσει τὸ τραγούδι τοῦ Δεσπότη. Μὰ δὲν προχώρησε πολὺ. Στὸ πρῶτο στιχάκι ποῦ φτιαξεν ὁ ἴδιος σταμάτησε μετανοημένος:

«Ἄχ, βαρὺς καὺμός, μὴ μὲ ρωτᾶτε
νά σᾶς πῶ,

ποιὸς πόνος μὲ κατέχει...».

Λὲς καί συνῆλθε γρήγορα, σάν κάποιος νά τὸν χτύπησε.

—Βρέ, τί ἔκανα, εἶπε κι' ἔβαλε τὰ κλάμματα. Μετὰ τὸν ἔπιασε ἕνα νευρικό γέλιο, ὕστερα ἕνας ἀπότομος καί μεγάλος θυμός.

—Ὅχι, ὄχι, αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νά γίνει

καί μάλιστα ἔτσι. Τί ἔκανα, βρὲ σκυλιά...

Σηκώνεται πάνω πολὺ θυμωμένος, ἀρπάζει τὴ λύρα του καί δίνοντάς της μιὰ στὸν τοῖχο τὴν πετάει στὴ γωνιά. Κανεὶς δὲν τόλμησε νά προσπαθήσει νά τὸν ἡμερέψει. Ὅργη καί ἀφρητα πετάγονταν ἀπὸ τὸ στόμα του. "Εψαξε καί βρῆκε ψαχουλετὰ τὴ λύρα του, τὴν ἔκοψε παραμάσχαλα καί τρεκλίζοντας καί στηριγμένος στὸν ὄμο τοῦ παιδόπουλου τοῦ βγῆκαν ἀπὸ τὴν πόρτα.

—Ἐχετε γειά, εἶπε θγαίνοντας, φχαριστῶ. Πάω νά βρῶ τὸ Δεσπότη νά τοῦ ζητήσω σχώρεση.

Καί τὸν εἶδαν μὲ τὸ παιδόπουλο νά ἀπομακρύνεται στὸ σκοτάδι, π' ἄρχισε νά πέφτει, παίρνοντας τὸ δρόμο κατὰ τὴ Μοθῶνη.

ΔΗΜ. ΧΡ. ΜΠΟΣΙΝΑΚΗΣ

Μάχη τῆς Κορίνθου ἐσχεδίασε Κ. Κραζαϊσεν.

ΜΙΚΡΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ (1792–1869)

ΕΙΣ ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΛΟΧΟΝ

Ἄς μὴ βρέξῃ ποτὲ
τὸ σύννεφον, καὶ ὁ ἄνεμος
σκληρὸς ὡς μὴ σκορπίου
τὸ χῶμα τὸ μακάριον
ποῦ σᾶς σκεπάζει.

Ἄς τὸ δροσίση πάντοτε
μέ τ' ἀργυρᾶ τῆς δάκρυα
ἢ ροδόπεπλος κόρη
καὶ αὐτοῦ ὡς ξεφυτρώνουν
αἰώνια τ' ἄνθη.

ὦ γνήσια τῆς Ἑλλάδος
τέκνα, ψυχαὶ ποῦ ἐπέσατε
εἰς τὸν ἄγωνά ἀνδρείως,
τάγμα ἐκλεκτῶν ἡρώων,
καύχημα νέον.

Σᾶς ἄρπαξεν ἡ τύχη
τὴν νικητήριον δάφνην
καὶ ἀπὸ μυρτιᾶν σᾶς ἐπλεξε
καὶ πένθιμον κυπάρισσον
στέφανον ἄλλον.

Ἄλλ' ἂν τις ἀποθάνῃ
διὰ τὴν πατρίδα, ἢ μύρτος
εἶναι φύλλον ἀτίμητον
καὶ καλὰ τὰ κλαδιά
τῆς κυπάρισσου.

Ἄφ' οὗ εἰς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου
τοὺς ὀφθαλμούς, ἢ πρόνοος
φύσις τὸν φόβον ἔχουσε,
καὶ τὰς χρυσᾶς ἐλπίδας
καὶ τὴν ἡμέραν.

Ἐπὶ τὸ μέγα πρόσωπον
τῆς γῆς πολυβοτάνου
εὐθύς τὸ οὐράνιον βλέμμα
βαθυσκαφῆ ἐφάνερωσε
μνήματα μύρια.

Πολλὰ μὲν σκοτεινά
φέγγει ἐπ' ὀλίγα τ' ἄστρον
τὸ τῆς ἀθανασίας
τὴν ἐκλογὴν ἐλεύθερον
δίδει τὸ θεῖον.

Ἕλληνες, τῆς πατρίδος
καὶ τῶν προγόνων ἄξιοι
Ἕλληνες σεῖς, πῶς ἤθελεν
ἀπὸ σᾶς προκριθῆν
ἄδοξος τάφος;

Ὁ Γέρων φθονερός
καὶ τῶν ἔργων ἐχθρός,
καὶ πάσης μνήμης, ἔρχεται
περιτρέχει τὴν θάλασσαν,
καὶ τὴν γῆν ὄλην.

Ἄπὸ τὴν στάμναν χύνει
τὰ ρεύματα τῆς λήθης
καὶ τὰ πάντα ἀφανίζει.
Χάνονται οἱ πόλεις, χάνονται
βασίλεια καὶ ἔθνη.

Ἄλλ' ὅτε πλησιάσῃ
τὴν γῆν ὁποῦ σᾶς ἔχει,
θέλει ἀλλάξῃ τὸν δρόμον του
ὁ χρόνος, τὸ θαυμάσιον
χῶμα σεβάζων.

Αὐτοῦ, ἄφ' οὗ τὴν ἀρχαίαν
πορφυρίδα καὶ σκῆπτρον
δώσωμεν τῆς Ἑλλάδος,
θέλει φέρειν τὰ τέκνα τῆς
πᾶσα μητέρα.

Καὶ δακρυχέουσα θέλει
τὴν ἱεράν φιλήσειν
κόκιν καὶ εἰπεῖν τὸν ἔνδοξον
λόχον τέκνα μιμήσατε,
λόχον Ἠρώων.

ΑΠΟ ΤΟΝ «ΥΜΝΟ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ»

(Ἡ μάχη τῆς Τριπολιτσᾶς)

Ἐποκρίνονται, καὶ ἡ μάχη
ἔτσι ἀρχίζει, ὅπου μακριὰ
ἀπὸ ράχη ἐκεῖ σὲ ράχη
ἀντιβούζει φοβερά.

Ἄκουω κούφια τὰ τουφέκια
ἀκούω σμίξιμο σπαθιῶν,
ἀκούω ξύλα, ἀκούω πελέκια,
ἀκούω τριξιμο δοντιῶν.

Ἄ! τί νύχτα ἦταν ἐκεῖνη
πού τὴν τρέμει ὁ λογισμός;
Ἄλλος ὕπνος δὲν ἐγένη
πάρεξ θάνατου πικρός.

Τῆς σκηνῆς ἡ ὥρα, ὁ τόπος
οἱ κραυγές, ἡ παραχὴ
ὁ σκληρόψυχος ὁ τρόπος
τοῦ πολέμου, καὶ οἱ καπνοὶ

καὶ οἱ βροντὲς καὶ τὸ σκοτάδι
ὅπου ἀντίσκοπτε ἡ φωτιά,
ἐπαράσταιναν τὸν ἄδη
πού ἀκαρτέρειε τὰ σκυλιά!

τ' ἀκαρτέρειε. — Ἐφαίνοντ' ἴσκιοι
ἀναριθμητοὶ γυμνοί,
κόρες, γέροντες, νεανίσκοι,
βρέφη ἀκόμη εἰς τὸ βυζί.

Ὅλη μαύρη μυρμηγκιάζει,
μαύρη ἡ ἐντάφια συντροφία,
σὰν τὸ ροῦχο πού σκεπάζει
τὰ κρεβάτια τὰ στερνά.

Τόσοι, τόσοι ἀνταμωμένοι
ἐπετιοῦντο ἀπὸ τῆ γῆ,
ὅσοι εἰν' ἄδικα σφαγμένοι
ἀπὸ τούρκικην ὀργή.

Τόσα πέφτουσε τὰ θέρι—
σμένα ἀστάχια εἰς τοὺς ἀγρούς·
σχεδὸν ὅλα ἐκεῖ τὰ μέρη
ἐσκεπάζοντο ἀπ' αὐτοῦς.

Θαμποφέγγει κανέν' ἄστρο
καὶ ἀναδεύοντο μαζί,
ἀναβαίνοντας τὸ κάστρο
μὲ νεκρώσιμη σιωπή.

Ἔτσι χάμου εἰς τὴν πεδιάδα,
μὲς στὸ δάσος τὸ πυκνὸ,
ὅταν στέλνη μὴν ἀχνάδα
μισοφέγγαρο χλωμό.

ἐὰν οἱ ἄνθρωποι μὲς στ' ἄδεια
τὰ κλαδιά μουγκοφυσσοῦν,
σειοῦνται, σειοῦνται τὰ μαυράδια
ὅπου οἱ κλώνοι ἀντιχτυποῦν.

Μὲ τὰ μάτια τοὺς γυρεοῦσαν
ὅπου εἰν' αἵματα πηχτά,
καὶ μὲς στ' αἵματα χορεοῦσαν
μὲ βρυχίσματα βραχνά,

καὶ χορεύοντας μανίζουν
εἰς τοὺς Ἕλληνας κοντά.
Καὶ τὰ στήθια τοὺς ἐγγίζουν
μὲ τὰ χέρια τὰ ψυχρά.

Ἐκεῖ τὸ ἐγγίσμα πηγαίνει
βαθιά μὲς στὰ σωθικά,
ὄθεν ὄλη ἡ λύπη βγαίνει,
καὶ ἄκρα αἰσθάνονται ἀσπλαχνιά.

Τῆς καρδίας κτυπιές βροντᾶνε
μὲς στὰ στήθια τοὺς ἀργά,
καὶ τὰ χέρια ὅπου χουμᾶνε
περισσότερο εἰν' γοργά.

Οὐρανός γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι,
οὐδὲ πέλαγο, οὐδὲ γῆ·
γι' αὐτοὺς ὅλους τὸ πᾶν εἶναι
μαζωμένο ἀντάμα ἐκεῖ.

.....
Ἄ! τὸ φῶς πού σὲ στολίζει
σὰν ἡλίου φεγγοβολή
καὶ μακρόθεν σπινθηρίζει,
δὲν εἶναι, ὄχι, ἀπὸ τῆ γῆ.

ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΟΥΣ»

Ψυχή μεγάλη και γλυκειά, μετὰ χαρᾶς στό λέω
θαυμάζω τές γυναικες μας καί στ' ὄνομά τους μνῶ.

Μεγάλο πράγμα ἡ ὑπομονή!...

Ἄχ! μᾶς τήν ἔπεψε ὁ Θεός κλει θησαυρούς κι ἐκείνη.

Ἐτούτ' εἶν' ὕστερη νυχτιά ὅλα τ' ἀστέρια βγάνει
ὄλονυχτίς ἀνέβαινε ἡ δέηση, τὸ λιθάνι.

Γιὰ τήν αἰωνιότητα πού μόλις τὰ χωράει
στά μάτια και στό πρόσωπο φαίνοντ' οἱ στοχασμοί τους
τούς λέει μεγάλα και πολλά ἡ τρίσβαθη ψυχή τους.
Ἄγάπη κι ἔρωτας καλοῦ, τὰ σπλάχνα τους τινάζουν
τά σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα, ποτέ δέν ἠουχάζουν.

Μητέρα μεγαλόψυχη στόν πόνο και στή δόξα
κι ἂν στό κρυφὸ μυστήριο ζοῦν πάντα τὰ παιδιά σου
μὲ λογισμό και μ' ὄνειρο, τί χάρ' ἔχουν τὰ μάτια
τὰ μάτια τοῦτα, νά σε ἰδοῦν μὲς στό πανέρμο δάσος
πού ἔαφνου σοῦ τριγύρισε τ' ἀθάνατα ποδάρια
(κοίτα) μὲ φύλλα τῆς Λαμπρῆς, μὲ φύλλα τῶν Βαϊῶνε!
Τὸ θεϊκό σου πάτημα δέν ἀκουσα δέν εἶδα
ἀτάραχη σὸν οὐρανός μ' ὅλα τὰ κάλλη πῶχει
πού μέρη τόσα φαίνονται και μέρη ἵνα κρυμμένα
ἀλλὰ θεά, δέν ἠμπορῶ ν' ἀκούσω τῆ φωνή σου,
κι εὐθύς ἐγώ τ' Ἑλληνικοῦ κόσμου νά τῆ χαρίσω;
Δόξα ἄχ' ἡ μαύρη πέτρα σου και τὸ Ξερῶ χορτάρει.

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ (1859-1943)

ΑΠ' ΤΟ «ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΟΥ ΑΡΜΑΤΩΘΗΚΕ»

13

Τόποι τῆς δόξας, κάμποι, βουνά, λόγγοι,
θά ξαναβλογηθῆτε ἀπὸ τὰ χέρια
τῶν ἀθανάτων; Ποῦ εἶσαι Μισολόγγι,

τῆς κλεφτουριάς πού βρίσκεστε λιμέρια;
Καρμοφύλλια τοῦ Δίστομου χτυπήστε,
χυμῆστε τῆς Ἀράχωβας Ξεφτέρια,

γιαταγάνια, τὸν Τοῦρκο πελεκῆστε,
νά ὁ Μπότσαρῆς σου, θαματούργα Σούλι!
Κι ἐσεῖς νησιῶτες δυνατοί, ἀρμενίστε.

μὲ τὸν ὕδραϊο βοριά, μὲ τὸ Μιαούλη.
Στάχτη τοῦ καπετάν πασᾶ ἡ ἀρμάδα!
Ἄου εἶναι σκλάβα γῆς, ὀλόρθοι οἱ δοῦλοι.

Ἄστραποβρόντα, τοῦ Κανάρη Ἑλλάδα!

ΟΙ ΔΥΟ ΚΑΝΑΡΗΔΕΣ

Τὰ ἡλιοθρεμμένα Δωδεκάνησα
τᾶσφαξε κρύα ἀνατριχίλα,
τὴν Ἄσπρη θάλασσα τὴ ρούφηξε
ὄνειροφάνταστη μαυρίλα,
καὶ μέσα στὴ μαυρίλα ἀστράψανε
ἀστράψανε μετέωρα τοῦ ὀλέθρου,
ἀστράψανε οἱ πυρσοὶ οἱ ἄρμαδοκαῦτες,
τὰ κύματα δελφίνια τὰ χρυσῶσανε,
τὰ πέλαγα ταράξαν ναῦτες,
φάγανε τίς γαλέρες τίς δρακόντισσες
τ' ἀντρειωμένα ρηγόπουλα μπορλότα,
τῶν ἐπικῶν καιρῶν τ' ἀνάκουστα
κοσμογρικήθηκαν σὰν πρῶτα.

Ἀπὸ τὴ Ράχη τὴν ὀλόμυρη
ἀπὸ τὴν ἔρημη τὴ γῆ
ἢ Δόξα, λιθωμένο σκέλεθρο,
ἀλαφροσάλεψε κι αὐτὴ.

Ἄνοιξε ἡ πόρτα, νὰ ἢ χρυσόπορτα,
διάπλατη ἢ πόρτα τῆς Ζωῆς,
ἴσκιος προσέπασε θλιμμένος
καὶ τράθηξε ἀργοπατητῆς.
Καὶ τοῦ θανάτου ἢ σιδερόπορτα
κι ἐκεῖνη ὀλάνοιξε μὲ μιᾶς,
δεύτερος ἴσκιος πρὸς τὸν πρῶτο σίμωσε,
ἢ φλόγα φώτισε τὸ δρόμο του,
καὶ τοῦ ἄνοιξε τὸ πέρασμα ὁ βοριᾶς.
1901

Τὰ ἡλιοθρεμμένα Δωδεκάνησα
τᾶσφαξε κρύα ἀνατριχίλα
καὶ μέσα στὴν ὄνειροφάνταστη
τῆς Ἄσπρης θάλασσας μαυρίλα,
σφιχτοταιριάσαν δυὸ ἀγκαλιές,
δυὸ χεῖλια γλυκοφιληθήκαν,
καὶ οἱ νύχτες, τὰ στοιχιά, οἱ ἀγέρηδες
κρατήσαν τὰ κρυφὰ μιλήματα,
πού μιληθήκαν.

— Παιδί μου, τί ἐγίνεν ἢ φλόγα μου;
— Πατέρα, οἴμὲ στ' ἀνήξερα τὰ χέρια!
Τὴ φλόγα ἀρπάξαν οἱ ἄνομοι,
τὴ σβήσανε στὰ βαλτονέρια.

— Παιδί μου, τῶν ὄνειρων ποῦ εἶναι τ'
ἄνθισμα,
ποῦ εἶναι τὸ κάρπισμα τῶν ἔργων;
— Πατέρα, οἴμὲ στὴ χώρα τῶν κατάρτων,
οἴμὲ στοὺς σκλάβους τῶν κατέργων!

— Σὲ καρτερᾶν, παιδί μου, οἱ μάρτυρες
κι οἱ πλάστες κι οἱ ἥρωες ἐκεῖ κάτω.

— Πατέρα, ἀργοπεθαίνει ἀπάνου ἐκεῖ
ἀργοπεθαίνει ἢ χώρα ἀπὸ τὸ φύσημα
κάποιου ὀλοζώντανου θανάτου!

— Παιδί μου, ἐν' ἄστρο στέκει ἀπάνου σου
καὶ σπέρνει φῶς ὀλόγουρά σου.
— Πατέρα μου, εἶναι τ' ὄνομά σου!

Γ. ΒΕΡΙΤΗΣ (1915–1946)

Ο ΥΜΝΟΣ ΤΩΝ ΛΥΤΡΩΜΕΝΩΝ

Κι' ἦτανε μαῦρα τὰ πέλαγα καὶ τὰ βουνὰ ἀνταριασμένα,
μαῦρος ὁ πόντος, χαμέν' ἢ στεριά, τὰ λιμάνια κλεισμένα!
Ἦλα τὰ σκέπαζε τότε ἢ νυχτιά καὶ τὸ μαῦρο σκοτάδι.
Ἔ, πῶς ἐζήσαμε, Θε μου, οἱ φτωχοὶ μπρὸς στὸ στόμα τοῦ Ἄδῃ;
Γύρω μᾶς κύκλωσαν ταῦροι πολλοί, πεινασμένα λιοντάρια,
ὄρνια ἀνθρωπόμορφα, σάρκες νὰ φᾶν, νὰ σπαράξουν κουφάρια.
Σκίζουν τὸ σῶμα μας, σκίζουν τίς σάρκες μας, πίνουν τὰ αἷματα!
Θέ μου, ποιά κόλαση ξέβρασε πάνω μας τ' ἄγρια τῆς θρέματα;
Εἶν' ἢ Ζωὴ μας σὰν κίτρινο πιά ἐτοιμοθάνατο φύλλο,
μόνη, γυμνή, σὰ στὴν ἄκρη ἐνὸς θράχου ἀνεμόδαρτο Εὐίλο.
Ἦλαν οἱ χαρές μας, τὸ γέλιο μας ἔσβυσε κι' ἢ δύναμή μας,
σκέλεθρο τῶκαμε ἢ πείνα, ὁ καῖμός, ὁ δαρμός, τὸ κορμί μας.
Λίγο ψωμί, κι' ἂν τὸ βροῦμε, τὸ τρῶμε βρεγμένο στὸ δάκρυ,
σὰν τὸ σκυλί μᾶς κυττοῦν καὶ περνοῦν, πού φοφᾶ σὲ μιὰν ἄκρη.

«**AKTINES**». Μηνιαίον Περιοδικόν. Κυκλοφορεῖ τὴν 1ην ἐκάστου μηνός.
Ἰδιοκτήτης: «Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἀκτίνες», ὁδὸς Ἀκαδημίας 45, Ἀθή-
ναι (135) τηλ. 624-233. Ἐκδότης καὶ Διευθυντὴς Συντάξεως: Γεώρ-
γιος Δ. Ἰατροίδης, Δημητρακοπούλου 13, Ἀθήναι (403).

Προϊστάμενος Τυπογραφείον: Βλάσ. Σταματοπούλος, Ἱπποκράτους 189,
Ἀθήναι (708). Τιμὴ τεύχους δρχ. 7.

Ἐτησίαι συνδρομῆ, ἐσωτερικοῦ δρχ. 70 ἐξωτερικοῦ δολλ. 5. Τόπος ἐκδόσεως:
Ἀθήναι, Μάρτιος 1971. Χειρόγραφα, δημοσιευόμενα ἢ μὴ, δὲν ἐπιστρέφονται.

Μὰ ἔφτασε κάποτε ὡς τὸ ἅγιο θρονί σου, Πατέρα, ἡ κραυγὴ μας,
κι' ἔσκυψες πάν' ἀπ' τὰ σύννεφα ἐδῶ στὴν πολύπαθη γῆ μας.
Ἔσκυψες πάν' ἀπ' τὰ οὐράνια νὰ ἰδῆς τὴν Ἑλλάδα μας, Θεέ μου!
Μάτι ὀργισμένο καρφώνεις μεμιᾶς στοὺς ὄχτρούς μας, καὶ τρέμουν.
Φεύγουν καὶ χάνονται. Πάνω τους ἔπεσε φόβος καὶ τρόμος.
Σκότος καὶ γλῆστρομα κι' ὄλεθρος γίνηκε μπρὸς τους ὁ δρόμος.
Φεύγουν καὶ πύρινος τρέχει ἔσπίσω τους ἀρχάγγελός σου,
ἀπ' τὴν ὀργὴ Σου ποιοὶ τάχα Ἐωσφόροι μποροῦν νὰ τοὺς σώσουν;
Φεύγουν καὶ φεύγουν: Χρυσάκιτη πίσω τους λάμπει πιά ἡ Μέρα,
κι' ἡ Λευτεριά, γαλανόλευκη, ὀλόφωτη, ἀπλώνεται ὡς πέρα!

Πῶς λουλουδίζουν, Ἑλλάδα μου, οἱ κάμποι σου, ἀνθίζουν τὰ βράχια!
Κρίνα γεμίζουν καὶ ρόδα ὡς κι' αὐτὰ τὰ Ξερά καταράχια!
Ἦχος ἀπόκοσμος στέλνουν τὰ πέλαγα, στέλνουν τὰ δάση,
μῦρο, τραγουδί, ὕμνολόγημα ἀπ' ὅλη τὴν πλάση.
Εὐλογημέν' ἡ στιγμή! ἄς τὴ δοξάσουν ἀμέτρητα στόματα Ἑλλήνων.
Δόξα ἐν ὑψίστοις! Τὸν ὕμνο οἱ ψυχές ἄς προσφέρουν σ' Ἐκεῖνον!
Δόξα ἐν ὑψίστοις! Χαρὰ στὶς καρδιές, πανηγῦρι στὴν κτίση.
Δόξα ἐν ὑψίστοις! Σὰν ἦχος θροντῆς τὸν αἰθέρα ἄς δονήση.

Δοξολογήστε μαζί μας τὸν Κύριον, ἥλιοι κι' ἀστέρια,
δοξολογήστε τον, ἄχραντα ἑσείς τῆς Ἐδῆς περιστερία.
Ψάλλετε ὠδές, χερουβειθ, σεραφεῖμ, στὸν Ἐλευθερωτὴ μας,
ὕμνους καινούργιους, ἀρχάγγελοι κι' ἄγγελοι, στὸ Λυτρωτὴ μας.
Ἦρωες ποὺ κοίτεστε σ' ἔρμα βουνά, σὲ γκρεμούς, σὲ λαγκάδια,
πνεύματα ἀγνά μὲς' στῆς δόξας τὸ φῶς ποὺ νικᾷ τὰ σκοτάδια,
λάτε κι' σεῖς, λυτρωμένοι ἀδελφοί, στὴν ἐλεύθερη γῆ μας,
σμίξτε τὸν ὕμνο σας, ἅγιες ψυχές, στὴ νικήτρα κραυγὴ μας.
Σμίξτε τὸν ὕμνο, μεγάλοι νεκροί, τιμημένα παιδιὰ μας,
στ' ἅγια σας κόκκαλα βλάστησε πάλι Ξανὰ ἡ Λευτεριά μας.
Κι' ὄλα, καὶ πλάσματα, κι' ἄψυχα κι' ἔμψυχα κι' ἦρωες κι' ἄνθρωποι,
λόγγοι, ραχοῦλες, βρυσσοῦλες, δέντρα, μαποτόπιστοι τόποι,
νέοι καὶ νέες, λυτρωμένος λαός, καὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι,
ὕμνο στὸν Ὑψιστο, πᾶσα πνοή, γιὰ τὴ λύτρωση ἄς ψάλη.
Μὲ τὴν ἀνίκητη χάρη Του ἡ Ἑλλάδα μας πάλι ἐδοξάστη.
Δόξα σοι, Κύριε! Δόξα σοι, Ἄγιε! Δόξα σοι, Πλάστη!

Ἀνθολόγησι καὶ ἐπιλογὴ κειμένων Ε. Ν. ΜΟΣΧΟΥ